

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND CONTEMPLATION

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНСФЕРА
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECHNOLOGY
TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасгимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-3 2023

ТАЪСИСЧИЛАР;
СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТРАНСФЕРИ
МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ
ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

Ҳар чоракда 1 марта чиқади.

**Jurnal 25-05-2020 yil. №-11-079
raqami bilan ro'yxatga olingan.**

O'zbekiston Respublikasi OAK ning 2021 yil
12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati
asosida ro'yxatga olingan.

Ommaviy axborot vositasi davlat
ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVONNOMA N-11-079.

My.gov.uz. Yagona interaktiv. davlat
xizmatlari portali.
N 8102-325e-cd96-f50a-53b3-3119-7970

Hujjat yaratilgan sana: 2020-05-25.

Ariza raqami: 19051279.

НАШР ИНДЕКСИ 190-111.

ЖУРНАЛ «ADAD PLYUS» МЧЖ
матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Бунёдкор кўчаси 28-уй.
Босишга рухсат этилди: 07.11.2023.
Қоғоз бичими 60x84 1/8.
Босма табағи 12,0. Офсет босма.
Офсет қоғози. Адади 100.
Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма № 19.

Техник ходимлар:
Хидиров Холмат
Мамаражабов Ғайрат
Умаров Икром
Саҳифаловчи:
Қўшоқова Моҳигул

Таҳририят манзили: Сурхондарё вилояти
Термиз шаҳри "Баркамол авлод" кўчаси 43 уй.
tursunovsafullo12@mail.ru
Тел: 876 223 07 66.
+99 891 577 90 50,
+99 894 200 49 55,
+99 891 229 22 29.

Бош муҳаррир:

Главный редактор:

Chief Editor:

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич
Тарих фанлари доктори, профессор
Термиз давлат университети

Бош муҳаррир ўринбосари:

Заместитель главного редактора:

Deputy Chief Editor:

Пардаев Тошкенбой Раджабович
Тарих фанлари доктори, доцент
Термиз давлат университети

Журналнинг илмий котиби:

Файзуллаева Мавлуда тарих фанлари
доктори, Термиз давлат университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Тошқулов Абдуқодир
Каримов Соҳибназар
Муртазоева Раҳбархон
Сагдуллаев Анатолий
Абдуллаев Улуғбек
Ашуров Адҳам
Дониёров Алишер
Шамсиддинов Рустам
Холмўминов Хусан
Обломуродов Наим
Ботирова Халима
Эргашева Юлдуз
Бўриев Очил
Давлатова Саодат
Ғоффоров Шокир
Раҳмонов Фахриддин
Қаршиев Ислоҳ
Турсунов Жавли
Турсунов Нурулло
Дуланов Отабек
Тўхтаев Абдуғани
Хайитов Шодмон
Ирискулов Олимжон
Саидов Илҳом
Якубова Диларам
Саидов Бахтиёр
Акчаев Фаррух
Усмонов Муртоз
Қурбонова Манзила
Исаев Ойбек
Умаров Икром

ЖАМОАТЧИЛИК

КЕНГАШИ:

Турдиев Тоштемир
Убайдуллоева Барно
Ёрматов Фахриддин
Назирова Бахтиёр
Хўшбоқов Панжи
Воҳидов Шодмон
Қодирова Дилбар
Раҳимов Баходир
Юнусова Хуршида
Менглибоев Акмал
Хасанова Нодида
Бобожонова Дилором
Эшонкулов Абдужаббор
Алланов Қилич
Тилекулов Гауҳар
Алиқулов Рустам
Мирзаев Ибодулло
Панжиёв Нормамат
Жабборов Шоида
Чориев Иргаш
Ҳотамов Очилди
Туропова Моҳдил
Муртозоев Бобоназар
Тошев Камолитдин
Эргашева Сайёра
Аҳмедова Гулчехра
Хидиров Холмат

XX АСРНИНГ 20-40 ЙИЛЛАРДА КОММУНИСТИК ТАРҒИБОТ МЕХАНИЗМИДА ТАРИХ ФАНЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич,

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири,

Тарих фанлари доктори, профессор

Аннотация: Совет давлати 1920-30 йилларда коммунистик тарғибот механизмида тарих фанлари, айниқса, археологиянинг аҳамияти жуда катта бўлди. Археологиянинг ташвиқот ишларидаги аҳамиятини тўғри тушунган совет ҳукумати Ўрта Осиё республикаларида кенг кўламли қазилма ишларини молиялаштириб турди. Сурхон воҳасида амалга оширилган археологик тадқиқотлар ҳам ана шу жараённинг таркибий қисми эди. Мақолада айнан шу хусусида сўз боради.

Калит сўз ва иборалар: коммунистик тарғибот, тарих, археология, Эски Термиз харобалари, Қирққиз, Султон Саодат ёдгорликлари. вилоят ўлкашунослик музейи.

Аннотация: В механизме коммунистической пропаганды Советского государства в 1920-30 гг. большое значение приобрели исторические науки, особенно археология. Понимая значение археологии в пропаганде, советское правительство финансировало масштабные раскопки в республиках Средней Азии. Составной частью этого процесса были и археологические исследования, проводившиеся в Сурханском оазисе. Статья именно об этом.

Ключевые слова и фразы: коммунистическая пропаганда, история, археология, руины Старого Термеза, киргизы, памятники султану Саодату. областной краеведческий музей.

Abstract: In the communist propaganda mechanism of the Soviet state in 1920-30, historical sciences, especially archeology, became very important. Realizing the importance of archeology in propaganda, the Soviet government financed large-scale excavations in the Central Asian republics. The archaeological research carried out in the Surkhan oasis was also a component of this process. This is exactly what the article is about.

Key words and phrases: communist propaganda, history, archeology, ruins of Old Termiz, Kyrgyz, monuments of Sultan Saodat. regional museum of local history.

Совет давлати 1920-30 йилларда социализм қуришга киришар экан, жамият ҳаётининг барча соҳаларида ғарб давлатларидан ўзиб кетишга ҳаракат қилди. Шу билан бирга, янги тузумнинг капиталистик жамиятдан устунлигини кўрсатиш ва аҳолини ички муаммолардан қалғитиш мақсадида илм-фан, техника ва ишлаб чиқариш тармоқларида эришилган ютуқлар кенг кўламда тарғиб қилинди. Коммунистик тарғибот механизмида тарих фанлари, айниқса, археологиянинг аҳамияти жуда катта бўлди. Сабаби, бутун XIX аср давомида ҳамда XX аср бошларида инглиз, француз, немис ва бошқа давлатларнинг археологлари Шарқ мамлакатларида қазилма ишларини олиб бориб, оламшумул топилмаларга дуч келишган эди. Аммо археологик изланишлар масаласида чор Россияси Ғарбий Европа давлатларига нисбатан анча орқада қолган эди. Археологиянинг ташвиқот ишларидаги аҳамиятини тўғри тушунган совет ҳукумати Ўрта Осиё республикаларида кенг кўламли қазилма ишларини молиялаштириб турди. Сурхон воҳасида амалга оширилган археологик тадқиқотлар ҳам ана шу жараённинг таркибий қисми эди. Олиб борилган қазилмалар, бир томондан ўлка тарихининг ҳали номаълум саҳифаларини ўрганишга имкон берган бўлса, иккинчи томондан, қазилма жойлардан топилган ноёб буюмлар Москва, Ленинград каби шаҳарларнинг музей коллекцияларини бойитишга хизмат қилди.

Сурхон воҳасининг қадимги шаҳарлари ва обидалари тўғрисидаги маълумотлар XIX асрдан бошлаб тўплана бошланган эди.

Г.Мейендорф, Н.Маев, И.Мушкетов, Генри Юль, И.Яворский, Н.Карамзин, Г. Бонвало, Е.Каль, И.Гейер, А.Ананьев, Д.Логофет, Б.Кастальский, А.Семёнов сингари рус, инглиз, француз олимлари воҳасининг қадимги шаҳарлари, тарихий обидалари тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтиришади. Лекин, чор Россияси даврида воҳада том маънодаги археологик экспедициялар ташкил этилмади. Аксинча, Термиз шаҳрига келган рус ҳарбийлари ва сайёҳлари бу ердаги ёдгорликларнинг тарихий аҳамиятга эга бўлган бойликларини Россияга ташиб кета бошладилар. Аҳвол шу даражага етдики, келгиндилар томонидан мусулмон оламида ягона бўлган Ал-Ҳаким Термизий қабртошининг бир бўлагини синдириб олиб кетилади. Россияликларнинг бундай талончилик ҳаракатидан норози бўлган Шеробод беги Мирза Салимбек тарихий ёдгорликларни талон-тарож қилишига ва бузиб ташланишига қарши чиқиб, келгиндиларни зудлик билан жазоланишини хат орқали Бухоро амиридан сўрайди. Натижада унинг олиб борган қатъий ҳаракатлари туфайли Ал-Ҳаким Термизий мақбараси ва шунга ўхшаш муқаддас обидалар ва зиёратгоҳлар сақланиб қолинди[9;Б.193].

Сурхон воҳасида совет ҳокимияти ўрнатилганидан сўнг Эски Термиз харобаларига бир қанча экспедициялар ташкил этилди. Масалан, 1922 йилда бу ерга олим М.Г.Вечеслав келган эди. У Афғонистон ҳудудига ўтиб, у ерда бир қанча археологик қазиш ишларини бажарди. Олим ўзининг “Афғонистоннинг археологик ёдгорликлари” сарлавҳали мақоласида Эски Термиз харобалари, Қирққиз, Султон Саодат ёдгорликлари ҳақида тўхталган эди[5;С.2]. Шунингдек, 1925-1927 йилларда Ўрта Осиё Комстариси Москвадаги Шарқ маданияти музейи билан ҳамкорликда Термизшоҳлар саройи харобаларида археологик қазиш ишларини олиб борди. Экспедицияга профессор Б.Л.Денике бошчилик қилди. 1927 йилнинг 25 сентябрида профессор-археолог В.А.Вяткин архитектор Б.Н.Засипкин билан шу мажмуанинг шарқий қисмини кўздан кечириш вақтида биринчи бинонинг

алебастрли сувоқ қилинганлигини қайд этди. 1928 йили юқоридаги ташкилотлар ҳамкорликда экспедиция ташкил этилди. Унинг таркибига В.П.Денике (раҳбар), В.А.Вяткин, П.Е.Корнилов, Р.С.Стрелков, В.Ч.Чепелов, В.В.Веймарлар киришган эди. Экспедиция аъзоси А.Стрелков қадимий Термиз атрофини кўздан кечириш мақсадида Қоратепада тадқиқот олиб борди. У кўчма кумлар кўмиб юборган ғорларни текшириб чиқиб, улар ичида бир замонлар будда ибодатхоналари бўлган деб тахмин қилади[1;Б.24].

Таъкидлаш жоизки, бу экспедицияларнинг археологик қазишмалари тизимли эмас, балки текширув-аниқлов хусусиятига эга эди. Шундай бўлсада, келажакдаги қазишмалар учун муҳим аҳамият касб этди. 1932 йил октябрида «Октябрёнок» катери Амударё бўйлаб Термиздан 17 км шарқдаги Айритом постига рейс қилаётганида старшина И.Ряслов катер қирғоққа яқинлашганда, сувда тош плита борлигини кўради. Матрослар плитани олиб Термизга, ундан Тошкентга жўнатадилар. Плитани ўрганган М.Е.Массон дарҳол уни буддизм билан боғлади. Бу ҳақиқий янгилик эди.

1935 йилда Термиз шаҳрининг Октябр кўчасида, Термиз тумани ижроия қўмитаси биноси қанотидан иккита тош колонна таг курсиси топилди. Улар оҳаддан тайёрланган бўлиб, бинонинг собиқ эгаси, савдогар Минибаев томонидан Хўжа Гулсувардаги Бургут уя деган жойдан олиб келинган экан. Тагкурсилар тоғдаги қадимий қабристондан олинган бўлиб, юнон- будда маданиятига тегишли эди. 1905 йилда Хўжа Гулсувардаги оҳад қазиш натижасида пайдо бўлган ғордан Канишка даврига оид олтин танга ҳам топилиб, Б.Н.Кастальский коллекциясига қўшилган ва Ленинград Эрмитажига жўнатилганди. Бу топилдиқлар округ ўлкани ўрганиш музейи ходимлари Г.Н.Максимов, Н.Д.Таланин ва С.Ю.Ҳасановларни Бургут уяга бориш ва у ерда бир қанча археологик қазиш, тадқиқот ишлари олиб боришга ундади[11;Б.30].

Изланишлар давомида С.Ю.Ҳасанов Хотинработ шаҳарчасидан кафанга ўралиб

ётган қора танли кулнинг лой ҳайкалчасини топди[11;Б.13]. 1935 йилда музей ходимлари Боботоғ тоғларига ва Денов шаҳрига ҳам экспедиция ташкил этишди. Ўша йилнинг кузида эса Г.В.Парфёнов ва Г.Н.Максимовлар Шеробод ва Термиз туманларида жойлашган тош даврига мансуб тарихий ёдгорликларни ўргандилар. Шу тариқа, Эски Термизни доимий равишда илмий жиҳатдан ўрганиш ишлари йўлга қўйилди. Олиб борилган изланишлар натижасида Г.В.Парфёнов “Эски Термиз тадқиқоти тарихи” деб номланган китоб ҳам яратди. Асар милoddан аввалги I ва милodий I асарларга мансуб, мергелий оҳақтошидан тайёрланган кўплаб терракота ҳайкалчалар ва меъморий иншоотлар парчаларидан иборат коллекция – экспонат яратиш ишлари ҳақида эди. Бу қўлёзма Термиз Археология музейи фондида сақланмоқда[5;С.2].

1936-1938 йиллар мобайнида таниқли археолог олим М.Е.Массон раҳбарлигида Термиз археологик комплекс экспедицияси (ТАКЭ) Термиз шаҳри тарихини ўрганиш бўйича катта ҳажмдаги ишларни олиб борди. Шу жараёнда округ ўлкани ўрганиш музейи жамоаси ҳам илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш режасини ишлаб чиқди. Бу етти йўналишда эди:

1. Учқизил аҳоли манзилгоҳидан нефтчилар трассаси бўйлаб ўтган сув қувурлари йўналишида археологик қазув ишларини олиб бориш.

2. Ал Ҳаким Термизий мақбараси атрофида Термизкомстарис (ТАКЭ) томонидан ўтказилган археологик қазув ишларини кузатиш ва унда фаол иштирок этиш.

3. Амударё бўйидаги тарихий обидалар атрофида илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш ва моддий ашёлар тўплаш.

4. Қоратепа буддавийлик ибодатхонасида илмий-тадқиқот ишларини ўтказиш.

5. Термизшоҳлар саройининг биринчи биноси ҳудудида қазув ишларини амалга ошириш.

6. Музейнинг зоология бўлимини янада тўлдириш мақсадида экскурсиялар ўтказиш.

7. Машхур археолог В.А.Вяткиннинг шахсий архиви ҳужжатларини музейга олиб

келиш[2].

Кўриниб турибдики, музей режасидан сув қувури ўтказилиши ҳамда ТАКЭ томонидан ўтказиладиган археологик қазиш ишлари билан боғлиқ бўлган ишлар ўрин олган. Йил мобайнида режалар бирин-кетин амалга оша бошлади. Биринчи режа бўйича иш олиб борган музей ходими С.Ҳасанов Эски Термиз ҳудудида сув қувури ўтказиладиган умумий узунлиги 2195 метр бўлган масофадаги тарихий обидалар ўрин олган жойлар стратиграфиясини 1х 20 масштабида тушириб чиқди. Ўйиборли жиҳати шундаки, Эски Термиз ҳудудидаги Қоратепа, Чингизтепа, Термиз кўрғони археологик ёдгорликларида ўтказилган стратиграфик ишлар чоғида кўплаб ашёвий буюмлар тўпланди[2].

Термизшоҳлар саройида ўтказилган археологик қазишмаларда музей ходимлари ТАКЭнинг 3-отряди сифатида Е.М.Массон раҳбарлиги остида фаол иштирок этдилар. Бу ерда қазув ишлари 1936 йилнинг 25 июнидан 13 июлигача ўтказилди. Ана шу 13 кун мобайнида Термизшоҳлар саройи бўлакларидан 102 та кошин музей фондиди тўлдирди. 1936 йилда музейга таниқли ўлкашунос ва овчи И.Ф.Ломаев ишга олинди. Музей томонидан унга воҳанинг геологик ва археологик материалларини тўплаб, музейга топшириш, муҳим тарихий ва археологик ёдгорликлар ҳақида ахборот йиғиш вазифалари юкланди. У кизгин фаолиятни бошлаб юборди[6].

1936 йилнинг сентябрь ойида ТАКЭ раҳбари, профессор М.Е.Массон, археологлар В.А.Шишкин, В.Д.Жуков, музей директори Г.В.Парфёновлар Амударё ўртасидаги Пайғамбар оролида жойлашган Зул-Кифл мақбарасига бир кунлик сафар уюштирдилар. Бу экспедиция пайтида мақбара тарихи қоғозга туширилди, меъморий ўлчовлари амалга оширилди, мажмуанинг девор қисмидаги ёзувлар ўқилди. Хуллас, Зул-Кифл XII асрга оид тарихий обида эканлиги аниқланди[10;Б.149].

1936-1938 йиллар мобайнида Термиз археологик комплекс экспедицияси Термиз шаҳри тарихини ўрганиш бўйича катта ҳажмдаги ишларни олиб борди, кўплаб

топилдиқлар аниқланди. Ана шу қазиларда округ ўлкашунослик музейи жамоаси ҳам фаол иштирок этиб, экспонатларини бойитиб борди. 1937 йили ТАКЭ Тошкентда ўз кўргазмасини ташкил этганида, округ музейи ҳам унда ўз экспонатлари билан иштирок этди. Умуман, кўргазма экспонатларининг 50 фоизидан ортиғи округ музейига тегишли эди[7;С.1-4].

Амударё қирғоғида жойлашган Айритомда тадқиқот ишлари давом этди. Археолог олим М.И.Вязьмитина раҳбар бўлган экспедиция таркибида И.А.Сухарев, у кетгандан сўнг А.С.Қаҳҳоров бор эди. Экспедиция юнонлар ва юнон-бактрия даврига оид бир қанча қадимий буюмлар, ҳайкаллар қолдиқлари, ёзувларини топди. Умуман, ўлкани ўрганиш музейи ходимлари бу археологик қазилар ишларида ҳам, Эски Термиз, Қоратепада олиб борилган тадқиқотларда ҳам фаол иштирок этишди. Ана шу даврда музей бир қанча муҳим топилдиқлар билан бойиди[6].

Шу ишлар баробарида экспедиция режасига мувофиқ ҳаракат қилиб, Хомкон, Хатак, Панжоб, Қизилолма, Кампиртепа қишлоқлари атрофидаги 11 та ғорни, қадимий конларни, Сеплон қишлоғи ёнидаги металл шлаклари, Хатак қишлоғи ёнидаги қалъа харобаларини тадқиқ қилдилар. Ниҳоят, 1939 йилнинг 29 июлида зараутсойлик Ваҳоб Давлатов билан биргаликда Зараутсой ғор ва камарларига чизилган суратлар ҳамда кейинги асрларга тегишли арабча битикларни кўздан кечирдилар. Г.В.Парфёнов гарчи Тошкентда яшаб, ишласада, унинг асосий вақти Сурхондарёда – ўзи қизиққан, меҳр қўйган ишларни давом эттиришга кетарди. У Зараутсой суратларининг энг қадимийсини бундан бир неча ўнг минг йиллар олдинги юқори палеолит даврига оид деб белгилади. Энг сўнгги намуналар эса милoddгача ўтган темир даврига тўғри келади. Зараутсойдаги араб ёзувлари эса тахминан X асрга мансублиги аниқланган[7;С.1-4].

Ўзбекистон санъат тарихи музейи Сурхондарё ва Тожикистоннинг Панжакент тумани ўлкашунослик музейи билан ҳамкорликда 1940 йилда Зараутсой қоятош ранг тасвирларини ўрганиш бўйича

дастлабки махсус экспедиция ташкил қилди. Табиғики, бу экспедицияга Г.В.Парфёнов раҳбарлик қилди. У Зараутсой қоя суратларини ўрганиш, тарғиб қилиш бўйича жуда катта меҳнат қилди, чинакам фидоийлик кўрсатди. Зараутсой экспедицияси пайтида тўпланган материаллар ҳар томонлама ўрганилиб, унинг натижалари бўйича Г.В.Парфёнов томонидан тайёрланган “Зараутсойнинг қадимги фреска рангтасвири” илмий ҳисоботи 1941 йилнинг 18 январ куни бўлиб ўтган Ўзбекистон санъати тарихи музейининг илмий кенгашида эшитилди, суратларнинг мазмунини ва санасини ҳақидаги дастлабки хулосалар маъқулланди ва Зараутсой тадқиқотларини давом эттиришга қарор қилинди[8].

1940 йилда ҳам бир қанча ишлар бажарилди. Аммо тажрибали ходимларнинг етишмаслиги туфайли янги экспозициялар ташкил этиш, бўлимларнинг барча хоналарини ишлатиш қийин эди. Бунинг устига, шу йилга келиб, музейни маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобига таъминлашда муаммолар пайдо бўлди. Йиллик сметада 82450 сўм ажратиш назарда тутилган бўлсада, амалда унинг ярми ҳам берилмади. Бор-йўғи 32624 сўм ажратилди, холос. Бу эса қўшимча маблағ топишга мажбур қилди[3;Б.64].

Уруш бошланган вақтда музей раҳбарлигига қайтган Г.В.Парфёнов тош даври, биринчи навбатда, Зараутсой қоя суратларини ўрганиш бўйича экспедицияларнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлди. 1942 йилнинг охири ва 1943 йил бошларида Зараутсой қоя суратларини ўрганишни давом эттириш, улардан нусха олишни ташкил этиш бўйича тайёргарлик ишлари олиб борилди. Аммо фақат куз ойи ўрталаридагина вилоят ўлкани ўрганиш музейи (1941 йил 6 мартда Сурхондарё вилояти ташкил этилган эди) экспедицияси йўлга чиқа олди. Унинг таркибида музей директори Г.В.Парфёнов (экспедиция раҳбари), рассомлар А.Ю.Рогинская, А.С. Кириллов, овчи-ўлкашунос И.Ф.Ломаев, музейнинг илмий-техник ходимлари А.П.Иванова, В.К.Сандул ва Термизкомстарис вакили Шариф

Исмоиловлар бор эдилар. Г.В.Парфёнов Сурхондарё вилоят театрига 1942 йили Москва шаҳридан ишга келган рассомлар А.Ю.Рогинская ва А.С.Кирилловларни махсус Зараутсой экспедицияси ишига жалб этганди. Зараутсой экспедицияси бир ярим ой ичида топилган барча суратлардан нусха кўчириб улгурди. Экспедиция Зараутсойдан кетгандан кейин ҳам Г.В.Парфёнов бу ерда бир ўзи қолиб, уч ҳафта ишлади. 48 та сурати бор янада иккита камар топди[4;Б.66].

Умуман, вилоят ўлкашунослик музейининг 1933-1943 йиллардаги фаолиятига назар ташланадиган бўлса, ўтган

10 йил давомида 9 марта мустақил экспедиция ташкил этилган, 23 марта узок муддатли сафарлар уюштирилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Хулоса қиладиган бўлсак, 1920-1941 йилларда Сурхон воҳасида бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Айниқса, пахтачилик, геология ва археология соҳаларида каттагина ютуқлар қўлга киритилди. Лекин тарихий таҳлил шуни кўрсатдики, воҳадаги илмий тадқиқотлардан асосан коммунистик мафкура тарғиботи учун фойдаланилган эди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Аннаев Т. Кўҳна Термизда будда ёдгорликлари // «Фан ва турмуш» журналы, 1977, №1. – Б. 24.
2. Фаёзов Р.Ф. Козловский В.А. Краткое описание Сурхандарьинского областного краеведческого музея. Дело № 294. Термиз Археология музейи илмий архиви фонди.
3. Иноятова С. Сурхондарё вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи – мозий кўзгуси. Термиз: “Сурхон-нашр”, 2019. –Б. 64.
4. Иноятова С. Сурхондарё вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи – мозий кўзгуси. –Б. 66.
5. Парфёнов Г.В. История исследования Старого Термеза (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области). Ташкент, 1941. –С.2.
6. Парфёнов Г.А. Краткая история Сурхандарьинского областного краеведческого музея (1933- 1943гг.). Архивное дело № 520. Термиз Археология музейи илмий архиви фонди.
7. Парфёнов Г.А. Краткая история Сурхандарьинского областного краеведческого музея (1933- 1943гг.) Архивное дело № 252. –С. 1- 4. Термиз Археология музейи илмий архиви фонди.
8. Парфёнов Г.В. Сведения о музеях Узбекской ССР на 20 августа 1946 г. Дело № 263.
9. Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳасида моддий маданият тарихи. Тошкент, 2013. –Б. 193.
10. Турсунов С., Умаров И. ва бошқалар. Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи. –Термиз: Сурхон-нашр, 2017. – Б. 149.
11. Термиз Археология музейи фонди, № 250. –Б. 30,13.

ТЕМИР ЙЎЛ ҚУРИЛИШИ ВА ИЛК САНОАТ КОРХОНАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ ЎРНИ

Қобулов Эшболта Отамуратович,

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети илмий ишлар ва инновациялар
проректори, тарих фанлари доктори, профессор.

Худойбердиев Ўткир,

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети мустақил тадқиқотчи

Тилолов Файзулла,

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети мустақил тадқиқотчи

Аннотация: Мазкур мақолада Ўрта Осиё (Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари) ва Россия империяси ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг XVI-XVII асрлардан бошланганлиги, кейинроқ Туркистонга Россиядан темир йўл тармоқларининг тортилиши бу давлатлар ўртасида савдо алоқаларини ривожланишида ижобий ўрин тутган бўлсада, кейинчалик темир йўл тармоқлари тортилишининг ўлка иқтисодиётига зарарли томонлари ҳам кўрсатилган. Масалан, темир йўл тармоқларининг Туркистонга тортилиши ўлкада Россиянинг ҳарбий стратегик ва сиёсий мавқеини мустаҳкамлаган, бу эса ўз навбатида Туркистонни Россиянинг хом ашё базасига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига олиб келган.

Ўрта Осиё темир йўл бошқармаси Россия империяси ваколатига бўйсундирилган ва назорат қилинганлиги мақолада ёритилган.

Калит сўзлар: саноат, корхона, темир йўл, бозор, маҳсулот, тўқимачилик, хом ашё, савдо, маҳсулот, товар, табиат, иқлим.

Аннотация: В этой статье хорошо освещено экономические отношения Российской империи со Среднеазиатскими государствами (Бухарского эмирата, Кокандского и Хивинского ханства) которые имели начало XII-XVII веков. Позже строительство железной дороги между Россией и Туркестаном хотя имело ряд положительных сторон в развитии торговых отношений между ними, но показаны в статье и отрицательные стороны, которые не в пользу Туркестана. Например: проведение в Туркестан с России железной дороги усиливает в регионе политической и военно

стратегической мощи России, которые в свою очередь превращает Туркестан в сырьевую базу России впоследствии чего Туркестан превратился на базар готовой продукции.

Управление Среднеазиатской железной дороги полностью подчинялся и контролировался с Российской стороны. Всё это хорошо освещено в статье.

Ключевые слова: промышленность, предприятие, железная дорога, продукция, ткачества, сырьё, торговля, природа, климат.

Annotation: The beginning of yeconomic relations betweyen Central Asia (Yemirate of Bukhara, Khiva and Kokand Khanates) and the Russian Yempire in the 16th and 17th centuriyes, and in spite of a positive role of the introduction of railway lines from Russia to Turkestan in the development of trade relations betweyen these countriyes, the adverse reactions of the construction of railway networks to the country's yeconomy are also shown in this article. For yexample, the introduction of railway networks to Turkestan strengthened Russia's military strategic and political position in the country, which, in turn, led Turkestan to become Russia's raw material base and market for yend-products.

It gives an account for the fact that the Central Asian Railway Administration was subordinated and controlled by the Russian Yempire.

Key words: industry, yenterprise, railway, market, product, textile, raw material, trade, product, commodity, nature, climate.

Ўрта Осиёни забт этган Россия империяси учун бу ўлканинг моддий бойликлари, қулай иқлим шароити ва табиий-географик жойлашуви, Шарққа дарвоза бўлиб хизмат қилиши каби катта

имкониятларининг мавжудлиги муҳим ҳисобланар эди. Шу сабабли, бу даврда Россия ҳукмрон доиралари ва саноатчилари ўртасида ўзларининг Европа бозорларидаги рақобатга дош бера олмаётган маҳсулотларини Ўрта Осиё ва у орқали Шарқ мамлакатлари бозорларига чиқариш, ривожланаётган тўқимачилик саноати учун арзон хом ашё манбаига эга бўлиш, ўз муаммоларини ўзгалар ҳисобига зўрлик ва босқинчилик билан ҳал этиш кучайиб бораётганди. Мана шу каби мақсадларини амалга ошириш учун подшо Россияси Ўрта Осиё халқлари билан узоқ ва шиддатли жанглар олиб борди.

Ўлканинг катта имкониятлари, ер ости ва ер усти бойликларини метрополия манфаатларига мослаштириш жараёни бошланди. Бу жараён бир қанча босқичлар ва йўналишларда амалга оширилди. Айниқса, босиб олинган шаҳарлар ва қишлоқларда Россия империясининг ҳарбий бошқарув тизими ўрнатилди. Ана шундан сўнг, ўлка бойликларини ягона тизим ва узоқни кўзлаган режа асосида мунтазам ҳолда босқичма-босқич ташиб кетишга киришилди.

Ўрта Осиё ва Россия ўртасидаги савдо иқтисодий алоқалар мустамлакачиликдан олдин ҳам мавжуд бўлиб, улар асосан, от, туя карвонлари орқали амалга оширилган. Ўлка истило этилганидан кейин эса бу йўл билан алоқа қилиш Россия эҳтиёжлари учун етарли бўлмай қолди.

Бу пайтга келиб жаҳоннинг ривожланган давлатларида темир йўллар қурилиши кенг авж олган бўлиб, Россия ҳам бу жиҳатдан четда қолмади. Айниқса, мустамлака давлат билан империя ўртасидаги темир йўл жуда катта фойда келтириши табиий эди.

Миллий бойликлари беҳисоб, табиий шароити ғоятда қулай, арзон ишлаб чиқариш кучларига эга бўлган Туркистон ўлкасини фақат темир йўл воситасидагина ўзининг ҳақиқий мустамлакасига айлантириши мумкинлигини рус ҳукумати жуда яхши англади.

Биринчидан, темир йўл Туркистонда Россиянинг ҳарбий стратегик ва сиёсий мавқеини мустаҳкамлаши лозим эди.

Иккинчидан, ўлкани иқтисодий жиҳатдан батамом ўз манфаатларига бўйсундириш – уни Россиянинг хом ашё базаси ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш учун хизмат қилиши зарур эди. Ҳатто, Ўрта Осиёга темир йўлининг илк лойиҳаси 1856 йилдаёқ Алоқа йўллари Вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган эди[1]. Буни шу каби далиллар билан келтириш мумкинки, темир йўллар қурилмасдан илгари ҳам Ўрта Осиёдан пахта ташиб кетиш йил сайин кучаётган ҳолат бўлиб, буни қуйидаги жараёндан ҳам билиш мумкин. Масалан, 1862 йилда пахта ҳажми 341000 пуд, 1864 йилда 464000 пуд, 1867 йилда 548000 пуд пахта хом ашёси ташқи бозорга чиқарилган.

1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил қилинганидан кейин бу масала атрофида қизгин баҳс-мунозаралар авж олиб кетди. Тадқиқот ишларини олиб бориш учун турли хил экспедициялар уюштирилди, ўнлаб лойиҳалар ва таклифлар ишлаб чиқилди. Бу ишда нафақат рус ҳукумати, балки катта фойда иштиёқидаги йирик сармоядорлар ҳам жонбозлик кўрсатдилар.

Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори фон К.П. Кауфман Ўрта Осиёни яхши биладиган генерал-майор Безносиковга 1873 йил 11 январда Россиядан Ўрта Осиёга борадиган йўлларни текшириб чиқишни топширди. Генерал-майор Безносиков топшириқни бажариб, Оренбург-Тошкент-Самарқанд линиясини маъқул деб топди[4].

Генерал-майор Безносиков тадқиқотларига асосланган ва Ўрта Осиё шароитидан воқиф бўлган генерал фон К.П.Кауфман 1875 йил март ойида Алоқа йўллари Вазири К.Посъетга ёзган мактубида Оренбург-Тошкент ёки Екауринбург-Тошкент йўналишида темир йўли қуриш зарурлигини билдиради. У қимматбаҳо пахтаси ва ипаги, иқтисодий шарт-шароитлари ва миллий бойликлари мўл бўлган бу ўлкага темир йўл ўтказиш фойдадан холи эмаслигини таъкидлаш билан бирга, бу йўлнинг сиёсий ва ҳарбий стратегик аҳамиятини кўрсатади. Жумладан, рус-инглиз рақобатининг кучайиб бораётганини қайд этиб, Россиянинг Ўрта Осиёда вақтинча

тинч эканлигини, балки 10 йилдан кейин бу ерга бўладиган ташқи хужумлардан сақланиш учун бутун бошли армия лозим бўлиши мумкинлигини билдиради[14].

1899 йилда Закаспий ҳарбий темир йўли Самарқанд-Андижон линиялари билан бирлаштирилди ва Ўрта Осиё темир йўли номини олди. Кейинчалик, Ўрта Осиё темир йўли деб ном олган дастлабки Закаспий темир йўлининг Красноводскдан-Тошкентгача узунлиги 1748 километр эди[2;Б.135].

Ўрта Осиёга темир йўл ўтказилиши Россия империяси ва мустамлака Туркистон тарихида янги даврни очиб берди, десак янглишмаймиз. Темир йўл мустамлакачи давлатга Ўрта Осиё бойликларидан фойдаланиш учун жуда катта имконият яратиб берди. Туркистон ўлкаси Россия учун қимматбаҳо пахта етиштириши, қурилажак бу йўл эса ўз ўрнида Оренбург ва Самара губерналаридан ўлкага арзон бугдой етказиб бериши лозим"[15].

Россия империясининг мақсади бу йўл орқали Волга ортида ғалла етиштириш салмоғини ошириши, Россия бозорларидан “ортиқча рақобатчи” ни четлаштириши, Туркистон эса “йирик пахта ва ипакчилик плантацияларига” айлантирилиши лозим эди.

Оренбург-Тошкент темир йўлининг қурилиши Туркистонда Россиянинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий стратегик мавқеини мустаҳкамлади. Эндиликда, рус ҳукумати ўлканинг миллий бойликларини истаганича тасарруф қилиш, Туркистонга четдан тажовуз бўлган тақдирда етарлича ҳарбий куч ва қурол-яроғ киритиш, миллий-озодлик ҳаракати авж олган тақдирда эса темир йўл ишчилари ва ходимларидан ҳарбий куч сифатида фойдаланиш имкониятига эга бўлди. Шунингдек, Оренбург-Тошкент темир йўли қурилганидан сўнг Туркистондан ташиб кетиладиган пахта ва бошқа маҳсулотлар ҳажми бир неча баробар кўпайди[7;С.18-19].

Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори генерал фон К.П. Кауфман рус ва чет эл саноатчилари учун қулай шароит яратиб беришга ҳаракат қилган. Айниқса, у ўлкага келган савдогарлар, саноатчилар,

тадбиркорлар ва иш юритувчиларни ҳар жихатдан қўллаб-қувватлаган. Қўрилган тадбирлар натижасида Европа типигаги дастлабки корхоналар Тошкентда иш бошлади. Масалан, 1867 йили муҳандис-технолог Н.В.Ульянов, Д.Касьянов, И.Яблонский, Н.П.Писаревский, О.И. Плавцкийлардан иборат ширкат томонидан Европа типигаги биринчи сув тегирмони қурилган. Тегирмон бир кеча-кундузда 720 пуд ун чиқарар эди. 1868 йил штабс капитан Какурин шундай тегирмоннинг иккинчисини ишга туширди. Бу тегирмонларнинг ишлаб чиқариш қуввати маҳаллий тегирмонларга нисбатан 25-30 баробар юқори бўлиб, оқибатда кўплаб маҳаллий тадбиркорлар ишсиз қолдилар.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлигида бошланган темир йулларнинг қурилиши халқаро алоқаларнинг ва транспорт хизмати турларининг купайишига шарт-шароит яратганди. Бу эса, темир йул тармоқларининг кенгайиши ижтимоий-иқтисодий соҳалар тараққиётида муҳим воқелик бўлди.

Бухоро амирлиги ҳудудидан ўтган Каспийорти ҳарбий темир йўли (1880-1899 йилларда қурилган, у 1899 йилдан Ўрта Осиё темир йўли номи билан аталган), Бухоро темир йўли (1914-1916 йилларда Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳридан Термизгача қурилган темир йўл), Ўрта Осиё темир йўлининг Бухоро бўлими (Янги Бухородан Эски Бухорогача 12 километрли темир йўл; 1900-1901 йиллар оралиғида қурилган) қурилиши амирлик саноат тараққиётига муҳим таъсир кўрсатган.

Ўзбекистон ва Россиядаги архивларда Бухоро амирлиги ҳудудида темир йўллар қурилиши тўғрисида муҳим маълумотлар сақланиб қолingan. Шундай архив ҳужжатларининг бирида[8] амирлик ҳудудида темир йўлнинг қурилиш лойиҳаси ва темир йўл қурилишига жалб қилинган фирма ва ширкатлар, сунъий иншоотлар қуриш лойиҳалари: кўприклар, қувурлар, йўлларнинг техник ҳолати ва чизмалари, яшаш манзилгоҳларини жойлаштириш схемалари, қурилиш материалларини етказиб бериш бўйича масъул завод ва ширкатлар

билан тузилган шартномалар, қурилиш материалларини қабул қилиш сертификатлари, бош муҳандиснинг қурилиш ишлари бориши тўғрисидаги ҳисоботлари, қурилиш учун ажратилган ерларни сув билан таъминлаш, қурилиш ва йўл ишчиларини ёллаш, уларни озик-овқат, кийим-кечак, иш анжомлари билан таъминлаш тўғрисидаги битимлар ўрин олган.

1886 йил 18 ва 22 апрел кунлари Вазирлар Қўмитаси Каспийорти темир йўлининг янги тармоғини қуришни муҳокама қилди ва уни то Самарқандга қадар давом эттиришга қарор қабул қилди ва ўша қарор асосида темир йўл қурилиши бошланиб, у 1888 йили тугалланди[19]. Янги темир йўл “Каспийорти ҳарбий темир йўли” деб аталди. Ушбу темир йўл тармоғининг бир қисми Чоржуй станциясигача етказилган[9;Р.101]. Каспийорти темир йўли жами 18 та станциядан иборат бўлиб, у 12 йил мобайнида қурилиб ишга туширилган. Аммо, Амударёдан Самарқандгача бўлган масофадаги темир йўл тармоғини қуришда Бухоро амирлиги ҳудудидан ўтишини инобатга олиб, темир йўлни қуриш, ер ва сувлардан бир хил фойдаланиш мақсадида 1885 йил 25 июнда Қарши шаҳрида Бухоро амири билан Туркистон генерал-губернатори ўртасида дўстона келишув имзоланган.

XX аср бошларига келиб, империя олдида иқтисодий, сиёсий ва энг муҳими, ҳарбий нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда, Бухоро амирлигининг жануби-ғарбий ва жануби-шарқий ҳудудларини темир йўл орқали Ўрта Осиё магистрали билан боғлаш масаласи пайдо бўлди. Ушбу темир йўл Россияни Бухоро ёки Самарқанд орқали амирликнинг энг жанубий қисмида жойлашган Термиз шаҳри билан боғлаши лозим эди.

Шуниси эътиборга лойиқки, агар мазкур ҳудудлардан темир йўллар ўтиши таъминланса, рус буржуазияси учун бебаҳо бойликларни ўзлаштиришга ва унинг эвазига катта сармоя олишига имкон берса, иккинчи томондан рус ҳукуматининг Бухоро бозорларини тезроқ тўла эгаллаб олишига кенг имконият яратар, учинчи томондан эса

ушбу ҳудудда темир йўл қурилиши русларга ташқи дунё билан савдо олиб боришни янада кенгайтиришга кенг йўл очиб бериб, қисқа вақт ичида тезроқ Афғонистон ва Ҳиндистон бозорларига чиқиш учун янги имкониятларни яратиб берарди[20].

Бухоро амирлигининг Когон шаҳридан Қарши шаҳри орқали Термиз шаҳригача бўлган янги темир йўл қурилиши афғон чегараси бўйлаб ўтказилиши режалаштирилган эди. Чунки, рус-афғон ва инглиз-рус муносабатларига кучли таъсир кўрсатиши ва Ўрта Шарқда Россия мавқеини янада мустаҳкамлашга хизмат қилиши назарда тутилган эди[21].

Амирлик Россия мустамлакасига айлангач, 1905 йилгача амирликда 9 та пахта тозалаш заводи қурилди. Ушбу заводлар йилига 2 млн 500 минг пуд пахтани қайта ишлар эди. Россия сиёсий агентининг маълумотига қараганда, Термизда 1916 йилда 28 та кичик саноат корхонаси ва Амударё флотилияси мавжуд эди[3;Б.23-24]. Рус саноатчилари амирликнинг аҳоли зич яшайдиган ҳудудлари ва темир йўл бекатлари яқинида ўз завод ва фабрикаларини жойлаштирди. Бу соҳада хом-ашё (пахта, жун, мол тери ва қорақўл терилари) манбалари ҳам инобатга олинган[3;Б.23]. Пахта заводлари имкони борица темир йўллар яқинида қурилган. Термиздаги 3 та пахта тозалаш заводи Россиялик муҳандис А.Г. Анъаньевга тегишли бўлган[5;Б.122].

Бухоро амирлигида 1904 йили 13 мартда темир йўллар қуриш бошқармаси қўмитаси Бухоро-Қарши-Калиф-Термиз ва Самарқанд-Қарши (жами 567 вёрст) ҳамда Қарши-Шеробод-Термиз (жами 269 вёрст), йўналишлари бўйича техник тадқиқот ишлари олиб бориш тўғрисида қарор қабул қилди[22]. Ҳарбий Вазирлик Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондонига Бухоро амири билан ушбу йўлнинг техник тадқиқот ишларини олиб боровчиларга рухсат бериш ва уларни қўриқлаш масаласини ўзаро келишишди[23].

Алоқа йўллар вазирлиги темир йўл қурилиши бошқармаси техник бўлимининг туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида, ушбу темир йўл қурилиши бўйича

амалий ишлар бошланганлигини маълум қилиб, хабар берадики: “Ўрта Осиё Темир йўлининг Бухоро ва Самарқанд нукталарини Амударё ёқасидаги Термиз шаҳри билан боғлаш учун материаллар йиға бошлашни режага киритилганлигини, Қарши-Келиф, Қарши-Ўзор ва Шеробод йўналишлари ўрганиш учун коллеж маслаҳатчиси, алоқа йўллари муҳандиси Голиэмбиевский бошлиқ этиб тайинланди”[16].

Бухоро темир йўлини қуриш арафасида турган Россия империяси учун 1904 йилнинг баҳорида Туркистон генерал-губернатори Ҳарбий вазирликка мурожаат қилиб, Бухоро темир йўлини қуришни 1906 йил режасига киритишни сўради[17]. Рус-япон урушининг бошланиб кетиши натижасида, мазкур темир йўл қурилиши бир оз кейинга қолди.

“Бухоро темир йўли” деб номланган темир йўл қурилиши лойиҳаси “Чимён” нефт саноати акциядорлик жамиятининг асосчиси муҳандис А.Н.Ковалевский томонидан илгари сурилган[11]. Бу йўналиш Когон (Янги Бухоро)дан темир йўл изларини Қарши-Карки-Термиз шаҳригача етказиш назарда тутилган эди. “Туркестан” газетасида 1912 йил 5 октябрда ёзилишича, Амударёда хусусий юк ташувларининг йўқлиги сабабли Россия молларини Шарқий Бухорога Орол денгизи ва Амударё буйлаб арзон сув оқими орқали жўнатиши мумкин бўлган. Қуриладиган янги темир йўл империянинг иқтисодий манфаатларига хизмат қилган[12].

Шунинг учун ҳам Россия императори ва Бухоро амири бу йўлни қуришдан ўзаро манфаатдор эдилар. Шу муносабат билан Петербургда Россия императорлиги ҳузурида 1910 йил 9 апрелда “Когондан Термизгача Қарши орқали қуриладиган темир йўл тармоғи” Россиянинг иқтисодий-сиёсий, ҳарбий стратегияси учун ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги инобатга олиниб, тез фурсатларда уни қуриш масаласи муҳокама қилинган. Шу билан бирга темир йўлни қуришда Россия капиталистлари орасидан хусусий тадбиркорларни жалб қилишга қарор қилинган[13]. Муҳандис А.Н.Ковалевский томонидан тайёрланган лойиҳада 1912 йилнинг март ойигача “Бухоро темир йўли” қурилиши тўғрисидаги маълумот Россия

империяси пойтахти Санкт-Петербургга жўнатилган. Шундан сўнг, Россия саноатининг иқтисодий манфаатларини назарда тутган Когон-Термиз темир йўли лойиҳаси тез орада қабул қилинган.

“Турон” газетасида бир гуруҳ маҳаллий аҳоли вакиллари томонидан Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентига ёзган мурожаатномаси 1912 йил 27 августда эълон қилинган. Мурожаатномада айтилишича, Қаршидан Когонгача темир йўлининг ўтказилиши аҳоли учун қулайлик яратиши, йўл бўйида янги шаҳар, туман, вилоятлар ташкил топиб, чўллар обод бўлиши, банклар ташкил этилса судхўр ҳиндлардан қарз олишдан халос бўлишларига умид қилишган. Мазкур темир йўл Ҳисор ўлкасигача етказилса, дон маҳсулотлари кўп бўлиб, ер ости бойликларига эга бўлишларини, Бухоронинг тараққиёти шу темир йўлга боғлиқ эканлиги баён этилган[13].

Муҳандис Н.А.Ковалевский ўртасида тузилган концессиянинг муддати 81 йил, темир йўл қурилиш муддати 3 йил бўлиб, 1913 йил 13 июлда Давлат департаменти томонидан Бухоро темир йўлининг низоми тасдиқланган[5;Б.60].

Бухоро амири билан Н.А.Ковалевский билан имзоланган келишувга қараганда, темир йўлни қуришда амир кўпгина имтиёзлар берган, ҳеч қандай тўловсиз 6000 десятина ерни темир йўл қурилиши учун, Янги Бухородан 87 десятина ерни эса қурувчи ишчилари учун уйлар ва идоралар қуриб беришига ажратган. Янги Бухоро шаҳрида Бухоро темир йўл қурилиш бошқармаси жойлаштирилган. Бухоро-Қарши-Термиз темир йўлини қуриш ишлари 1914 йил 20 апрелда бошланиб, 1916 йил 16 июнда у фойдаланишга топширилди[6].

Темир йўл қурилишида қатнашган ишчилар темирчилик ва чилангарлик каби соҳалар билан ҳам шуғулланишган. Мазкур Бухоро темир йўлининг қурилишида 7 000 нафар киши қатнашган бўлиб, Россия империясининг Пенза губерниясида келган 500 нафар ёлланма ишчилар ва Бухоро амирлиги ҳудудидан 6 500 нафар киши иштирок этган[18]. Термиз-Когон темир

йўлининг қурилишига 18 млн рубл ажратилган. Темир йўлнинг Карки-Термиз оралиғидаги масофага чўзилган қисми Шеробод концессияси ҳисобидан қуриб ишга туширилади.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлигида темир йўлининг қурилиши ва Ўрта Осиё темир йўлининг Бухоро темир йўли билан бирлаштирилишининг амалга ошганлиги катта аҳамиятга эга бўлди. Ушбу темир йўл Россия, Афғонистон ва Шарқий Бухоро бозорлари ўртасидаги энг қисқа алоқа воситаси бўлиб, ички ва ташқи савдонинг ривожланишига ёрдам берган. Когондан-Қарши орқали Термизгача бўлган ҳамда Афғонистон чегараси орқали ўтадиган йўл Россия-Афғонистон ва Англия-Россия муносабатларига таъсир қилиши, Россиянинг Яқин Шарқдаги мавқеини мустаҳкамлашга хизмат қилиши керак эди.

Ўрта Осиё ва Бухоро темир йўллариининг қурилиши янги шаҳар ва қишлоқларни вужудга келтириб, Европа

типидаги саноат ривожланишига олиб келган. Бухоро амирлигида иқтисодиёт ўса бошлаган ва янги саноат корхоналари ташкил қилинган. Агар мазкур ҳудудлардан темир йўллар ўтиши таъминланса, рус буржуазияси учун бебаҳо бойликларни ўзлаштиришга ва унинг эвазига катта сармоя олишига имкон берса, иккинчи томондан рус ҳукуматининг Бухоро бозорларини тезроқ тўла эгаллаб олишига кенг имконият яратар, учинчи томондан эса ушбу ҳудудда темир йўл қурилиши русларга ташқи дунё билан савдо олиб боришни янада кенгайтиришга кенг йўл очиб бериб, қисқа вақт ичида тезроқ Афғонистон ва Ҳиндистон бозорларига чиқиш учун янги имкониятларни яратиб берарди. Шунингдек, янги қуриладиган Бухоро темир йўли Россия учун ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий-стратегик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этиб, унинг инглиз-рус рақобатида ўзига хос ютуқни қўлга киритишига хизмат қилган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Аксенов А. Строительство Оренбургско – Ташкентской железной дороги (1901-1905 гг.) / Ученые записки Оренбургского государственного педагогического института им. В.П.Чкалова. Сер. историко-философская. Вып. 13. Оренбург, 1958.
2. Аминжорова М., Желтова Г. Ўзбекистон халқлари ўтмиши тарихидан лавҳалар. – Тошкент: "Ўқитувчи". 1974.-Б.135.
3. Амонова Ф. Бухоро-Россия иқтисодий алоқалари тарихига бир назар (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми). –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2011.-Б.23-24.
4. Ахмеджанов З.К. К истории строительства железных дорог в Средней Азии (1880-1917 гг.). Ташкент, 1965.
5. Ахмеджорова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX - начало XX в.). - Ташкент: "Фан", 1984.-С.42,60,122.
6. Ахмеджорова З.К. К истории строительство железных дорог в Средней Азии (1880-1917 гг.). - Ташкент: "Наука", 1965; Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX - начало XX в.). - Ташкент: "Фан", 1984.
7. Гафуржорова И. Из истории строительства Ферганской железной дороги (1900-1917 гг.). Ташкент, 1961-С.18-19.
8. Правление общества Бухарской железной дороги 1913-№1917 гг. (Российский государственный исторический архив [РГИА]) // www.rusarchives.ru.
9. Seymour Becker. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924. - P. 101.
10. Қосимов Ф. Халқаро муносабатлар тизимида Бухоро давлатининг ўрни (1900-1925 й.й.). // Бухоро университети илмий ахборотлари, 2004, 2-сон. -Б.55-59.
11. По поводу железно - дорожного строительство и орошения земель в Бухаре // "Туркестан" (Ташкент). №25. 30 октября 1912 г.
12. К постройке железной дороги в Бухаре // "Туркестан" (Ташкент). № 4. 5 октября 1912 г.

13. Қарши темир йўли // “Турон” (Янги Бухоро). № 12. 1912 йил 27 август.
14. Ўз МА И.1-ф, 16-рўйхат, 562-иш, 171-172-варақлар.
15. Ўз МА И.1-ф, 11-рўйхат, 1308-иш, 1-варақ.
16. Ўз МА И.1-ф, 11-рўйхат, 188-иш, 5-варақ.
17. Ўз МА И.1-ф, 11-рўйхат, 277-иш, 15-варақ.
18. Ўз МА И.3-ф, 2-рўйхат, 449-иш, 3-варақ.
19. РДХТА. 400-ф, 24-рўйхат, 879-иш, 111-бет.
20. РДХТА. 400-ф, 24-рўйхат, 879-иш, 161-162-варақлар.
21. РДХТА. 400-ф, 24-рўйхат, 879-иш, 163-варақ
22. РДХТА. 400-ф, 24-рўйхат, 879-иш, 187-варақ.
23. РДХТА. 400-ф, 24-рўйхат, 879-иш, 190-варақ.

МАМЛАКАТИМИЗ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШДА МИЛЛИЙ ЭЛЕКТРОТЕХНИКА САНОАТИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ (2016-2020 йй.)

Тўхтаев Абдуғани Қиличович,
Термиз давлат педагогика институти доценти,
тарих фанлари номзоди

Аннотация: Мақолада 2016-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида маҳаллийлаштириш дастури 2000 йилдан буён амалга оширилиб келинаётганлиги, сўнгги ўн йил (2006-2016 йй) да импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар тайёрлаш ҳажми 220 марта, саноат таркибида маҳаллийлаштирилган маҳсулотларнинг улуши 9,2 % дан 20 % га ошишига эришилганлиги натижасида электр энергетикаси саноати ривожига муҳим аҳамият касб эта бошлаганлиги аниқ мисоллар билан кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: электрон ускуналар, мис тасмалари, куёш панеллари, электр лампалари, телевизор, телефон, музлаткич, совуткич, газ плиталари, электр симлар, ўзбек-тожик, ўзбек-қирғиз қўшма корхоналари, электрон газ ҳисоблагич, кадрлар тайёрлаш.

Аннотация: В статье в 2016-2020 годах программа локализации в Республике Узбекистан реализуется с 2000 года, за последние десять лет (2006-2016 годы) объем производства импортозамещающей продукции увеличился в 220 раз, доля локализованной продукции в структуре отрасли увеличилась с 9,2% до 20 %. На конкретных примерах показано, что в

результате увеличения она приобрела важное значение в развитии электроэнергетики.

Ключевые слова: электронное оборудование, медные полосы, солнечные батареи, электрические лампы, телевизор, телефон, холодильник, холодильник, газовые плиты, электрические провода, узбекско-таджикские, узбекско-киргизские совместные предприятия, электронный счетчик газа, обучение персонала.

Abstract: In the article, in 2016-2020, the localization program in the Republic of Uzbekistan has been implemented since 2000, in the last ten years (2006-2016), the volume of production of import-substitute products increased 220 times, the share of localized products in the structure of the industry increased from 9.2% to 20% It is shown with concrete examples that as a result of the increase, it has become important in the development of the electric power industry.

Key words: electronic equipment, copper strips, solar panels, electric lamps, television, telephone, refrigerator, refrigerator, gas stoves, electric wires, Uzbek-Tajik, Uzbek-Kyrgyz joint enterprises, electronic gas meter, personnel training.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллийлаштириш дастури 2000 йилдан буён амалга

оширилиб келинмоқда. Илгари нефт ва газ дастгоҳлари, оғир саноат техникалари, озиқ-овқат саноати учун мўлжалланган кичик ускуналар, полимер ҳамда пластмасса буюмлари, калийли ўғитлар, электр двигателъ, кабел ва симлар, спорт буюмлари, маиший техникалар, энергия тежамкор ёритиш мосламалари, қурилиш ва пардозлаш материаллари сингари кўплаб маҳсулотларни ўзимизда тайёрлашнинг имкони йўқ эди. Ўзбекистон Республикасида маҳаллийлаштириш дастури 2000 йилдан буён амалга оширила бошланиши натижасида ана шу дастур туфайли юқоридаги санаб ўтилган буюмларнинг барчаси эндиликда ўзимизнинг маҳаллий корхоналарда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Сўнгги ўн йил (2006-2016 йй) да импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар тайёрлаш ҳажми 220 марта, саноат таркибида маҳаллийлаштирилган маҳсулотларнинг улуши 9,2 % дан 20 % га ошишига эришилди. Маҳаллийлаштириш дастурига киритилган корхоналар уч йилгача солиқ тўлови, мулк ва фойда солиғи ҳамда божхона тўловлари тўлашдан озод этилди.[1]

2016 йилнинг бошида Бухоро вилояти марказидаги “Тарози класс” Масъулияти чекланган жамияти (МЧЖ) да темир йўл вагонлари юкини ўлчайдиган электрон ускуна тайёрлашга киришилди. Натижада корхона маҳсулотлари тури 10 тага етди. Бу маҳсулотлар хорижда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Юртимизнинг етти та шахрида “Тарози класс” Масъулияти чекланган жамияти (МЧЖ) нинг сервис хизматлари фаолият кўрсата бошлади. 2016 йил февралда Қорақалпоғистон Республикасининг Нукус шаҳрида ҳам шундай шохобча корхона томонидан барпо этилди.[2]

Кейинги йилларда электротехника мис тасмалари тайёрлаш тизимининг маҳаллийлаштирилганлиги (Бекобод шаҳри “Ўзметкомбинати”) натижасида электр энергетикаси саноати ривожига муҳим аҳамият касб эта бошлади. Бунинг учун 2,8 млн. доллар эвазига Хитой Халқ Республикасининг “Jiangu Xinjong high-tech co ltd” компаниясида ишлаб чиқарилган технологик ускуналар олиб келиниб

“Ўзметкомбинат” га ўрнатилди. Улар ёрдамида ишлаб чиқарилаётган қалинлиги 0,03 мм дан 4,0 мм гача, эни 10 мм дан 440 мм гача бўлган мис тасмалар импорт ўрнини қоплай бошлади. Дастлаб буюртмачиларга йилига ўртача 3 минг тонна маҳсулот етказиб берилаётган бўлса, (мис иссиқлик ва электр қувватини энг яхши ўтказувчи бўлиб, айниқса, электротехника саноатида кенг қўлланилади) келгуси йилларда бу кўрсаткични янада кўпроқ амалга ошириш ишлари олиб борилди.[3]

Ўзбекистон Республикасида маҳаллийлаштириш дастури асосида 2016 йил 23-24 июл кунлари “Ўзбекистон Республикаси Электротехника саноати ривожланиши” бўйича конференция ўтказилди. 2016 йилга келиб электротехника саноати соҳасида 5000 турдан ортиқ соҳалар ўзлаштирилди ва электротехника саноатида 1 трлн. 20 млн. сўмлик маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.[4]

2017 йилнинг апрел ойида Фарғона вилоятида “Водий электр созлаш сервис” корхонаси ишга туширилди. Бу корхонада қисқа муддат ичида қуёш панеллари ишлаб чиқариш технологиялари ўзлаштирилди. Натижада бу корхонада тайёрланаётган юқори сифатли муқобил энергия манбалари харидорларга манзур бўла бошлади.[5]

2017 йил 28 сентябрда эса Сирдарё вилоятининг Гулистон шаҳрида Хитой билан ҳамкорликда 1,5 млн. АҚШ доллари жалб қилиниб янги қурилаётган уй-жой массивлари ва бошқа соҳалар учун мўлжалланган лифт ва эскалаторлар ишлаб чиқарувчи қўшма корхона қурилиб фойдаланишга топширилди. Натижада 70 киши иш билан таъминланишига эришилди.[6]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 февралда “2017-2021 йилларда электротехника саноатини бошқаришни янада такомиллаштириш жадал ривожлантириш ва диверсификация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори шу қаби истиқболли лойиҳалар ижросига кенг йўл очиб бермоқда. Қарордан келиб чиқиб 2017-2021 йилларда ҳудудларда умумий қиймати 731,2 млрд. сўмлик 43 та

инвестициявий лойиҳа амалга оширилиши, бунинг эвазига жойларда 1547 та янги иш ўринлари очилиши, жумладан Қорақалпоғистонда электр сақловчи шкафлар, иситиш қозонлари, металл радиаторлар, ярим автомат кир ювиш машиналари маҳаллийлаштирилиши, Самарқандда музлаткич, совуткич ва газ плиталари ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши белгилаб қўйилди.[7]

“Ўзэлтехсаноат”компанияси ҳисоботи-га кўра компаниянинг экспорт кўрсаткичи 2018 йилда 2016 йилдагига нисбатан 1,5 баробар, 2017 йил учун эса қарийб белгиланган режадагига кўра эса қарийб 50 млн. долларга кўпайди. Тизимда фаолият кўрсатаётган 70 га яқин корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган кабел ва сим маҳсулотлари, электротехника ҳамда маиший жиҳозлар Англия, БАА, Грузия, Озарбайжон, Афғонистон, Қирғизистон, Украина, Қозоғистон, Тожикистон, Туркия ва Россия каби кўплаб давлатларга етказиб берилди.[8]

Чирчиқ шаҳрида фаолият кўрсатаётган “Elstan” хусусий корхонаси ҳамда Туркманистоннинг “Берк ганатли” корхонаси ўртасида истиқболли шартнома имзоланди. Келишувга кўра, Чирчиқ шаҳрида 2018 йилнинг учинчи чорагида автоматик ўчиргичлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган қўшма корхона ишга туширишни келишиб олишди. Лойиҳанинг умумий қиймати 1,2 млн. АҚШ доллариға тенг бўлиб, қўшимча иш ўринлари яратиладиган бўлди.[9]

2018 йилда “Ўзэлтехсаноат” акциядорлик компаниясига қарашли 70 га яқин корхоналар томонидан ички бозорни кабел ва сим, электротехника ҳамда маиший техника маҳсулотлари билан тўлдириш баробарида, ташқи бозордан ҳам мустақкам жой эгаллади. Айниқса тизим корхоналари томонидан 2 минг хилдаги кабель-сим, 50 дан зиёд турдаги электротехника, 30 дан ортиқ маиший техника тайёрлаш ўзлаштирилгани туфайли импорт улуши тобора қисқариб бормокда.[10]

2018 йилда Қарши шаҳрида Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 17 июлдаги қарори асосида “Biss electronics system” МЧЖ томонидан умумий қиймати 2 млрд. сўмлик

лойиҳа рўёбга чиқарилди. Йилига 25 минг дона телевизор тайёрлаш қувватига эга бўлган ушбу корхонада янги лойиҳа ҳисобига 40 га яқин иш ўрни яратилди.[11]

2018 йил декабрда Қирғизистон Республикаси Президенти Сооронбой Жээнбековнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи даврида Қирғизистон Республикасининг Ўш вилоятида маиший техника ишлаб чиқариш бўйича “Артель-Электроникс” Қирғизистон-Ўзбекистон қўшма корхонаси очиш тўғрисида келишув имзоланди ва шу йилнинг охирида корхона курилиб ишга туширилди. Бу ерда кир ювиш машиналарини йиғиш ишлари йўлга қўйилди. Натижада корхонада 105 нафар ишчи-ҳодимлар иш билан таъминланди. Корхона ойига 900 га яқин кир ювиш машиналари ишлаб чиқаришни йўлга қўйди.[12]

2019 йил 4 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Электротехника саноатининг экспорт салоҳиятини янада ривожлантириш ва ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори қабул қилинди. Ўтган давр мобайнида электротехника саноати ташкилотлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича салмоқли ишлар бажарилди. Бу эса ишлаб чиқаришнинг янги турларини ўзлаштирган ҳолда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш ҳажмини сезиларли даражада ошириш имконини яратди. Электротехника саноати ташкилотларининг фаолият самарадорлигини янада ривожлантириш ва ошириш, замонавий технологияларни жорий этиш учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида ушбу қарор қабул қилинди.[13]

2019 йил октябр ойида Тошкент шаҳри Қибрай туманида Ўзбекистон-Хитой қўшма корхонаси ташкил этилди. У ерда 18 хил турдаги электр тежовчи лампалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.[14] 2019 йил ноябр ойида Вазирлар Маҳкамаси қарори билан 2019-2022 йилларда электротехника саноатини жадал ривожлантириш дастури тасдиқланди. Қарор билан ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқаришни 2,7 бараварга, экспортини 4,3 бараварга ва мисни қайта ишлашни 5 бараварга кўпайтиришни кўзда тутувчи мақсадли кўрсаткичлар

тасдиқланди[15]

Ушбу Вазирлар Маҳкамасининг қароридан кейин Тожикистон Республикасида “Артел Авесто электроникс” ўзбек-тожик қўшма корхонаси иш бошлайдиган бўлди. Тожикистон Республикаси Инвестициялар ва давлат мулкани бошқариш қўмитасида Тожикистон ҳукумати, “Авесто” гуруҳи ва “Артел Engineering and Managemant” МЧЖ ўртасида Душанбе шаҳрида маиший техника воситалари ишлаб чиқаришга мўлжалланган “Артел Авесто электроникс” корхонасини ишга тушириш бўйича инвестиция шартномаси имзоланди.

Келишувга кўра лойиҳа икки босқичда амалга ошириладиган бўлди. Биринчи босқичда чангютгич ва сув иситгич қозонлари ишлаб чиқарилса, иккинчи босқичда телевизор ва кир ювиш машиналарини ишлаб чиқариш режалаштирилди. Ушбу инвестициявий лойиҳанинг умумий қиймати 10 млн. доллардан иборат. Бунинг натижасида 175 та янги иш ўринлари яратилади. Маиший техника воситалари нафақат ички бозор талабларини қондириш, балки қўшни республикаларга хусусан Афғонистон Республикасига ҳам келажакда экспорт қилинади.[16]

Бугунги кунда мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш борасида кенг қўламли ишлар олиб борилмоқда. Бунда давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 21 декабрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги фармони муҳим аҳамият касб этмоқда.[17]

Ургут эркин иқтисодий зонасида 2018 йилда фаолиятини бошлаган “Sam elektro servis” МЧЖ 2020 йилга келиб 35 турдан ортиқ электр жиҳозлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйди. Ушбу инвестицион лойиҳа 6,2 млн. АҚШ долларини ташкил этиб, корхона маҳсулотларининг 40 фоизини экспорт қилмоқда. 2020 йилнинг ўтган даври мобайнида 600 минг АҚШ доллари

миқдорида экспорт амалга оширилди. Жумладан, тадбиркорлар маиший электротехника жиҳозларини Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Афғонистон ва Озарбойжондаги буюртмачиларга етказиб беришди.[18]

Ушбу корхонада ҳар куни 350-400 тадан кўп газ ва бошқа замонавий-маиший техника воситалари тайёрланмоқда. Корхонада 2020 йилнинг якунига қадар маҳаллийлаштириш дастурига асосан электр печлари учун ойнали эшиклар, газ плиталарнинг устига қўйиладиган панжаралар ва пластмасса деталларни ҳам корхонанинг ўзида ишлаб чиқаришни режалаштирди. Эътирофга лойиқ жиҳати шундаки, ушбу истикболли янги лойиҳа маҳсулот таннархининг пасайишига олиб келади. Шунингдек, корхонада 2021 йилдан бошлаб кир ювиш машинаси ҳамда совуткичларни ҳам ишлаб чиқариш режалаштирилди.

Президент Ш.Мирзиёев 2019 йил июн ойида Яшнабод туманидаги Технопаркда режалаштирилган лойиҳалар билан танишган эди. 2020 йил феврал ойида эса электрон газ ҳисоблагич корхонаси ишга туширилди. 2020 йил 29 август куни бу ерда иккинчи истикболли лойиҳа-маиший совуткичлар ишлаб чиқариш заводи фойдаланишга топширилди. Президент заводнинг очилишида иштирок этди. Заводда умумий қиймати 51,5 млн. АҚШ доллари бўлган корхонада Ж.Кореянинг “Samsung Electronics” компанияси технологияси ўрнатилди.

Ускуналарни монтаж қилиш ва лойиҳани ишга туширишга ҳам корейлик мутахассислар жалб қилинди. Маълумки, мамлакатимизда илгари ҳам совуткичлар ишлаб чиқариш эди. Фарқи шундаки, бу корхонаники юқори технологик, янги авлод маҳсулотидир. Шунга яраша уларнинг сифати юқори, сиғими ҳам катта. Собиқ Авиация заводи тўхтаб қолган эди. Шу ерда янги завод барпо этилди.

Корхонада ишлаб чиқариш жараёни тўлиқ автоматлаштирилгани натижасида ҳар 19 секундда битта маҳсулот тайёрлаш мумкин. Юқори қўшимча қийматга эга бу совуткичларнинг 30 % ини экспорт қилиш

кўзда тутилган. Бу ерда 1500 нафар ишчи-ходимлар учун иш ўрни яратилди.[19]

Президент жамоатчилик фаоллари билан мулоқотда саноатни маҳаллийлаштириш масалалари ҳақида ҳам тўхталиб ўтди. 2016 йил якунида 100 минг тонна атрофида мамлакатда мис ишлаб чиқарилган бўлса, 2020 йил охирида 150 минг тоннага етказилиши таъкидланди. Келгусида 400 минг тонна режа қилинди. Мис саноат маҳсулотлари тайёрлашда кенг қўлланилади. Уни қазиб чиқариш ҳажмининг кўпайиши импорт ўрнини босиб, мамлакат маҳсулотларининг дунё бозорида рақобатбардошлигини оширади. Ушбу технопарк 2019 йил августда ташкил этилди. Бу ерда 2020-2021 йилларда 15 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилиши режалаштирилди. Барча лойиҳалар бажарилганидан кейин жами ишлаб чиқариш ҳажми йилига 800 млн. АҚШ доллари бўлиши мўлжалланган.

Президент ташаббуси билан 2020 йилдан Ўзбекистоннинг чегара ҳудудларида савдо зоналари ташкил этиш ишлари бошлаб юборилди. Бу эса қўшни давлат тадбиркорлари ва маҳаллий маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қулайликлар яратмоқда. Бу орқали тўғридан-тўғри бошқа давлат тадбиркорлари билан савдо ҳамкорлигини йўлга қўйиш имкони пайдо бўлмоқда.

Бу ҳақда Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 29 августда қабул қилинган “2020-2021 йилларда иқтисодий ўсишни тиклаш ва иқтисодий тармоқлари ҳамда соҳаларида тизимли таркибий ислохотларни давом эттириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарорида сўз борди. Қарорга асосан “2020-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ўсишни тиклаш ва тизимли таркибий ўзгаришларни давом эттириш бўйича амалий “Ҳаракатлар режаси” ҳамда “Иқтисодиётда таркибий ислохотларни тиклаш ва давом эттириш чора-тадбирларини амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси” тасдиқланди.

Унга кўра, 2021 йилдан бошлаб 5-5,5 % барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлайдиган ва 2020-2021 йиллар даврида коронавирус пандемиясининг оқибатларини

мослаштириш билан тизимли ислохотларни давом эттиришга қаратилган чоралар белгилаб олинди. Хусусан электротехника маҳсулотларининг экспорт ҳажмини ошириш мақсадида мамлакатнинг чегарадош ҳудудларида савдо зоналари яратиладиган (Тошкент, Андижон, Фарғона, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида) бўлди.[20]

Қарорга мувофиқ, мис хом ашёсини қайта ишлаш ҳажми 49 000 тоннагача ошириладиган бўлди. Электротехника саноатидаги стандартларни халқаро стандартлар билан мувофиқлаштириладиган ва импорт қилинаётган тайёр электротехника ва электро маиший техника маҳсулотларига утилизация йиғими жорий этилади. 2021 йил якунига қадар электротехника маҳсулотларининг экспорти 1,3 бараварга оширилади. Электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи Ж.Корея ва Япониянинг “бренд” компаниялари жалб қилинадиган бўлди.

2020 йил 1 сентябр ҳолатига кўра, Ўзбекистонга қиймати 23,3 млн. АҚШ долларига тенг бўлган 360,4 минг дона мобил телефонлари, 22,5 млн. АҚШ долларига тенг бўлган 162 мингдан зиёд музлаткичлар ҳамда қиймати 5,3 млн. АҚШ доллари бўлган 230,6 минг дона телевизор ва унинг қисмлари импорт қилинди. 2019 йилга нисбатан 2020 йилда мобил телефон импортига 19,6 млн. АҚШ доллари, телевизор ва унинг қисмлари импортига 2,8 млн. АҚШ доллари кўп сарфланди.

Давлат статистика кўмитаси маълумотларига кўра, Ўзбекистон 18 та давлатдан мобил телефон, 21 давлатдан музлаткичлар импорт қилди. Импорт ҳажми юқори бўлган давлатлар орасида Хитой (14,9), Вьетнам (3,7), Ҳиндистон (2,8) ва 1,2 млн. АҚШ долллари билан БАА ни кўриш мумкин. Мамлакатимизда 2019 йилда 235 минг дона қиймати 31,7 млрд. сўмлик уяли ва бошқа симсиз алоқа тармоғи учун телефонлар, қиймати 754,5 млрд. сўмлик 502 минг дона музлаткичлар ҳамда қиймати 946,3 млрд. сўмлик 951 минг дона телевизор ишлаб чиқарилди.[21]

2020 йилда Ўзбекистондаги Артел компанияси Туркменистон Республикасига 1

млн. АҚШ долларида ортиқ маиший техникасини экспорт қилди. Ўзбекистон ва Туркменистон Республикалари кўп йиллик дўстона алоқаларига эга. Иқтисодий ҳамкорлик ва ташқи сиёсатдаги ҳамфикрлилик ушбу алоқаларни янада мустаҳкамлайди. Артел компанияси маиший техникалари Туркменистон Республикасига уч йилдан бери экспорт қилиб келинди. 2020 йилнинг охиригача бу кўрсаткич 1,4 млн. АҚШ долларигача кўтарилди режалаштирилди. У ерда кондиционерлар ва электр сув иситкичлари ҳамда телевизорларга талаб катта. Артел компанияси экспорт ҳудудини кенгайтиришни давом эттириб келмоқда.

Мамлакатимизда электроника ва электротехника соҳасида кадрлар тайёрлаш мақсадида мустақил ўқув юрти ташкил этишга катта эътибор қаратилмоқда. Тошкент шаҳрида электроника ва электротехника соҳасида кадрлар тайёрлаш мақсадида мустақил ўқув юрти очиш режалаштирилди. Бу ҳақда “Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ўсишни тиклаш ва тизимли таркибий ўзгаришларни давом эттириш бўйича 2020-2021 йиллардаги амалий ҳаракатлар режаси” да айtilди.

Ҳаракатлар режасида қайд этилишича, бунда Ж.Кореянинг, Илғор технологиялар институти (“Япония), “Нанянг” Технологиялар университети (Сингапур) ҳамда “Цинхуа” университети (Хитой) вакиллари билан музокаралар ўтказилди. Билдирилишича, давлат-хусусий шериклик тамойиллари асосида Тошкент шаҳрида соҳани юқори малакали кадрлар билан таъминлаш мақсадида, электроника ва электротехника соҳасидаги мустақил ўқув

юртини ташкил этиш кўзда тутилди.

Шунингдек, “Lean менеджмент,” “Кайдзен,” “5S” ва “Канбак” технология ва стандартлари асосида камхарж усулларда қишлоқ хўжалик техникалари ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида, баъзи кам самарали корхоналар таркибини қайта қуриш ва бир турдаги техника ишлаб чиқаришга ихтисослаштириш мўлжалланди.

Бундан ташқари, импорт қилинаётган тайёр электротехника ва электро маиший техника маҳсулотларига утилизация йиғимини жорий этиш, электротехника маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган етакчи хорижий компанияларни жалб қилиш, электротехника саноатида энергия ва бошқа ресурсларни тежайдиган технологияларни. Шу жумладан, қайта тикланадиган энергия манбаларини жорий этиш орқали энергия самарадорлигига эришиш ва мудофаа саноатида янги авлод электротехника маҳсулотлари ва саноат жиҳозлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш режалаштирилди.[22]

Хулоса қилиб айтганда “Ўзэлтехсаноат” Акционерлик компанияси томонидан Навоий, Ангрен, Ургут ва Жиззах эркин индустриал зоналарида ҳамкорларни жалб этган ҳолда халқимиз тараққиётига хизмат қилувчи янгидан-янги лойиҳаларнинг ҳаётга татбиқ этилаётгани ҳамда бу соҳада юртимизда муносиб кадрлар тайёрлашга эътибор қаратилаётгани юртимиз ободлиги ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Халқ сўзи. 2016 йил, 6 февраль, 26-сон, 2 б.
2. Халқ сўзи. 2016 йил, 9 февраль, 27-сон, 1 б.
3. Халқ сўзи. 2016 йил, 20 февраль, 36-сон, 2 б.
4. Ёшлар телеканали. Давр ахборот кўрсатуви. 2016 йил, 24 июль.
5. Халқ сўзи. 2017 йил, 27 май, 105-сон, 2 б.
6. Ўзбекистон 24 телеканали. 2017 йил, 29 сентябрь.
7. Халқ сўзи. 2018 йил, 6 июнь, 115-сон, 4 б.
8. Халқ сўзи. 2018 йил, 6 июнь, 115-сон, 4 б.
9. Халқ сўзи. 2018 йил, 25 апрель, 82-сон.

10. Халқ сўзи. 2018 йил, 21 июнь, 125-сон.
11. Халқ сўзи. 2018 йил, 12 декабрь, 256-сон.
12. Халқ сўзи телеграмм канали. 2020 йил, 10 сентябрь.
13. Халқ сўзи. 2019 йил, 5 январь, 2-сон.
14. Kun. UZ телеграмм канали. 2019 йил, 11 ноябрь.
15. Uzelteksanoat. Фейсбук телеграмм канали. 2019 йил, 17 декабрь.
16. Янги Ўзбекистон. 2020 йил, 7 август, 147-сон.
17. Янги Ўзбекистон. 2020 йил, 7 август, 147-сон.
18. Қалампир телеграмм канали. 2020 йил. 30 август.
19. Қалампир телеграмм канали. 2020 йил. 30 август.
21. Халқ сўзи телеграмм канали. 2020 йил, 15 сентябрь, Халқ сўзи телеграмм канали. 2020 йил, 17 сентябрь, Халқ сўзи телеграмм канали. 2020 йил, 28 сентябрь.
22. Kun. UZ телеграмм канали. 2019 йил, 11 ноябрь.

ЧОР РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ПАХТАЧИЛИК СОҲАСИДА ОЛИБ БОРГАН СИЁСАТИ ВА УНИНГ СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ ДАВРИДА РИВОЖЛАНИШИ

Сафаров Бахтиёр Саттарович,

Термиз давлат педагогика институти Тарих ва уни ўқитиш
методикаси кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Турли даврларда Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги, ирригация ишларига турлича муносабат шаклланди. Чор Россияси Туркистонда пахта яккахокимлигини бутунлай қарор топтиришга, бутун мамлакатни пахта ҳом ашё базасига айлантиришга ҳаракат қилди. Мазкур мақолада Чор Россия империяси пахтачилик соҳасида олиб борган сиёсати ва унинг совет ҳокимияти даврида ривожланиши масалалари ёритилган.

Калит сўз ва иборалар: Россия империяси, қишлоқ хўжалиги, ирригация, Америка пахта нави, монополия, пахтачилик, ҳом ашё базаси.

Аннотация: В Центральной Азии в разные периоды формировались разные взгляды на сельское хозяйство и ирригацию. Царская Россия пыталась полностью установить хлопковую монополию в Туркестане, превратит всю страну в сырьевую базу хлопка. В данной статье описывается политика Царской Российской империи в области производства хлопка и его развития в советский период.

Ключевые слова и фразы: Российская империя, земледелие, ирригация, американский сорт хлопка, монополия,

хлопководство, сырьевая база.

Abstract: Different attitudes towards agriculture and irrigation were formed in Central Asia in different periods. Czarist Russia tried to completely establish a cotton monopoly in Turkestan, to turn the whole country into a raw material base for cotton. This article describes the policy of the Tsarist Russian Empire in the field of cotton production and its development during the Soviet period.

Key words and phrases: Russian Empire, agriculture, irrigation, American cotton variety, monopoly, cotton growing, raw material base.

Ўрта Осиёда ҳудуди қадимдан ўзининг унумдор ерлари, ҳосилдор далалари, сувга тўла анҳорлари, ўзига хос иқлими, қуёшли кунларнинг мўллиги билан кўчманчи ва ўтроқ аҳоли вакиллари жалб этиб келган. Натижада бу ҳудудда тош асридан бошлаб зироатчиликка асосланган аҳоли масканлари вужудга келиб, аҳоли сони орта бошлаган. Ўртоқ ҳаётга ўтиш қучайиб, катта яшаш манзилгоҳлари вужудга келган. Савдо-сотиқ ривожли эса бу манзилгоҳларни бошқа ўлка аҳолиси билан боғлаган. Шу сабабли ҳудудга турли ўлкалардан янги ўсимлик турлари ҳам кириб келди. Улар орасида пахта ўзига хос

ўринга эга бўлиб, унинг Ўрта Осиёга кириб келиши қишлоқ хўжалиги, тўқимачилик, кийим-кечак ишлаб чиқариш соҳасида янги саҳифани бошлаб берди. Шу даврдан бошлаб бу ҳудудда пахта деҳқончиликлдаги асосий экинлардан бирига айланди.

Турли даврларда Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги, ирригация ишларига турлича муносабат шаклланди. Кучли давлат ҳукмдорлари даврида ирригация ишлари яхши ривожланган бўлса, доимий қирғинбарот урушлар вақтида кўплаб сув ўтказгичлару, нахрлар вайрон этилди. Аммо, ушбу заминнинг табиий унумдорлиги, серҳосиллиги, деҳқончиликка қулайлиги бу муммоларни тезда бартараф этиб, яна қишлоқ хўжалигини тикланишига олиб келди. Афсуски, қишлоқ хўжалигидаги ютуқлар XVIII-XIX асрларда кузатилган сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий қолоқликлар таъсирида тезда йўққа чикди. Чунки Ўрта Осиёнинг учта давлатида кузатилган тангликдан ўз манфаатлари учун ечим топган Россия империяси бу ҳудудни эгаллаш режасига киришган эди.

Россия билан иқтисодий алоқаларнинг кучайиши энг аввало уларнинг Ўрта Осиё пахтасига бўлган қизиқиши билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам, бу икки ўлканинг иқтисодий алоқалари айниқса Петр I давридан анча кучайди[1]. Ўз навбатида, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонлигида пахта қишлоқ хўжалигидаги асосий маҳсулотлардан бирига айланиб бўлган эди. Масалан, Бухоро амирлигидаги аҳолининг 90 фоизи қишлоқ хўжалиги билан машғул бўлиб, суғориладиган ерларнинг 75 фоизига пахта экилган[2].

Россия империясининг XIX асрда Европанинг саноати ривожланган давлатларидан тобора ортиб, саноат ривожини учун талаб этиладиган хом ашёга бўлган эҳтиёжнинг ортиши, Ҳиндистон ва у орқали Осиёнинг марказий қисмига кириб кела бошлаган инглизларнинг босқинчилик фаолияти ҳарбий жиҳатдан қолоқ ҳолатдаги Ўрта Осиё хонликларини империянинг нишонига айлантирди. XIX асрда ёзилган кўплаб сафарнома ва эсдаликларда[3] Ўрта Осиёнинг табиий бойликлари, маҳаллий

аҳоли ва шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати, йўллар ва ҳарбий истехкомлар аҳволи, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ва унинг империя манфаатлари хизмат қила олиши даражаси ёритиб кетилган. Бу асарларда Туркистон ва бошқа ҳудудлардаги деҳқончилик ва ундаги пахтачилик ҳолатига босқиндан аввал ва кейинги баҳо бериш учун фойдали ҳисобланади.

1861-1865 йилларда Шимолий Америкада бошланган фуқаролар уруши туфайли Америка пахтасининг Россияга келиши тобора камайиб бориши, Туркистон пахтасига бўлган эҳтиёжни ортиб боришига бевосита таъсир қилди. Империя пахта саноатида катта қийинчиликлар бошлангани унинг ҳарбий режаларини тезлаштирган бўлса, пахта толасига куйилган нарх-навоининг ошиши эса маҳаллий бойларни пахта майдонларини кенгайтиришга ундади. Шу сабабли ҳам Ўрта Осиёда пахтачиликнинг кескин равишда ўсиши 1862 йилга тўғри келиб, Россияга жўнатилаётган пахтанинг миқдори икки баробарга ошди[4].

XIX асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб ўлкада Америка пахтасини экиш кенг тус ола бошлади. Масалан, 1889 йилга келиб, Ўзбекистондаги барча пахта майдонларининг ярмидан купига Америка пахта навлари экилиб, ҳосилдорлик буйича ҳам бу нав биринчи ўринга кўтарилди. Биргина рақамларга эътибор қилинса, 1888-1913 йиллар мобайнида Фаргона вилояти буйича Америка пахтаси экиладиган экин майдонлари 34,7 мингдан 274,9 минг десятинагача ёки 700 фоиз, Сирдарё вилояти буйича эса 25,8 мингдан 76,7 минг десятинагача, яъни 139 фоизга ошди. Фаргона вилояти буйича бутун суғориладиган майдонларнинг 31 фоизига Америка пахтаси экилган[5].

Россия империяси қулаши арафасида пахта майдонлари империяга қарамлик давридаги энг юқори кўрсаткични қайд этди. Хусусан, 1916 йилга келиб Туркистон ўлкасида пахта экиладиган майдонларнинг миқдори 680811 десятинага етди ва суғориладиган барча ерларнинг 31 фоизини ташкил қилди[6].

Туркистонда XX аср бошларидаги

пахтачилик саноати ҳолатини ёритиб берувчи бир қанча тадқиқотлар[7] ёзилган бўлиб, улардаги маълумотлар Туркистоннинг қай даражада Россия империясига қарам бўлиб қолгани, деҳқончиликка яроқли барча ерларни пахта далаларига бериб юборилиш, сув иншоотларини бу эҳтиёж учун тобора кўп сафарбар қилиниши, пахтанинг ташиб кетилиши ва қайта ишланиши, аҳолининг иқтисодий аҳволи турли даражада ёритиб берилган.

1917 йилда империянинг кулаши ва бошқарувга большевиклар бошлиқ ҳукуматнинг келиши Туркистон ва хонликлардаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни яхшиланишига олиб келмади. Чунки Совет ҳокимияти йилларида марказнинг чекка ўлкалардаги иқтисодий сиёсати ҳам империя ҳукумати сиёсатидан деярли фарқ қилмади. Бу нарса айниқса Туркистон ўлкасида олиб борилган пахта сиёсатида яққол кўзга ташланади.

Янги келган ҳукумат ҳам асосий эътиборни Туркистонда пахта яккаҳокимлигини бутунлай қарор топтиришга, бутун мамлакатнинг пахтага бўлган эҳтиёжини Ўрта Осиё хонликлари хисобига қондиришга, бу ерда саноатнинг фақат айрим енгил турларини ривожлантириб, бўлажак Ўзбекистонни ҳам ашё базасига айлантиришга қаратди. Ўлкадаги иқтисодий муаммолар, озиқ-овқатнинг етишмаслиги, турли хил касалликларнинг кўпайиши, экологик вазиятнинг ёмонлашуви, ижтимоий ҳолатнинг кескинлашуви империя ҳукумати мутлақо қизиқтирмагандек, бошкевиклар раҳбарларини ҳам режаларига таъсир қилмади. Агар илгари подшо Россияси манфаатлари йўлида ўлка талон-тарож қилинган бўлса, эндиликда “социалистик” ғояларни ҳаётга татбиқ этиш тажрибасини ишга солинди[8].

Туркистоннинг барча кучларини пахта саноати ривожига қаратилиши оқибатида 1917-1918 йиллардан эътиборан очарчилик кенг тус ола бошлади. 1917 йилда бошланган озиқ-овқат каҳатчилиги 1921 йилга қадар чўзилиб кетди. Хўжалик ҳаётининг ҳамма соҳаларида вайронагарчилик кучайди. XX

аср 20 йиллари бошларида аҳвол секин-аста ўнгланиб, экин-тикин майдолари кенгайиб борди. Бу ҳолатни ўз кўзлари билан кўрган ва вазиятни ўнглаш учун қаттиқ курашган Т.Рискулов “Биз ҳозир шундай пайтга етиб келдикки, ҳар куни ўн минглаб кишилар кирилиб кетмоқда ва шундай пайт келиши мумкинки, бутун бир миллат йўқ булиб кетади”, деб бежиз айтмаган эди[9].

Мамлакатдаги очлик, оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволга қарамай пахта сиёсатидаги режалар оғишмай амалга оширилиши қаттиқ назоратга олинган эди. 1918 йилдан бошлаб режа асосида Туркистон ўлкасида пахтачиликни юксалтириш учун кураш бошланди. Пахта ишлари бўйича Халк Комиссарлигининг 1918 йил 10 мартдаги фармонига асосан пахта етиштирадиган деҳқонларга ёрдам кўрсатиш тадбирлари кўрила бошланди. Бунга асосан пахта етиштирадиган деҳқонларга чигитни имтиёзли шартларда сотиб олиш имкони берилди[10]. Ўлкада етиштирилаётган пахта устидан тезроқ ўз ҳукмронлигини ўрнатиш, мавжуд пахта ҳосилини иложи борица тезроқ марказга ташиб кетиш мақсадида 1918 йил 12 январда Совет давлати пахта тайёрлаш, уни сотиш, сотиб олиш устидан давлат монополиясини ўрнатди.

Мамлакатдаги сиёсий танглик, очарчилик, аҳоли моддий таъминотининг жуда ҳам сустлиги, озиқ-овқат маҳсулотлари устидан ўрнатилган кучли назорат, ортиқча маҳсулотларни тортиб олиниши, чорвачилик ва бошқа соҳалардаги инкироз, буларнинг барчаси пахтачилик саноатини йилдан-йилга пастлаб кетишига сабаб бўлди. Биргина мисол, 1913 йилда пайхта етиштиралидан майдонлар 422726 десятинадан 1920 йилда 87622 десятинага, ҳар бир десятинадан олинадига пахта ҳосили тегишли йилларда 95 пуддан 25 пудга, толанинг чиқиши 30 фоиздан 28 фоизга тушиб кетди[11]. Пахта толаси марказга жўнатилиши ҳам тўхтаб қолмади. Оғир бўлган 1919 йилда ҳам Россияга Туркистондан 8566 вагонда 4283 минг пуд пахта толаси жўнатилади[12].

Қишлоқ хўжалигининг ривожига албатта ирригация ишлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ эди. Бу пайтда Ўрта Осиё суғориш

шаҳобчаси 98 та маҳаллий тармоқлардан иборат эди. Маҳаллий суғориш тармоғи империя ҳукумати томонидан маблағ билан таъминланмас эди. Бу ишларни ҳал этиш билан асосан маҳаллий аҳоли шуғулланар, улар сув иншоотларини таъмирлаш, яхши сақлаш, миробларни маблағ билан таъминлаш каби ишларни амалга оширар эдилар. Бу мақсадлар учун йилига 10-12 миллион сўм маблағ сарфланар, яъни ҳар бир гектар суғориладиган ер учун 30 сўмдан 34 сўмгача пул зарур бўлар эди[13]. Бу рақам Ўрта Осиёнинг барча вилоятларида турлича эди. Жумладан, Хоразм вилоятида бу рақам 190 сўмгача етар эди.

1915 йилги маълумотларга кўра, Ўрта Осиёдаги умумий суғориш майдонининг ҳажми 3425000 десятирани ташкил қилар, жумладан, собиқ Туркистон ўлкаси бўйича бу рақам 2400000 га тенг эди. Мазкур майдонларнинг аксарият қисмидан пахта етиштириш учун фойдаланилар эди. Масалан, Ўрта Осиё бўйича бу мақсадлар учун 690000 десятина ер ажратилган экан.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантиришда XX асрда сезиларли ютуқларга эришила бошланди. Бу даврнинг характерли хусусияти шундаки, энди маҳаллий аҳолининг ирригация, сув иншоотларидан фойдаланишда тўплаган бой тажрибаси XX асрда қўлга киритилган гидротехника, ирригация ва мелиорация фанлари эришган ютуқлар билан мустаҳкам равишда боғлана бошланди.

Ирригация ишларини жадаллаштириш, унумдор ерларни сув билан таъминлашда 1920 йиллар айниқса алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Фақатгина 1922-1924 йиллар давомида республика ҳудудида 50 йил давомида қурилганидан кўпроқ сув иншоотлари барпо этилди. Қишлоқ хўжалигида, жумладан пахтачиликда экстенсив йўлдан бориш, монокультурага ёпишиб олиш айнан 20-30 йилларнинг меваси эканлигини ҳам эсдан чиқармаслик даркор.

Маълумки, 20-йилларнинг бошларида Ўрта Осиёда миллий давлатчилик ҳаракати туфайли амалга оширилган миллий-давлат чегараланиши натижасида бу ердаги мавжуд ирригация ва сувдан фойдаланиш сиёсатида

ҳам айрим ўзгаришларни амалга ошириш лозим, деб топилди. Бу сиёсатга асосан энг аввало эски суғориш тармоқларини тартибга келтириш ва янгиларининг тармоғини кўпайтириш, сувни исроф қилишни бартараф этиш, сувни асосан камбағал деҳқон хўжаликлариغا бериш, жумҳуриятдаги барча сув заҳираларини ҳисобга олиш, янги экин майдонларини сув билан таъминлаш, ирригация тармоқларини яхшилаш лозим эди.

1918 йилда Ўрта Осиёдаги суғориладиган ерлар 3743,1 минг гектарни ташкил қилган бўлса, шундан 1809,5 минг гектари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига тўғри келар эди.

Октябр тўнтаришидан кейинги бир неча йиллар давомида ерсиз деҳқонларга ер берилиши натижасида бу ерларда суғориш иншоотларини барпо этиш истиқболлари пайдо бўлди. Аммо афсуски, якка хўжалик шароитида ирригация иншоотларини қуриш, ундан самарали равишда фойдаланиш тажрибасининг етишмаслиги 1918–1923 йилларда ирригация ва ерни суғориш ишларида орқага кетишга олиб келди.

Бу даврда фуқаролар уруши оқибатида ирригация тармоқларини йиллик таъмирлаш ишлари тўхтаб, кўплаб гидротехник қурилмалар ишлатиб бўлмас даражага келиб қолди. Масалан, Ҳиндикуш тўғони ва Мурғобдаги сув тақсимлаш иншооти: Ровот – Хўжа тўғони, Зарафшондаги Оқ – Қорадарё сув тақсимлаш иншоотлари ва бошқар шулар жумласидандир. Мазкур гидротехник иншоотларнинг бузилиши оқибатида сувнинг 50 фоизигина ирригация тармоқларига келиб туша бошлади. Натижада суғориш майдонлари 1915 йилдаги 2395 минг гектардан 1922 йилда 1180 минг гектаргача камайди. Айрим вилоятларда эса бу кўрсаткич ниҳоятда пасайиб кетди[14].

Хуллас, СССРнинг Ўрта Осиё республикалари қишлоқ хўжалигида, айниқса, пахтачилик соҳасида олиб борган сиёсати Россия империяси давридаги сиёсатдан деярли фарқ қилмади. Турли даврларда Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги, ирригация ишларига турлича муносабат шаклланди. Кучли давлат ҳукмдорлари

даврида ирригация ишлари яхши ривожланган бўлса, доимий қирғинбарот урушлар вақтида кўплаб сув ўтказгичлару, нахрлар вайрон этилди. Аммо, ушбу заминнинг табиий унумдорлиги, серхосиллиги, деҳқончиликка қулайлиги бу муммоларни тезда бартараф этиб, яна қишлоқ хўжалигини тикланишига олиб келди. Афсуски, қишлоқ хўжалигидаги ютуқлар XVIII-XIX асрларда кузатилган сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий қолоқликлар таъсирида

тезда йўққа чиқди. Чунки Ўрта Осиёнинг учта давлатида кузатилган тангликдан ўз манфаатлари учун ечим топган Россия империяси бу ҳудудни эгаллаш режасига киришган эди.

Асосий катта даромад эса бу ярим тайёр маҳсулотларни қайта ишлаб, тайёр маҳсулот ҳолида яна Ўрта Осиёга қайта сотаётган марказий республикалар ғазнасига тушаверди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Раззоков А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 35.
2. Раззоков А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 35.
3. Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 гг. гвардии генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. 1-2. М.: В Типографии Августа Семена, 1822. 182 с.
4. Раззоков А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 54.
5. Юферов В.И. Хлопководство в Туркестане. – Л., 1925. – С. 72-73.
7. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство Туркестана. М.: Тип. В. Киришбаума, 1908. 512 с.
8. Расулов А., Режаббоев Н. Туркистонда очларга ёрдам кўрсатиш комиссияси фаолияти. – Фарғона, 2012. – Б. 11-12.
9. <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/577-maqola.html> (Фойдаланилган сана: 12.01.2023)
10. Раззоков А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 78.
11. Раззоков А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 79.
12. УзССР Марказий Давлат архиви, 111-фонд, 1 - руйхат, 940 -иш, 123-варақ.
13. МЛИ Ўзбекистон филиали партия архиви 62-фонд, 1-рўйхат, 426-иш, 802-варақ.
14. Проблемы ирригации республик Средней Азии. – Тошкент, 1934. – Б. 6.

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОНДА САНОАТ ТИЗИМИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР ВА СОҲАДА КЎП ТАРМОҚЛИ МУЛКЧИЛИК ШАКЛЛАРИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ

Кадирова Яқитжан Бувабаевна,

Низомий номли Тошкент Давлат Педагогика Университети доценти

Аннотация: Мустақиллик арафасида Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари саноатида бўҳронли ҳолатни кузатиш мумкин. Мустабид совет тузуми даврида hududlar саноати ўта биқик тарзда маълум бир йўналишлар асосида ривожланиб, ярим тайёр маҳсулотлар, яъни хомашёга дастлабки

ишлов беришга ихтисослашган эди. Асосан аграр ишлаб чиқаришга мослашганди. Бозор иқтисодиётига асосланган мулкчиликка хос кўп укладли тизимнинг шаклланиши, қолаверса, республикаимиз ҳукумати ва Қашқадарё ва Сурхондарё вилояти ҳокимиятларининг ташаббуси билан

вилоятларда саноат корхоналарини кенг миқёсда барпо қилиш, саноатга чет эл инвестицияларини киритиш ҳамда шу орқали қўшма корхоналар, ўрта ва кичик корхоналарни шакллантириш борасида самарали силжишлар кўзга ташланди.

Калит сўзлар: саноат корхоналари, кўп укладли тизим, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари, Муборак газни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуи, чет эл инвестициялари, Денов арок заводи, “Сурхон” комбинати.

Аннотация: Накануне независимости в промышленности Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей наблюдается критическая ситуация. При советской власти промышленность регионов развивалась весьма специфически и специализировалась на полуфабрикатах, т. е. предварительной обработке сырья. В основном приспособлен для сельскохозяйственного производства. Формирование многоквартирной системы собственности, основанной на рыночной экономике, кроме того, создание крупных промышленных предприятий в регионах, внедрение иностранных инвестиций в промышленность и образование совместных предприятий, средних и малых предприятий. по инициативе правительства нашей республики и властей Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей видно. выброшено

Ключевые слова: промышленные предприятия, многоузловая система, Кашкадарьинская и Сурхандарьинская области, Мубаракский газоперерабатывающий завод, Шуртанский газохимический комплекс, иностранные инвестиции, водочный завод Денов, комбинат «Сурхан».

Abstract: On the eve of independence, a critical situation can be observed in the industry of Kashkadarya and Surkhondarya regions. During the Soviet regime, the industry of the regions developed in a very specific way and specialized in semi-finished products, i.e. preliminary processing of raw materials. Mainly adapted to agricultural production. The formation of a multi-unit ownership system based on the market economy, in addition, the

establishment of industrial enterprises on a large scale in the regions, the introduction of foreign investments in the industry and the formation of joint ventures, medium and small enterprises with the initiative of the government of our republic and the authorities of Kashkadarya and Surkhondarya regions are visible. thrown away

Key words: industrial enterprises, multi-unit system, Kashkadarya and Surkhondarya regions, Mubarak gas processing plant, Shurtan gas-chemical complex, foreign investments, Denov vodka plant, "Surkhan" combine.

Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий бўлинишида салмоқли ўрин эгаллайди. Шунингдек, бу икки воҳа мамлакатимиз ҳаётининг барча жабҳаларидаги туб ўзгаришларда ўзининг муносиб ҳиссасига эга. Илмий тадқиқотларда тўғри таъкидлангандек, “Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари Сурхондарё ва Қашқадарёда кишлоқ хўжалиги билан бир қаторда саноатда ҳам ўзгаришлар каттадир”[1;Б.147].

Дарҳақиқат, иқтисодиётнинг негизи саноат ҳисобланади. 1992 йил декабрь ойи ҳолатига кўра, Қашқадарё вилоятида 14,1 млрд. сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилди[20;Б.12-16]. Бу 1991 йил шу даврга нисбатан 5,2 фоиз кўпдир. Бироқ вилоятдаги 36 та саноат корхонаси 1991 йилга нисбатан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини камайтирди. Вилоят бўйича 11 ойда 34 маҳсулотнинг 23 тури бўйича ишлаб чиқариш ҳажми камайди[10].

Бозор иқтисодиётига асосланган мулкчиликка хос кўп укладли тизимнинг шаклланиши, қолаверса, республикамиз ҳукумати ва Сурхондарё вилояти ҳокимиятининг ташаббуси билан вилоятда саноат корхоналарини кенг миқёсда барпо қилиш, саноатга чет эл инвестицияларини киритиш ҳамда шу орқали қўшма корхоналар, ўрта ва кичик корхоналарни шакллантириш борасида самарали силжишлар кўзга ташланди. Шунинг таъкидлаш жоизки Сурхондарё вилояти ўз саноатининг ривожланиши жиҳатидан 1990 йилда республикада ўнинчи ўринда турар эди.

Бундай қолоқликни бартараф этиш учун эса аниқ чора-тадбирлар белгилаш зарурияти пайдо бўлди. 1992 йили саноатда ишлаб чиқариш суръати 92 фоизга пасайиб, ишлаб чиқариш ҳажми 318,5 млн. сўмга камайди. Вилоятдаги 92 та саноат корхоналаридан 34 тасида ўсиш суръати пасайган[10].

Қашқадарё вилоятида 28 та корхонада 1991 йилнинг шу даврига нисбатан 1992 йилда 900.000 сўмлик маҳсулот кам ишлаб чиқарилган[20;Б.12-16]. Айниқса, Қарши шаҳар қурилиш моллари ва конструкциялаш корхонаси, Қарши термопласт заводи, Китоб узумчилик, боғдорчилик ва деҳқон хўжаликлари маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириб юбордилар. Мўлжалланган капитал маблағлар ўзлаштирилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Сурхондарё саноатини ривожлантириш мақсадида хорижий сармоялар иштирокида 1993-1998 йилларда қуриладиган ва таъмирланадиган 20 дан ортиқ завод, фабрика ва кичик цехларни алоҳида лойиҳага киритди. Агар 1980 йилларда мавжуд пахта тозалаш заводларида “Меҳнат” машинаси ишлатилган бўлса, энди уларнинг ўрнини ЧХК машиналари эгаллаб, иш унумдорлиги ошиб, цехлардаги чанг миқдори ярмига камайди. “ВЦ-12” ва “УВЦ-12” русумли вентиляторлар ўрнатилиб, “ОВМ” ўрнини “ВТМ” механизмлари эгаллади. Тукли чигитни ушлаб қолиш мақсадида “РХ” механизми, аррали цехларда эса янги “Б-ЛП” шитерлари иш бошлаб, бажарилган ишлар ўз натижасини бериб, пахта тозалаш саноати бирлашмаси 1994 йилни муваффақиятли якунлаб, пахта тозалаш заводлари 131,6 минг тоннадан кўпроқ тола ишлаб чиқариб, режани 102,2 фоизга бажарди[17].

Сурхондарё вилояти ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўзгаришларни тадқиқ этишга бағишланган илмий ишларда кўрсатилишича, вилоятда тола ишлаб чиқариш ҳажми 1995 йилга нисбатан 3,7 фоизга кўпайди, момик тайрлаш ҳажми салкам 108 фоизга уудаланиб, 237 минг тонна чигит тайёрланди[2;Б.22].

Вилоятда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 1994 йилга келиб, 1992-1993 йилга нисбатан 18 фоизга, халқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 19 фоизга кўпайди. Сурхондарё вилояти саноатида 1993 йил давомида 34 млрд. 421 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилганки, бу 1992 йилга нисбатан ўсиш суръатини 100,9 фоизга кўтарди[18].

Сурхондарё “Пахтасаноатсотиш” ҳиссдорлик бирлашмаси корхоналарининг жамоалари иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, жаҳон бозорида рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор берди. 1994 йилда 131,6 минг тонна тола ва 6733 минг тонна момик ишлаб чиқарилиб, 11 млн. сўм фойда олинди, бу соҳада 1995 йилга нисбатан 11 баробар ўсишга эришилди. Лекин шунга қарамасдан, вилоят бўйича мавжуд бўлган 92 та саноат корхонасидан 31 тасида 1993 йилга келиб, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми камайганлиги кузатилди. Булар жумласига Термиз балиқ комбинати, Денов ароқ заводи, “Сурхон” комбинати, Сурхондарё шағал майдалаш заводи, Термиз, Денов, Қумқўрғон, Шеробод пахта заводлари ва бошқалар киради. Улар 1992-1993 йилга нисбатан 2,7 млрд. сўм маҳсулот кам ишлаб чиқарганлар[21;Б.21].

Бундай ҳолатни Қашқадарё вилояти мисолида ҳам кузатиш мумкин.

1995 йилга келиб, сўнгги 4 ой давомида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми вилоятда 49 та корхонада олдинги йилнинг шу даврига нисбатан 564 млн. сўмга камайди. Бу умумий маҳсулот ҳажмининг 4/1 га тўғри келади. Бундай ҳолатга сабабчи ташкилотлар “Дунё” ОХЖ-287,5 млн. Сўм, Қарши шаҳри қурилиш материаллари ва конструкциялаш корхонаси – 77 млн.сўм, Яккабоғ дон маҳсулотлари корхонаси – 57,8 млн.сўм, Қарши шаҳар гўшт комбинати – 28,1 млн.сўм, Қарши дон бирлашмаси – 13 млн.сўм, Шаҳрисабз шароб-ароқ заводи – 11,4 млн.сўм, Шаҳрисабз гўшт комбинати – 10,8 млн.сўм ва бошқалар[11].

Ана шундай шароитда халқ истеъмоли молларини, биринчи навбатда, озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи янги

корхоналарни барпо этишга, ишлаб турган корхоналарни қайта жиҳозлашга, маҳсулот сифатини оширишга ҳаракат қилинди. Соҳани ҳукукий, иқтисодий, моддий жиҳатдан рағбатлантириб, қўллаб – қувватлашга киришилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатда асосий эътибор саноат корхоналарини хусусийлаштиришда миқдор кўрсаткичларига, яъни қанча корхона мулк шаклини ўзгартирганига қаратилган бўлса, 1995 йилдан бошлаб хусусийлаштиришнинг сифат кўрсаткичларига талаб кучайди. Бунда хусусийлаштирилган корхоналар, қандай шаклга кираётгани, улар нечоғлиқ самара бериб ишлаётгани ва иқтисодиётга қанчалик наф келтираётгани муҳим бўлиб қолди. Бу даврга келиб, саноат маҳсулоти ҳажмининг 50 фоиздан кўпроғи нодавлат секторининг ҳиссасига тўғри келди[3;Б.93-94]. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш улуши кўпайди, уларнинг кўпчилиги рақобатбардошли бўлиб қолди. Буларнинг барчаси иқтисодиётга сармоя киритиш шароитини ошганлиги ва сармоя ҳажмининг кўпайганлигидан эди.

Республикада аҳоли жон бошига 2600 сўмлик истеъмол моллари ишлаб чиқарилган. Айрим вилоятларда, жумладан, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида мазкур кўрсаткич 1082 ва 1235 сўмни ташкил этган. Бу вилоятларда пулнинг эмиссия даражаси ғоятда юқори эканлигини англатар эди. Бундан ташқари, хорижий сармоялар иштирокида тузилган қўшма корхоналар камлиги халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиб кетишга олиб келди. Шу боис, импорт ўрнини босувчи молларни ишлаб чиқарувчи янги корхоналар тузишга, мавжуд қувватларни қайта жиҳозлашга, тадбиркорликни рағбатлантиришга эътибор қаратилди.

Қашқадарё вилоятида 1996 йилнинг 1 ярим йиллигида 1995 йилнинг I ярим йиллигига нисбатан саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 105,2, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш 121, гўшт ишлаб чиқариш 100,1, сут ишлаб чиқариш 100,3 фоизни ташкил этди. 1996 йил I ярим йиллигида 56 та корхона давлат

тасарруфидан чиқарилди ва хусусийлаштирилди[12].

Вилоятда мавжуд саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватини ошириш режалари ишлаб чиқилди. 1996 йилнинг I ярмида 14604,2 млн. сўмлик саноат моллари ишлаб чиқарилди. Бу 1995 йилнинг I ярмига нисбатан 105,2 фоиз кўпдир. Ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларининг 30 фоизи нодавлат секторига тўғри келди[13].

Саноат корхоналарининг 30 тасида ёки 21,7 фоизда 180,7 млн.сўм саноат молларини ишлаб чиқариш камайтирилди[14]. Жумладан, Косон ёғ-экстракция хўжалик жамоаси 38 млн. сўмга (71,9 фоиз), Яккабоғ тикувчилик фабрикаси 58 млн. сўмга (88,2 фоиз), Қарши туманидаги “Балиқчилик” О.Х.Ж. 0,1 млн. сўмга (85,7 фоиз), Муборак газни қайта ишлаш заводи 81,5 млн. сўмга ёки 97,9 фоиз, Шаҳрисабз шароб-ароқ заводи 4,4 млн. сўм (89,6 фоиз) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини камайтирган[16].

Ана шундай пайтда ўтган давр мобайнида миллий иқтисодиётни шакллантириш ва уни тубдан ислоҳ қилишга мамлакатимиз мустақил тараққиётининг энг муҳим омили сифатида қаралди. Шу боис, вилоятда аҳоли эҳтиёжини, биринчи навбатда, ёқилғи-энергетика ресурслари, истеъмол ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни қондиришдек долзарб ҳаётий вазифани бажаришга киришилди.

“Дарҳақиқат, мамлакат бўйича қазиб олинadиган табиий газнинг 88 фоизи, нефтнинг 92 фоизи Қашқадарё вилояти ҳиссасига тўғри келади. Толимаржон ГРЭСи, Муборакгаз, Шўртангаз, Кўкдумалоқ нефть кони ва бошқа иншоотлар Қашқадарё вилоятининг мамлакатимиз иқтисодий тараққиётига қўшаётган жуда катта ҳиссасини кўрсатиб турибди” [5;Б.210-211].

Вилоятда 142 та йирик саноат корхонаси фаолият кўрсатмоқда. Муборак газни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуи, Косон ва Қарши ёғ-экстракция заводлари, Шаҳрисабз консерва заводи, пиллакашлик комбинати, Қарши тикувчилик фабрикаси шулар жумласидандир.

Ислохотлар туфайли мустақиллик йилларида республикаимиз ялпи ички

маҳсулотида саноатнинг улуши 11 фоиздан 25 фоизга, хизмат кўрсатиш улуши 18 фоиздан 42 фоизга ўсди. Қашқадарё вилоятида ҳам бу кўрсаткичларнинг ошганлиги диққатга сазовордир. Саноатнинг ўсиши ялпи ҳудудий маҳсулотларда 2000 йилда 18,6, 2006 йилда эса 31,7 фоизни ташкил этди[8;Б.32].

Қўшма 2006 йил маълумотлари таҳлили шуни кўрсатдики, вилоятда 1 триллион 838,4 млрд. сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлиб, 29 та корхона замонавий технологиялар билан қайта жиҳозланган. Вилоятда ёқилғи энергетика мажмуасига қарашли корхоналар жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатлари билан ҳамкорлик қилмоқда. Бунга бир қанча мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, Муборак нефть ва газ унитар шўъба корхонаси шимолий ўрта блокда нефть ва газни қазиб олиш бўйича Англиянинг “Бекир-Хьюст” компанияси ҳамда “Хавудак” конини ўзлаштириш бўйича “Итера” Россия-Англия қўшма компанияси билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган. Ғузор туманидаги “Шўртаннефтьгаз” унитар шўъба корхонасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 27 февралдаги 97-сонли қарорига асосан, Англиянинг “Тринит”, “Энерджи” компаниялари билан ҳамкорликда Ҳисоролди ҳудудида жойлашган нефть ва газ конларида қидурув ишлари олиб бориш мақсадида “ЎзПЭК Лимитед” қўшма корхонаси тузилди ва у самарали фаолият кўрсатмоқда[8;Б.32].

Шўртан газ-кимё мажмуаси қурилишида амалга оширилган ишлар кўламини аниқ тассаввур этиш учун қуйидаги рақамларни келтириб ўтиш ўринли бўлади. “Бу ерда 3,5 йил мобайнида 150 гектардан зиёд майдонда ҳар куни 1,5 мингдан ошиқ оғир техника, 7000 дан ортиқ ишчи ва мутахассислар ишлаганини, корхонанинг технологик асосини барпо этиш учун 657 млн.га яқин, инфратузилмалар учун эса 328 млн., жами бўлиб 985 млн. сал кам 1 млрд. АҚШ доллариға тенг иш ҳажми бажарилганлигини инобатга олсак, бу улкан қурилишнинг ҳақиқий миқёси ва манзараси кўз ўнгимизда яққол намоён бўлади. Янги аср

муъжизаси деб аташга муносиб бу улкан лойиҳани амалга оширишда АҚШнинг “Эй-Би-Би-Луммус Глобал”, “Хонивелл”, Германиянинг “Фмир”, “Эрмафа”, “Т+Г”, Япониянинг “Мицуи”, “Нисшоивай”, “Тойо Инжинеринг”, Франциянинг нефть институти, “Ипедекс”, Канаданинг “Нова Кемикалз”, Италиянинг “Ремко”, Россиянинг “Союзвнештранс”, “ВНИИГАЗ” ва бошқалар кўпдан-кўп хорижий фирма ва компаниялар ҳам салмоқли ҳисса қўшгани фикримиз тасдиғидир. Бу нодир иншоотни барпо этишда АҚШнинг “Эксамбанк”, “Чейз Манхеттен Банк”, Германиянинг “Каммерсбанк”, Япониянинг “Эксамбанк”, Франциянинг “Париба банк” сингари энг йирик ва нуфузли банк муассасалари, “Гермес” суғурта агентлиги ўз сармояси билан иштирок этганлиги, айниқса, диққатга сазовор” [4;Б.168-169].

2000 йил 1 апрель ҳолатига кўра, вилоятда 12475 та кичик ва ўрта бизнес корхоналари рўйхатдан ўтган. Шулардан 712 та ўрта корхоналар бўлиб, 1803 тасини кичик корхоналар ва 9960 тасини микрофирмалар, уларда ишловчилар сони эса 87,1 минг кишини ташкил этади[15].

Озиқ-овқат саноати тармоғига кирувчи корхоналардан Қарши ёғ-экстракция қўшма корхонаси 511 млн. сўм миқдоридаги замонавий технологик ускуналар билан қайта жиҳозланди. Хориж сармояси ва ўз маблағи ҳисобидан “Дунё-М” акциядорлик жамияти 75 млн. сўмлик замонавий ускуналар ўрнатди[8;Б.33].

2002 йил Қашқадарё вилоятида 39 та қўшма корхона рўйхатдан ўтган бўлиб, уларнинг 35 таси фаолият кўрсатган. 2003 йил биринчи апрель ҳолатига кўра саноат корхоналари томонидан 114,0 млрд. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди ва ўсиш даражаси 2002 йилнинг апрель ой ҳолатига мувофиқ, 120,1 фоизни ташкил қилди. Маҳсулот ишлаб чиқариш ёқилғи-энергетика, озиқ-овқат, енгил саноат соҳаларида юқори бўлди. Нодавлат мулкчилик шаклидаги корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми 83,3 млрд. сўмни ёки жами маҳсулот ҳажмининг 73 фоизига тўғри келди[19].

Сурхондарё вилояти мисолида кўриб чиқадиган бўлсак, қуйидаги ҳолат юзага чиқади.

2002 йилда Сурхондарё иқтисодиётида ташкил топган кичик, хусусий ва қўшма корхоналарнинг ҳиссаси айниқса катта бўлди. Сурхондарёда 2700 та хусусий ва 700 тага яқин кичик корхоналар, ўнлаб хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда тузилган қўшма корхоналар нафақат вилоят аҳлининг талаб эҳтиёжлари учун, балки хорижий мамлакатларда ҳам ўз харидорини топа оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришдилар[7;Б.323].

Қашқадарёда ҳам хўжалик юритувчи субъектлар сони ўсди. 2003 йилда саноатда хўжалик юритувчи микрофирмалар сони 27 минг 192 та бўлган бўлса, 2006 йилга келиб 68 минг 596 тага етди, яъни 2,5 бараварга ўсди[19]. Натижада ялпи ички маҳсулот ҳажмида кичик бизнеснинг улуши 37,6 фоиздан 44,3 фоизга ошди.

“Шўртангазкимё” унитар шуъба корхоналари мамлакатимиз ёқилғи энергетика соҳасида етакчи ўрин эгаллайди. Улар орасида 2 та ўзбек-швейцария қўшма корхонаси: “Кўкдумалоқ” ва “Ҳисорнефтьгаз” ҳам бор. Булардан ташқари, Қарши шаҳрида “Каштекс” мажмуаси (ҳозир Cotton Road), Шаҳрисабзда “Оқсарой – тўқимачи ЛТД” ўзбек-япон-турк, Яккабоғда “Яккабоғтекс” ўзбек-немис қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда[8;Б.15-16].

Айни пайтда, Ўзбекистонда индустриянинг барча тармоқларида ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноат йўли билан қайта ишловда йирик корхоналар вужудга келди. Кичик ва ўрта корхоналар ўртасидаги рақобат кучайиб маҳсулотлар сифати ошиб бормоқда.

Кўриниб турибдики, мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари бўлмиш Қашқадарё ва Сурхондарёнинг ижтимоий, иқтисодий ҳамда қишлоқ хўжалигида катта ўзгаришлар амалга оширилган. Бу янгиликлар, биринчидан жамият тизимида юзага келиб, энг аввало, бу мулкчилик шакллариининг ўзгаришида, хусусий мулкнинг кўпайиб боришида кўзга ташланади[9;Б.179-195].

Юқорида келтирилган далил ва рақамлар республикаимиз жанубий вилоятларида саноат ва бошқа соҳалардаги ривожланиш намоён бўлмоқда. Бироқ, биз тадқиқ этаётган соҳаларда қатор камчиликлар ҳам мавжуд бўлиб, булар фуқароларнинг бандлиги, ижтимоий ҳимояси, таълим соҳасида, аҳолини ичимлик суви ва газ билан таъминлаш борасидаги муаммолардир. Мазкур муаммоларнинг келиб чиқишига эътибор берадиган бўлсак, биринчидан, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишда бозор шарт-шароитларини ҳисобга олмаслик оқибатида корхона маблағларининг аксарият қисми тайёр маҳсулот қолдиғи сифатида захираларда қолиб кетган, иккинчидан, маҳсулот ва хомашё етказиб бериш учун тузилган хўжалик шартномаларида кўрсатилган шартларнинг бажарилмаслиги ҳам охир-оқибатда корхоналар молиявий ҳолатининг ёмонлашувига олиб келган.

2009 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 8,1 фоизни ташкил этди. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 9,0 фоизга кўпайди, қишлоқ хўжалигидаги ўсиш 5/7 фоизни ташкил этди, чакана савдо айланмаси 16,6 фоиз, аҳолига хизмат кўрсатиш 12,9 фоизга ошди[6;Б.49-50].

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида истиқлол йилларида саноатда олиб борилган ислохотлар таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келди:

- саноатда корхоналар молиявий барқарорлигини таъминлаш ишлари олиб борилди. Бозорга сифатли ва харидоргир маҳсулотлар етказиб бериш имконияти кенгайди. Бунда бирорта ҳам зарар билан ишлайдиган ёки иқтисодий ночор корхоналар бўлмаслиги эътиборга олинди. Ишлаб чиқаришда рақобат муҳитини яратишга ҳаракат қилинди. Савдо ва аҳолига пуллик хизматни ривожлантириш билан пул айланмасини тартибга солиш, касса интизомини мустаҳкамлаш чоралари кўрилди;

- солиқ тўловларининг доимийлиги ва тўлаллигини таъминлаш ҳисобига бюджет харажатларини ўз вақтида амалга ошириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари фаолиятини

ривожлантириш мақсадида хорижий кредит линияларини жалб этиш ва банк кредитлари улушини кўпайтириш билан бу

корхоналарнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириб боришга эришилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Эргашева Ж.Ш. Қашқадарё саноатининг барпо этилиши ва ривожланиш тарихи: янгича таҳлил ва ҳулосалар (1920-1970 йиллар) Тарих фан.ном. ...дисс. – Тошкент: 1998. – Б. 147.
2. Рахимов Б. Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти. (Сурхондарё вилояти мисолида 1991-2005 й.й.). тарих фан.ном. ...дисс. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ 2008. – Б.22.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий юксалиш йўлида. Т.5. – Тошкент: 1997. – Б. 93-94.
4. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун кўрашмоқ керак. Т.10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 168-169.
5. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – Б. 210-211.
6. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 49-50.
7. Турсунов С. ва б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 323.
8. Қашқадарё вилояти истиклол йилларида (Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли” рисоласидан келиб чиққан ҳолда, вилоятнинг иқтисодий-ижтимоий ривожига бир назар) / Муаллиф гуруҳи раҳбари А.Эркаев. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б. 15-16, 33-33.
9. Ўзбекистон қишлоқ хўжалик ислохотларини чуқурлаштириш ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. – Тошкент: Ўқитувчи, 1998. – Б. 179-195.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 1-рўйхат. 56-йиғма жилд. 106-варақ.
11. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 3-рўйхат. 32-йиғма жилд.
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 4-рўйхат. 36-йиғма жилд. 52-варақ
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 4-рўйхат. 36-йиғма жилд. 53-варақ
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 4-рўйхат. 36-йиғма жилд. 5-варақ.
15. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 10-рўйхат. 94-йиғма жилд. 45-варақ.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси Қашқадарё вилояти бошқармаси маълумоти.
17. Сурхондарё вилояти давлат архиви 95-ж. Л-р. 115 м. 26-варақ.
18. Сурхон тонги. 1994 йил, 22 январь.
19. Қашқадарё. 2003 йил 26 февраль.
20. Қашқадарё вилояти Халқ депутатлари Кенгаши XXI чақириқ XV сессияси баёни. 4-жилд. – Б. 12-16.
21. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаси. – Термиз: 1993. – Б.21.

XX АСРНИНГ 1928 ЙИЛИДА СУРХОН ВОҲАСИНИНГ ШЕРОБОД ТУМАНИ БЎЙИЧА ТУГАТИЛГАН СОБИҚ АМИР АМАЛДОРЛАРИ, РУҲОНИЙ ВА БОЙ ХЎЖАЛИКЛАР РЎЙХАТИ.

Исаев Ойбек Ахмед ўғли,

Термиз давлат педагогика институти Тарих ва
уни ўқитиш методикаси кафедраси мудири (PhD)

Аннотация: Мақолада XX асрнинг 1928 йилида Сурхон воҳасининг Шеробод тумани бўйича тугатилган собиқ амир амалдорлари, руҳоний ва бой хўжаликлар рўйхати келтирилган.

Калит сўз ва иборалар: “махсус кўчирилганлар”, Шеробод тумани, “кулоқ”, руҳоний ва бой хўжаликлар, деҳқонлар, муҳожирга кетганлар.

Аннотация: В статье приведен список бывших эмирских чиновников, священников и зажиточных дворян, прекращенных в 1928 году XX века в Шерабадском районе Сурханского оазиса.

Ключевые слова и фразы: «спецпереселенцы», Шерабадский район, «кулачество», духовенство и зажиточные хозяйства, крестьяне, эмигранты.

Abstract: The article contains a list of former emir officials, priests and wealthy households who were terminated in 1928 of the 20th century in the Sherabad district of the Surkhan oasis.

Key words and phrases: "special displaced persons", Sherabad district, "kulak",

clergy and wealthy households, peasants, emigrants.

Ўзбекистонда “кулоқ” хўжаликларни тугатиш, уларни республика миқёсида ва республикадан ташқарига сургун қилиш ишлари Ўз КП(б) Марказий Комитети, ЎзССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг махсус йўриқномалари бўйича амалга оширилди.

“Кулоқ” оилаларини округ ичида ва округдан ташқарига республика ичида сургун қилиш ишлари билан Ер ишлари халқ комиссарлигининг махсус бўлими шуғулланган. Худудларда ташкил этилган махсус посёлкалар ижроия комитети томонидан тайинланган махсус вакиллар томонидан бошқарилган. Улар ўзларига ажратиб берилган ер участкаларига тўла экин экиш ишлари, билан шуғулланиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотини давлат томонидан белгиланган қатъий нархларда тайёрлов идораларига топширишлари шарт бўлган. Шу билан бирга улар ўзлари учун турар жойларни ўз ҳисобларидан қураб эдилар[1.]

1931 йилдан эътиборан сургун қилинган кулоқларга нисбатан расман “махсус кўчирилганлар” (спецпереселенец), “меҳнат кўчкиндилари” (трудопереселенец) атамалари қўлланила бошланди. Сурхондарё округининг Денов туманида ташкил этилган №1 Ҳазарбоғ совхози ҳам шу мақсадда ташкил этилган. Шеробод тумани бўйича тугатилган собиқ амир амалдорлари, руҳоний ва бой хўжаликлар рўйхати 1928 йил.

№	Фамилияси, исми	Яшаш жойи	Жон сони	Фонд
1	Шомурод Жумаев Йирик бой. Зарабоғ ва Қорабоғ қишлоқларида ери бўлган	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи	11	Сурхондарё вилояти давлат архиви 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 1-3-варақлар; С 76-фонд, 1-рўйхат, 740- иш, 293, 296-варақлар

2	Ҳимойиддин Розик Хўжаев руҳоний	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи	10	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 4-6 варақлар
3	Сирожиддин махсум Рўйхан ўғли руҳоний	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи	6	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 32-34-варақлар
4	Диловар эшон Каттахўжаев	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи	8	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 36-38-варақлар
5	Хўжабоев Қўзибой	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 50-варақ
6	Худойберган Худойберганов	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 50-варақ
7	Мирзахўжа Ноибхўжаев	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 50-варақ
8	Мирза Махмуд Ашуров	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи	8	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 51-варақ
9	Исабой Йўлдошев	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 58-варақ
10	Омонкул Файзиев	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 59-варақ
11	Жаҳонбой Намозов	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 60-варақ
12	Ҳамро Ихсанов	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 65-варақ
13	Шоназар Йўлдошев	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 54-варақ
14	Жўра Пардаев	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 63-варақ
15	Чори Ортиқов	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 62-варақ
16	Чори Иноятлов	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 22-24 варақлар
17	Эрназар Йўлдошев	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 73-варақ
18	Холмахмат Махмудов	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 73-варақ
19	Мулла Бўри Ортиқов	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 69-варақ
20	Ҳамро Исҳоқов	Зарабоғ к/с, Зарабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 73-варақ
21	Менглиев Жума	Кампиртепа қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 70-варақ
22	Қарорхон Саид Тўрахонов	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 70-варақ
23	Мирза хўжа Қорахўжа	Қорабоғ к/с, Қорабоғ қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 71-варақ
24	Турсун Хусанов	Музработ		С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 77-варақ

25	Қиличхон эшон Умархон	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи	2	С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 1-варақ
26	Исоқхон Самад	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи	4	С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 4-варақ
27	Дўстмурод Алимов (қоровулбеги)	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 6-варақ
28	Маҳматқул Лукмонов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 7-варақ
29	Ҳамроқул элбеги Мустофақулов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 8-варақ
30	Мулла Барот Норов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 9-варақ
31	Жума Менгликул	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 10-варақ
32	Жумабой Ражабов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 11-варақ
33	Жўрақул Эминов савдогар	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 12-варақ
34	Равшан Чориев савдогар	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 13-варақ
35	Шоабдувоҳид Жўрахонов руҳоний	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 14-варақ
36	Мухтазҳожи Азизхўжаев руҳоний	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 15-варақ
37	Эргаш ҳожи Рустамов руҳоний	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 16-варақ
38	Исахўжа Азизхўжаев руҳоний	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 17-варақ
39	Қурбонниёз мирохур Отаниёзов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 19-варақ
40	Саломхон эшон Субҳонов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 19-варақ
41	Ҳайдар миён Нўъмонов	Пошхурд к/с, Пошхурд қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 20-варақ
42	Саидхўжа Азизхўжаев	Бозор к/с, Тўғуз қишлоғи	6	С 76-фонд, 1-рўйхат 414-иш, 3-варақ
43	Сайфихон Йўлдошев	Бозор к/с, Бозор қишлоғи		С 76-фонд, 1-рўйхат 414-иш, 12-варақ
44	Муқимов Мустофакул, йирик бой, босмачи	Шеробод туман, Хўжақия қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 694-иш, 94-варақ
45	Эрназаров Салим	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 694-иш, 93 варақ
46	Субҳонкул Собиров бой	Шеробод тумани		76-фонд, 1-рўйхат, 740-иш, 304-варақ

47	Шукуров Мулла Қосим	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи	10	76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 41-43 варақлар
48	Чори амин Холмаматов Бой хўжалик	Шеробод туман, Ойинни к/с, Оққўрғон қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 44-варақ
49	Жума оқсоқол Ниёзов Бой хўжалик	Шеробод туман, Ойинни к/с, Оққўрғон қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 45-варақ
50	Раҳмат Йўлдошев Бой хўжалик	Шеробод туман, Ойинни к/с, Оққўрғон қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 46-варақ
51	Салом Эрназаров Бой хўжалик	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 47-варақ
52	Жовли Жумаев Бой хўжалик	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 48-варақ
53	Култойбой Эшимкулов Бой хўжалик	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 49-варақ
54	Мирза Махсумкул Расулов Амир амалдори	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 51-варақ
55	Аҳмад Ҳусайн судхўр	Шеробод туман, Хўжақия к/с, Хўжақия қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 52-варақ
56	Курбонмурод Саидов судхўр	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 53-варақ
57	Парда Каримов судхўр	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 54-варақ
58	Сайдуллохўжаев Қорахўжа эшон	Шеробод туман, Ойинни к/с, Ойинни қишлоғи		76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 55-варақ
	Жами		65	

Шеробод туманидан муҳожирга кетганлар рўйхати. 14-жадвал. 1928

№	Фамилияси, исми, унвони	Яшаш жойи	Фонд
1	Муҳаммадкул Муҳсин тўқсоба	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 43-варақ
2	Ислом Гадоев бой	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 46-варақ
3	Ашурбой бой	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 46-варақ
4	Мулла Авазов руҳоний	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 46-варақ
5	Аминхўжа Абдухофизхон руҳоний	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412- иш, 46-варақ

6	Ҳамид Амирхўжаев руҳоний	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 46-варақ
7	Ражабали Муҳаммадали бой	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 46-варақ
8	Мулла Тоғай Нурали руҳоний	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 46-варақ
9	Мирзо Умар мирохур, вақф ери	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 46-варақ
10	Афандихон эшон	Зарабоғ қишлоғи	С 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 50-варақ
11	Абдурауф Каримов	Кампиртепа	С 76-фонд, 1-рўйхат 412-иш, 46-варақ
12	Ҳайитали Давлатбоев	Пошхурд	С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 18-варақ
13	Раҳматулло Ботиров	Пошхурд	С 76-фонд, 1-рўйхат 413-иш, 18-варақ
14	Саломхон Ўроқов эшон	Шеробод туман, Ойинни қ/с, Ойинни қишлоғи	76-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 59 варақ

Шеробод тумани бўйича тугатилган савдогарлар рўйхати. 15-жадвал

№	Фамилияси, исми
1	Аракилов Артём Исаакович
2	Бекназаров Махметсуд
3	Иноятов Чори
4	Сайдулла Зувайдуллаев
5	Халмуратов
6	Шимунов Буон
7	Юсупов Алмурат
8	Мутяхов Аба
9	Бирюков Василий
Асос:	Сурхондарё ВДА, С 76-фонд, 1-рўйхат, 646-иш, 4-варақ

Деновдаги артеллар (колхозлар)га мажбуран кўчирилган ва оғир шароитларга чидаолмай 1929 йилда уйига қайтиб кетган, шу иши учун барча ҳуқуқлардан маҳрум этилган шерободлик деҳқонлар рўйхати. 16-рўйхат

№	Фамилияси, исми	Фонд
I	Деновдаги «Қизил Ўзбекистон» артелидан кетиб қолган деҳқонлар рўйхати. Бу деҳқонлар 1927 йилда Пошхурддан мажбуран Деновга кўчириб юборилган. Бу одамларни еридан ва бошқа ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, берилган пулларни тўлатиб, яна Деновга жўнатиш талаб қилинган.	
1	Равшан Давронов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 246-варақ
2	Маматқул Раҳимов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 246-варақ
3	Турсун Жумаев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 246-варақ
4	Пўлат Ниёзалиев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 246-варақ

II	Деновдаги «Шержон» артелидан кетиб қолган деҳқонлар рўйхати. Бу деҳқонлар 1927 йилда Зарабоғ, Қорабоғ, Пошхурд, Шержон ва Кампиртепа қишлоқларидан мажбуран Деновга кўчириб юборилган.	
5	Турсун Баратов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
6	Жўра Сайдуллаев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
7	Шомурод Ҳамдамов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
8	Ҳасан Ғаниев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
9	Ўзбек Жўраев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
10	Чори Тоғаев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
11	Қувватали Ҳайиталиев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
12	Ғаффор Жабборов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
13	Хидир Исматов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
14	Хўшмурод Имомов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
15	Жума Омонов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
16	Жуманазар Хайитов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
17	Тўра Ҳасанов	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 201-варак
III	1929 йил 20 апрелда Деновдаги «Кампиртепа» артелидан Шерободдаги Кампиртепага кетиб қолган одамлар рўйхати. Ушбу одамларга берилган пулларни давлатга тўлатиб, зудлик билан яна Деновга жўнатиш талаб қилинган	
18	Норқобил Қулмат ўғли	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
19	Мисир Эшкелди ўғли	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
20	Шердон Турсунбоев	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
21	Муродов	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
22	Мамасалим Довудов	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
23	Сулаймонов	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
24	Шукур Чориев	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
25	Мамадали Шукуров	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
26	Нормуродов	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
27	Абдиев	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
28	Одинаев	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
29	Ислом Юсуф ўғли	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 247, 257 вв.
IV	1929 йилда 30 майда Деновдаги «Қизил омон» артелидан Шерободдаги Зарабоғга қочиб кетган одамлар рўйхати	
30	Фонўғли Нор	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 249, 260 вв.
31	Маҳматқулов Сафар	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 249, 260 вв.
32	Дилобар ўғли Аъзам	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 249, 260 вв.
V	1929 йилда 25 майда Деновдаги «Янги Намуна» артелидан Шерободдаги Зарабоғга қочиб кетганлар рўйхати. Бу одамни ҳамма ҳуқуқдан маҳрум қилиб, яна Деновга жўнатиш талаб қилинган	
33	Қора Пардаев	С 76-фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 254 варак
VI	Барча ҳуқуқлардан маҳрум этилиши сўралган шерободлик кўчирилганлар	
34	Абдуғафуров Ҳасан	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 188-варак
35	Ниёз Алиев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 188-варак
36	Бозор Чумашев	С 76 фонд, 1-рўйхат, 668-иш, 188-варак

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Ўз МА. 839 фонд, 311 иш, 56-варак.
2. Асосий манба Сурхондарё Вилояти Давлат Архиви фондлари, С 76-фонд, 1-рўйхат

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ЙИЛЛАРИДА ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ШАҲАРЛАРИНИНГ КУНДАЛИК-МАИШИЙ ҲАЁТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Турсунов Анвар Сайпуллаевич,

Термиз давлат педагогика институти

Тарих ва уни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мустақиллик йилларида урбанизация жараёнлари тараққиётнинг муҳим омиллари сифатида белгиланганлиги, йирик маданий, иқтисодий марказлар ҳисобланган Қашқадарё вилоятидаги шаҳарларнинг ижтимоий инфратузилмасини мукаммал ривожлантиришга асос солинганлиги, ислохотларнинг самарадорлигини белгилаб берди. Мақолада мустақилликнинг йилларида Қашқадарё вилояти шаҳарларининг кундалик-маиший ҳаётидаги ўзгаришлар ҳақида сўз боради.

Калит сўз ва иборалар: Қашқадарё вилояти, урбанизация, ижтимоий ҳимоялаш, компенсация, уй-жой коммунал хўжалиги, аҳолига хизмат кўрсатиш, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, ижтимоий таъминот.

Аннотация: В годы независимости процессы урбанизации были определены как важные факторы развития, были заложены основы для совершенного развития социальной инфраструктуры городов Кашкадарьинской области, считающихся крупными культурными и экономическими центрами, и была определена эффективность реформ. В статье говорится об изменениях в повседневной жизни городов Кашкадарьинской области за годы независимости.

Ключевые слова и фразы: Кашкадарьинская область, урбанизация, социальная защита, компенсация, жилищно-коммунальное хозяйство, государственная служба, народное образование, здравоохранение, физическое воспитание, социальное обеспечение.

Abstract: In the years of independence, the processes of urbanization were defined as important factors of development, the foundations were laid for the perfect development of the social infrastructure of the cities of Kashkadarya region, which are

considered large cultural and economic centers, and the effectiveness of the reforms was determined. The article talks about the changes in the daily life of the cities of Kashkadarya region during the years of independence.

Key words and phrases: Kashkadarya region, urbanization, social protection, compensation, housing and communal economy, public service, public education, health care, physical education, social security.

Истиқлол арафаси ва мустақилликнинг дастлабки йилларида ижтимоий соҳада ҳам кўпгина қийинчиликлар ва мураккаб ҳолатлар юзага келган эди. Ижтимоий муносабатлардаги муаммолар нафақат Ўзбекистонда, балки Иттифокнинг барча республикаларида кўзга ташланди. Натижада мустақилликнинг дастлабки давридан бошлаб, мураккаб ижтимоий муносабатлар тез назоратга олинди ва тегишли чора-тадбирлар амалга оширилди. Авваллари Иттифок миқёсидаги кўпгина режалаштирилган ишлар амалга оширилмай қолиб кетарди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1990 йил 275-сонли “Аҳолини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлашни яхшилаш” тўғрисидаги қарори айтарли бажарилмади. Бундай мисоллар истиқлол арафасидаги йилларда кўп учрайди[13].

Мустақиллик йилларида эса шаҳарлар аҳолисини ижтимоий ҳимоялашга алоҳида эътибор қаратилди. Чунки ислохотларнинг бошланғич пайтидаёқ, унинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат деб белгиланган эди. Дастлабки йиллардан оқ аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўриб борилди. Шу мақсадда, миқдори мунтазам ўзгартириб турилган иш ҳақи, нафақалар, стипендиялар ва компенсация тўловлари кенг қўлланилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида шаҳарлардаги асосий муаммолардан бири ичимлик суви таъминоти эди. Ушбу масалани ҳал қилишкун тартибидаги долзарб вазифа қилиб белгиланган эди. Чунки, совет ҳокимияти даврида Қашқадарё вилояти шаҳарларида ичимлик суви ва газ таъминотига умуман эътибор берилмаган ҳамда замонавий лойиҳалар ишлаб чиқилмаган эди. Ушбу шаҳарлардаги ичимлик сув ва газ таъминоти билан боғлиқ масала мустақиллик йилларининг дастлабки давридаёқ давлат назоратига олинди. Ичимлик сув таъминотини яхшилаш, яъни сув тармоқлари орқали истеъмолчиларни сув билан бир меъёрга ва узлуксиз таъминлаш бўйича махсус лойиҳаларишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган лойиҳалар асосида шаҳар сув қувурлари тармоғи мавзелар бўйича берк контур-ҳалқалар шаклида магистрал линиялар ва тақсимлаш тармоқларига бўлинди. Йўл бўйлаб ўтказилган Магистрал сув қувурлари тармоғи линияларига истеъмолчилар (бинолар, иншоотлар)га тақсимлаш тармоқлари уланиб, қувурлар водопровод тармоғидаги зарур босим кучига, ер тупроғининг қаттиқ-юмшоқлигига, қувур ётқизиш усули ва иқтисодий омилларга қараб тартибга олинди. Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, Косон, Китоб шаҳарларида ер остига ётқизиладиган қувурлар чўян, пўлат, асбест-цемент, пластмасса ва бошқаматериаллардан тайёрланди. Шаҳарларнинг жойлашуви ва ҳолатидан келиб чиқиб қувур ётқизиш чуқурлиги тупроқнинг музлаш даражасига, сувнинг ҳароратига ва тармоқнинг иш режимига боғлиқ ҳолда амалга оширилди. Масалан, Қарши шаҳри учун бу чуқурлик 2,5 м ни ташкил этди[14]. Шаҳарлардаги сув муаммосини бартараф этиш мақсадида, сув қувури тармоғи замонавий янги техник воситалар (зулфин ва вентиллар), сув олиш қурилмалари, ўт ўчиришвоситалари билан жиҳозланди. Қарши, Ғузор шаҳарларидаги гидрант ва зулфинлар махсус қудуқларга ўрнатилиб, металл қопқоқлар билан ёпилди. Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, Косон, Китоб шаҳарларда қуриладиган замонавий иншоотлар сув қувури тармоғида (аҳоли яшайдиган жойларда) сув босими 6 кубдан ошмайдиган сув ускуналари билан

жиҳозланди. Қашқадарё вилояти шаҳарларида қуриладиган алоҳида кўп қаватли биноларга етарли босимда сув бериш учун насослар, носозлик вақтида сув қувурлари тармоғининг шикастланган қисмидаги сувни тўхтатадиган механизмлар ўрнатилади. (Бунда тармоқнинг бошқа линияларида сув тўхтатилмайди). Сув қувурлари тармоғини, айниқса, ҳалқасимон тармоқ ва бир неча насос станцияларидан сув олувчи тармоқни ҳисоблаш жуда қийин ва мураккаб бўлгани учун компьютерлардан фойдаланиш йўлга қўйилди[15].

Шаҳарларнинг маиший хўжалигига ва саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларига хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган ер ости муҳандислик коммуникацияси ва ёрдамчи қурилмалари мажмуаси мустақиллик йилларида тубдан яхшиланиб, бунга турли қувурлар ва кабеллар, турар жой, жамоат ҳамда саноат биноларидан чиқариладиган ва уларга киритиладиган коммуникациялар, эксплуатация қилинадиган қудуқлар ва бошқалар учун катта миқдорда капитал маблағлар ажратилди. Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, Косон, Китоб шаҳарларида замонавий қувурлар ва кабеллар кўпинча янги биноларга қарама-қарши ҳолда муайян мавзёе ичидаги шохобчалар ҳосил қилиб ётқизилди. Қарши шаҳрида ер ости тармоқлари алоҳида бирлаштирилиб, коллекторли тарзда жойлаштирилди. Қарши, Шаҳрисабз шаҳарларидаги қувурлар ва кабелларни алоҳида жойлаштиришда ҳар қайси тармоқ учун алоҳида чуқур, 10-20 йилга мўлжалланган қурилмалар ўрнатилди. Ғузор, Қарши шаҳарларида замонавий усулда турли мақсадга мўлжалланган қувурлар поғона-поғона шаклда битта чуқурга ётқизилиб, сув ва иссиқлик қувурлари ҳамда кабеллар битта умумий коллекторга ўрнатилди. Коллекторлар автоматик шамоллатиш тизими билан жиҳозланди. Коллекторли усулда ётқизилган қувурлар ва кабелларнинг хизмат муддати бошқа усуллардагига нисбатан анча катта бўлгани учун, бу усулдан кенг фойдаланилди[5].

Мустақиллик арафасида мамлакатимиздаги жанубий шаҳарлар ҳам ўзининг меъморий услуби, маданий тараққиёти билан

қадимий маданият марказларидан ҳисобланиб келган. Қашқадарё вилояти шаҳарларининг шаклланиши ва ривожланишидаги асосий омил географик ҳудудга боғлиқ бўлиб, республиканинг бошқа ҳудудлари Фарғона, Наманган, Андижон, Тошкент, Самарқанд шаҳарлари билан таққослаганда куруқ иссиқ иқлимнинг кескин фарқ қилиши, тупроқ тузилишининг қизғиш-қўнғир ҳолда фарқланиши, йирик дарёлар бўйидан узоқ яқинлиги, дашт-чўл ҳолати, ер ости ва ер усти бойликларнинг жойлашуви билан фарқланади. Энг муҳими жанубий Шаҳрсабз Қарши, Ғузор каби шаҳарлари қадимдан илк ўзбек давлатчилигини ташкил топишида, ҳарбий мудофаа салоҳиятини қулайлиги, мунтазам чегара ҳудудларида остона, темир дорвоза сифатида ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги, савдо алоқаларни ривожланишига қўшган ҳиссаси қўшганлиги билан тубдан фарқланади[4;Б.17-18].

1991-2000 йилларда республиканинг Қашқадарё вилояти шаҳарларида тез суръат билан ўсиб бораётган меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, асосан, янги иш жойларини очиш ҳисобига амалга оширилди. Аҳолини иш билан таъминлаш, кам даромадли ва серфарзанд оилаларга ижтимоий кўмак кўрсатиш давлат сиёсатининг устувор масалалардан бири бўлди. Натижада, Қашқадарё вилояти шаҳарларида ҳам аҳолининг турмуш тарзини яхшилашга алоҳида эътибор берилди. Истиқлол йилларида Қарши шаҳрида бу борада анча ижобий ўзгаришлар кузатилди. 2000 йилнинг февралига келиб, Қарши, Шаҳрсабз, Ғузор, Муборак, Китоб шаҳарлари бўйича аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш 60 фоизни, табиий газ билан таъминлаш эса 22 фоизни ташкил қилди. Аммо бу ҳам ҳали ниҳоятда паст кўрсаткич эди. Чунки жуда катта газ манбаларига эга бўлган Қашқадарё вилояти туманлари аҳолисини газ билан таъминланиши учун юқорида кўрсатилган 22 фоиз миқдор жуда паст кўрсаткич саналади[8;Б.10].

Қашқадарё вилояти шаҳарларида 1990-1993 йиллар давомида 2000 км дан ортиқ газ ва 1 минг 176 км сув қувурлари ишга туширилди[6]. 1990-1994 йилларда

шаҳарларда қурилиш, индустриясида 1 млн. 334 минг йиғма темир бетон буюмлар, 420 млн. дона ғишт, 557 минг³ керамзит ишлаб чиқарилди. 1995 йилда 4 млрд. 814 млн. сўмлик фонд фойдаланишга топширилди, 7 млрд. 564 млн. сўмлик капитал маблағлар ўзлаштирилди ва 4 млрд. 504 млн. қурилиш - монтаж ишлари амалга оширилди. 1995 йил 367. минг кв.м. уй-жой қурилиб, фойдаланишга топширилди[7].

Шу даврда кам даромадли, меҳнатга лаёқатсиз ва ёлғиз кекса шахслар, ёш оилалар ҳамда фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланмаган, кам таъминланган бошқа тоифалари, уй-жойга муҳтожлар учун аниқ мақсадли коммунал уй-жой захиралари ташкил этилди. Уй-жой фондини хусусийлаштирилиши муносабати билан коммунал хизмат кўрсатиш тизимида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Бу тизим энди маҳаллий бошқарув қўлига ўтди, янги ишчи ўринлари пайдо бўлди. Минтақаларнинг аҳолига коммунал хизмат кўрсатишдаги мустақиллиги ва масъулияти ортди. 1994 йил ўрталарига келиб, оммавий хусусийлаштириш босқичи бошланиб кетди. Бу босқичда очик турдаги акциядорлар жамиятларини яратиш, корхоналарнинг акцияларини муомалага чиқариш ҳамда кенг қўламда кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозорларини яратиш ишлари олиб борилди[1;Б.54].

Шаҳарларда хизмат кўрсатиш соҳасига уй-жой коммунал хўжалиги, аҳолига хизмат кўрсатиш, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, ижтимоий таъминот, маданият ва санъат, йўловчи транспорти, алоқа, чакана савдо, умумий овқатланиш соҳалари киради. Бу соҳанинг ривожланишида:

- биринчидан, аҳолининг иш билан бандлик муаммоси ҳал этилади;
- иккинчидан, бу-шаҳар аҳолисининг иқтисодий аҳолини яхшилаш, даромадларини кўпайтириш манбаи ҳисобланади;
- учинчидан, ижтимоий соҳа фаолияти турларининг кенгайиши давлат хазинасига келиб тушадиган тушумларнинг кўпайишига олиб келади;
- тўртинчидан, хизмат кўрсатиш

соҳаларида янги иш ўринларини барпо қилиш 5-6 баробар арзон тушади ва камроқ коммунал маблағ сарфлаган ҳолда, меҳнат ресурсларини қисқароқ вақт ичида иш билан таъминлаш имконияти юзага келади;

- бешинчидан, хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши шаҳар аҳолисининг турли хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга ва аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига олиб келади[2; Б.110].

Қарши шаҳар меҳнат биржасининг ҳисоботида қайд этилишига кўра, «Бандлик» дастурига биноан 2010 йилда 35303 та (100,3фоиз) янги иш ўринлари яратилди. 2010 йилда Шаҳрисабз, Ғузор, Муборак, Китоб шаҳарларидаги ишчи ва хизматчиларнинг ўртача ойлик маоши 15038 сўмни ёки 2008 йилга нисбатан ўсиш 128,2 фоизни ташкил этди. Тармоқлар бўйича энг юқори ўртача маош саноат (16676 сўм), молия, кредит, суғурта ва пенсия таъминоти (16988 сўм), транспорт (13964 сўм), геология ва гидрометеорология (11729 сўм), маиший хизмат (12650 сўм) соҳаларида қайт этилди[9;Б.31]. Бироқ шунга қарамадан жанубий вилоятларнинг шаҳар аҳолисининг таъминот даражаси республика миқёсида ҳамон паст даражада эди.

Қашқадарё вилояти шаҳарларида аҳолининг турмуш даражаси пастлигининг асосий сабабларидан бири ижтимоий ислохотларнинг орқада қолиши эди. Шаҳар аҳолиси учун коммунал қулайликлар яратиш, тиббий хизмат, халқ таълими, маданий-маиший хизмат кўрсатишдаги муаммолар, ўз навбатида, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига тўсқинлик қилмоқда эди.

Аҳолини газ, ичимлик суви, кундалик эҳтиёж моллари билан таъминлаш учун Қашқадарё вилояти шаҳарлари аҳолисининг жойлашиши ўрганиб чиқилди. Турмуш даражаси, хизмат турлари, ҳимоя воситалари таҳлил қилинди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, вилоят аҳолисининг 15,0 фоизи шаҳарларда, 38,0 фоизи туман марказларида яшар экан. Уларни газ, ичимлик сув, озиқ-овқат ва кундалик эҳтиёжлар билан таъминлаш муаммолари ўрганилди[10;Б.45]. Таҳлилий хулосалардан сўнг минтақада

ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлайдиган чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нафақадагилар ҳам ижтимоий ҳимоялаш учун уч тоифага ажратилиб, босқичма-босқич ўртача пенсия миқдори ошириб борилди. Ўзбекистонда ўртача нафақа миқдори 2003 йил 15987 сўмни ташкил этган бўлса, 2006 йилга келиб, 37548 сўмга тўғри келди[12;Б.142].

Қашқадарё шаҳарларида “Кам таъминланаган оилаларни барқарор даромад манбаи билан таъминлаш ҳудудий дастури”, “Оила мустаҳкамлиги ва ёшларни ҳар томонлама оилавий ҳаётга тайёрлаш” дастури ишлаб чиқилди. Дастурлар асосида фарзандлари 16 (18) ёшгача бўлган 107,8 минг нафар кам таъминланган оилага 18 миллиард 486,5 миллион сўм миқдорида нафақа берилди. 14,9 минг нафар кам таъминланган оилага 1 миллиард 154,7 миллион сўм ҳажмда моддий ёрдам кўрсатилди. Ижтимоий ҳимоялаш мақсадида 157 млн. 9 минг оилага 31 млрд. 884,4 млн. сўм сарфланди[3;Б.22]. Буларнинг барчаси аҳолининг маиший турмушини яхшилаш учун замин яратмоқда.

Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилояти шаҳарларининг ижтимоий ҳаётида ҳам катта ўзгаришлар юзага келди. Энг асосийси, бу шаҳарларда мулкдорлар синфи шаклланди. Кўмакка муҳтож оилаларга моддий ёрдам беришда уларнинг ўрни бекиёс бўлди. Бу ишларни ташкил этишда ўзини-ўзи бошқаришнинг ноёб тузилмаси бўлган маҳалла институти имконияти кенг бўлиб, ундан фойдаланиш ўзини оқлади.

Кам таъминланган ва кўп болали ёрдамга муҳтож оилаларга моддий ёрдам тўловларини молиялаштиришнинг асосий манбаси республика бюджети бўлиши билан бирга, бу борада маҳаллий бюджет ҳам ўзига хос ўрин тутди. Индексацияланган пул маблағларининг берила бошлаши инсонпарвар сиёсатнинг ёрқин намунаси бўлди.

2010 йилга доир маълумотларга кўра, Қашқадарё шаҳарларида 563,3 минг нафар оила истиқомат қилган. 2010 йил мобайнида Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Муборак, Китоб, Косон шаҳарларида жами 114,6 минг оилага

9,5 миллиард сўмлик моддий ёрдам кўрсатилган. Мингдан ортиқ ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида, тижорат банклари томонидан 2 миллиард 134,1 миллион сўм имтиёзли кредит берилган[11;Б.23].

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, мустақиллик йилларида урбанизация жараёнлари тараққиётнинг муҳим омиллари сифатида белгиланганлиги, йирик маданий, иқтисодий марказлар ҳисобланган Қашқадарё вилояти шаҳарларнинг ижтимоий инфратузилмасини мукаммал ривожлантиришга асос солинганлиги, ислохотларнинг самарадорлигини белгилаб берди. Қашқадарё вилояти шаҳарларнинг маъмурий, иқтисодий, маданий жиҳатдан ривожланиши натижасида, шаҳар аҳолисининг ижтимоий турмуш даражасининг юксалишига ҳамшароит яратилди. Мустақиллик йилларида шаҳарларнинг ижтимоий инфратузилмаси юксалиб, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш республиканинг бошқа шаҳарлари каби ривожланиш босқичларига кўтарилди. Айниқса, табиий иқлими иссиқ бўлган

жанубий шаҳарларда ичимлик сув, табиий газ таъминоти қониқарли аҳволга келтирилди. Айниқса, ижтимоий турмуш билан боғлиқ маиший хизмат турлари, маданий-маиший масканлар ҳамда кундалик эҳтиёж хизматлари, шаҳар аҳолиси жон бошига ҳисоблаганда ижобий натижаларга эришди. Ижтимоий турмуш даражасини юксалтириш масаласида мустақилликнинг дастлабки йилларида тубдан ижобий ўзгаришлар амалга оширилди. Энг муҳими, шаҳарларда ичимлик сув ва табиий газ таъминоти замонавий асбоб-ускуналар билан таъминланди. Аҳоли талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда жаҳон андозаларига мос замонавий уй-жойлар, маданий-маиший масканлар, дам олиш истироҳат боғлари куриб ишга туширилиб, шаҳарларнинг ижтимоий инфратузилмаси тубдан ўзгарди. Айниқса, шаҳар аҳолисининг кундалик талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, замонавий хизмат кўрсатиш шохобчалари курилиб, шаҳарлар қиёфаси чирой очиб, аҳолининг маънавий дунёси бойиганлиги ислохотларнинг самарадорлигини белгилаб берди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995. –Б.54.
2. Эрназаров Ш.Ю. Бозор иқтисодиёти шароитида кишлоқ хўжалик корхоналаридан бандлик муаммолари уни даф қилиш йўллари. (Қашқадарё вилояти мисолида). Иқт.фан.ном.илмий.даражаси.олиш учун .дисс. –Тошкент, 2001. – Б.110.
3. Қашқадарё вилояти истиклол йилларида (Президент Ислон Каримовнинг “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли” рисоласидан келиб чиққан ҳолда, вилоятнинг иқтисодий-ижтимоий ривожига бир назар) // Муаллиф гуруҳи раҳбари А.Эркаев. – Тошкент: “Маънавият”, 2007. –Б.22.
4. Шаҳрисабз – 2700. Минг йиллар мероси. Альбом (рус - ўзбек тилларида). – Тошкент: Шарқ, 2002. –Б.17-18;
5. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви. 7-фонд, 1-рўйхат, 1172-иш, 19-варақ.
6. Ўзбекистон Республикаси Президент девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-жамғарма. 4-рўйхат. 35-иш, 36-варақ.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви. 829-фонди, 1-рўйхат. 88-иш, 49-варақ.
8. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси. 1991-2005 й. – Қарши, 2006й. –Б.10.
9. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси.2008-2010 й. – Қарши, 2011. –Б.31.
10. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси. – Қарши, 2011. –Б.45.
11. Қашқадарё вилояти стастика бош бошқармаси. –Қарши, №-1 китоб, 1991-2011. –Б.23.
12. Сурхондарё вилояти статистика бош бошқармаси. – Термиз, 2007.– Б.142
13. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 45-фонд. 2-рўйхат. 18-иш, 17-варақ.
14. Сурхондарё вилоят давлат архиви 95-фонд, 1-рўйхат, 33-иш, 43-варақ

15. Сурхондарё Оқоба сув бошқармаси жорий архив. 2011 й. 5-баённома. 3-хужжат, 17-варақ.

БУХОРО АМИРЛИГИДА 1910 ЙИЛ ЯНВАР ВОҚЕАЛАРИ ШАРИФЖОН МАХДУМ САДР ЗИЁ ТАЛҚИНИДА

Янгибоева Дилноза Ўктамовна

Термиз давлат университети “Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик”
кафедраси доценти в.б., тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада маҳаллий тарихшунос, маърифатпарвар Муҳаммад Шарифжон махдум Садри Зиёнинг “Рўзнома” асари асосида 1910 йил 9 январ куни Бухоро амирлигида суннийлар ва шиалар ўртасида келиб чиққан қонли тўқнашув тафсилотлари ёритилади.

Калит сўз ва иборалар: Рўзнома, илими толиб, Остонакул қўшбеги, муҳаррам ойи, Бақохўжа қозикалон, Бурхониддин раис, амир Абдулахад, рус маъмурлари, Саид Олимхон Тўра, Қарши.

Аннотация: В данной статье освещаются подробности кровавого конфликта между суннитами и шиитами в Бухарском эмирате 9 января 1910 года на основе труда «Рузнома» краеведа и просветителя Мухаммада Шарифджона Махдума Садри-и Зия.

Ключевые слова и фразы: Рузنامه, студенты, Останакул кошбеги, месяц Мухаррам, Бакаходжа Казикалон, Бурхониддин Раис, Амир Абдулахад, русские администраторы, Саид Алимхан Тюра, Карши.

Annotation: This article covers the details of the bloody conflict between Sunnis and Shiites in the Emirate of Bukhara on January 9, 1910 based on the work "Ruzname" of the local historian and enlightener Muhammad Sharifjon Makhdum Sadr Zia.

Key words and phrases: Ruzname, students, Ostanakul koshbegi, month of Muharram, Bakahojah Kazikalon, Burkhoniddin Rais, Amir Abdulahad, Russian administrators, Said Alimkhan Tyura, Karshi.

XX аср бошларида Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг катта воқеалардан бири 1910 йилдаги суннийлар

билан шиалар ўртасида юз берган сиёсий қарама-қаршилик ва ўзаро хунрезлик ҳисобланади [1. 130]. Ўша давр манбаларида бу можаро «ашуро фитнаси» номи билан тилга олинади [2. 87]. Ушбу можаро тафсилотлари шу даврда яшаб фаолият кўрсатган Шарифжон махдум Садри Зиё [3. 141 а – 146 б], Мирза Салимбек [4], Муҳаммад Али Балжувоний [5. 39-41], Садриддин Айний [1. 58-59], Абдурауф Фитрат [6. 16-26] каби тарихнавис ва тараққийпарварлар асарларида қайд этиб ўтилган.

Маърифатпарвар Муҳаммад Шарифжон махдум Садри Зиёнинг биографик характердаги “Рўзнома” (“Кундалик”) асари Бухоро амирлигининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги сиёсий-ижтимоий аҳволи, иқтисодий ва маданий ҳаётини ёритувчи муҳим маълумотларга бой. Садри Зиёнинг ушбу асари 1918 йилда бошқа асарлари қатори ёқиб юборилган ва кейинчалик, 1920-30 йиллар орасида муаллиф хотиралари асосида қайта ёзилган [3. 1].

Асар 1306/1889-90 йилда амирликда тарқалган вабо ва шу касаллик билан Садри Зиё отасининг вафот этиши воқеалари билан бошланади. Сўнгра қози Абдушукурнинг ҳаёти ва фаолиятини, 1893 йилдан 1920 йилларгача муаллифни Бухоронинг Хутфар тумани ва бошқа шаҳар ҳамда туманларида қози лавозимида тайинлаганлиги, Бухоро амирлигида, хусусан, ўзи қозилик қилган вилоят ва туманларда, шунингдек, хорижий мамлакатларда бўлган воқеалар ҳақидаги хотирасини тавсифи берилган.

Бу асарда муаллифнинг Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Россия халқларининг маданий ва ҳўжалик ҳаёти тўғрисида

хотиралари кўп. Аммо ушбу ишнинг асосий аҳамияти - бу унинг Бухоро, бухороликлар ва муаллифнинг замондошлари тўғрисидаги маълумотлар.

Садри Зиё “Кундалик”ларида 1328/1910 йил январида Бухорода суннийлар билан шиалар ўртасида бўлиб ўтган қонли тўқнашувга кенг ўрин берилган. Ушбу можарони келтириб чиқарган асосий сабаблар, унинг бошланишига туртки бўлган баҳона ҳамда воқеаларнинг кейинги ривожини батафсил баён қилади.

Садри Зиёнинг хабар беришича, ушбу тўқнашувнинг келиб чиқишига асосий сабаб ҳокимият тепасига шиа йўналишига мансуб амалдорларнинг келиши ва баъзи бир нуфузли ҳамда даромадли лавозимларга ўзига яқин шиаликка мансуб кишиларни тайинлаши бўлган [7. 254-255]. Дарҳақиқат, бу пайтда Эронда юз берган инқилоб натижасида унга қарши турганлар мағлубиятга учраб, мамлакатдан қочишга мажбур бўлишди. Уларнинг кўпчилиги Бухорога келиб ўрнашди ва қўшбеги Остонакул [8] нинг ҳимояси остида амирликда муҳим лавозимларни эгаллашди. Нуфузи баланд ҳисобланган закотчи, мироб, тўқсоба ва бошқа шу каби эътиборли лавозимларда ҳаммаси эронликлар бўлиб, улар ҳам ўз навбатида яқин атрофига эронликларни ишга қўйган [9. 16-17]. Аввал ўзларининг диний маросимларини яширин равишда, фақат ўз гузарларида ўтказган шиаларга 1908 йилдан эътиборан муҳаррам ойида ўтказиладиган мотам маросимларини очиқ нишонлашга рухсат берилди. Бундан суннийлик тарафдорлари Бақохўжа қозикалон ва Бурҳониддин раис норози бўлди [10. 48-49].

Садри Зиё воқеалар ривожини қуйидагича тасвирлайди: “Шундай қилиб, шиалар бу йилги (1910) муҳаррамда (9 январь) Самарқанд дарвозаси яқинидаги сарбозхонада ўз мазҳабларининг диний мотам маросимларини ўтказиш учун тўпланишди. Бухоронинг турли табақа вакиллари кунлик шаҳар ташқарисига ўз юмуши юзасидан ёки дам олиш мақсадида чиқадиган ўткинчилар уларни нима билан шуғулланишаётганига қараб ўтишарди. Бир куни Хўқандлик илм толиблари мадраса

тахсилдан сўнг, одатдагидек бошқалар катори шаҳардан қайтаётганда, улардан бири шиаларнинг амалга ошираётган диний маросимини кузатиб, устидан кулган. Бу эса бир гуруҳ шиаларнинг нафсониятига тегиб, бояги талабани калтаклашни ва тепишни бошлашган. Шунда бошқа илм толиблари, “дўст бошга кулфат тушганда билинар” нақлига амал қилган қилган ҳолда унинг ҳимоясига ошиққан, ва натижада, кичик жанжал келиб чиққан” [7. 255]. Садриддин Айний маълумотида кўра, талабалар Тошкент, Фарғонадан бўлиб, Бухоро эронийларининг маросимларини томошаси учун атайлаб ташриф буюрган ва улардан бири шиаларнинг ғайритабиий хатти ҳаракатлари устидан кулган. Натижада бу ҳолатдан ғазабланган эронийлар томонидан пичоқланиб, ярадор қилинган [1. 60]. Фитрат эса “талаба уриб ўлдирилган” деган мишмиш тарқатилганлигини таъкидлайди [6. 20-21]. Унинг фикрига кўра, раис ва қозикалон томонидан суннийлар жамоасини шиаларга қарши қўйиб, Остонакул қўшбегини ўз лавозимидан кетказиш бўлган.

“Ушбу ҳодиса ҳақида шаҳар аҳли хабар топди. Натижада бўрон кўтарилиб, тартибсизликлар бошланди, суннийларнинг барча донишманду аҳмоқ издошлари тўпландилар, улар қаерда (нолойиқ) янгилик (бидъат) пайдо бўлса раҳм шафқат қилмасдилар. Аввал Жўйбор ва Хиёбон гузарининг ақидапараст рофизийлари [11] кўлида қурол билан суннийларга қарши қонунсизлик қиличини тортди ва жуда катта ҳурматсизлик қилди. Шу сабаб икки томондан гуноҳқору беғуноҳнинг қони кўп тўкилди. Ва ниҳоят, “Ҳақ келди, ботил йўқ бўлди” [12]: уч кундан кейин суннийлар жамоаси ақидапарастларни енгди” [7. 255]. Суннийларнинг вакиллари Бухоро Аркига келиб, қўшбеги Остонакулдан гуноҳқорларни жазолаш ва қамалганларни озод қилишни талаб қиладилар. Бироқ ўзи шиа мазҳабидан бўлмиш Остонакул қўшбеги йиғилганларга қарши сарбозларни юборади ва икки ўртада жанг бошланади. Бозорда ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида жанжал кўтарилади. Энг катта тўқнашув Хиёбон мадрасаси атрофида содир бўлиб, бу ерда суннийлардан 240 нафаргача киши қурбон

бўлган. Шундан сўнг суннийлар бутун шаҳарга тарқалиб, дуч келган эроний-шиаларни қира бошлаганлар. 10 январ куни Эррондан келган мужоҳид Ҳожи Мир Алининг ўлдирилганлиги тўғрисида эроний шиалар ўртасида миш-мишлар тарқалиши оқибатида 11 январга ўтар кечаси тун билан шаҳар атрофларидаги қишлоқлар ҳамда Янги Бухоро (ҳозирги Когон)дан қуролланган эронийлар оқими Бухоро шаҳрига кела бошлайди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, тўпланганлар сони 10 000 кишига етган. Улар Бухоро қўшбегиси Остонакулнинг бевосита мададига таянган ва суянган [2. 89].

Бухоро шаҳрида вазият мураккаблашгач, амир ҳукумати бу ғалаёни бостириш ва Бухорода тартиб ўрнатиш учун ўлкадаги рус маъмурларидан ёрдам сўрайди. 11 январда Самарқанд ва Каттақўрғондан полковник Панов раҳбарлигида ўқчи рота ва казаклар юзлиги 4 та пулемёт билан етиб келади. Бу ҳақда Садри Зиё: “Бу орада Бухоронинг Россияга қарашли Самарқанд ҳудуди ҳокими (полковник Панов) шаҳарни ҳимоя қилиш мақсадида бир гуруҳ аскарлар ва иккита тўп билан поездда келиб, шиалар вакилларига айбини тан олди” [7. 256], дея маълумот берган. Икки йўналиш ўртасидаги келишмовчилик ҳақидаги хабар Санкт-Петербургга етиб борди. Бош вазир П.А.Столипиннинг буйруғи билан хунрезликнинг олдини олиш учун 1 Туркистон армияси корпуси штабининг бошлиғи генерал-майор Г.Г. Лилиентал бу ерга юборилди.

“Ўша тўқнашув содир бўлган кунларда халифа даражасини эгаллаган амир ҳазратлари Карминада бўлиб, муаммони ҳал қилиш учун Бухорога тахт вориси, шаҳзода Олимхон Тўрани юборди. Амирзода қадамранжида қилиб улгурмай, йўл қўйилган душманлик тинчликка, қарама-қаршилиқ ярашувга йўл берди” [7. 257-258].

13 январда Карманадан Бухоро шаҳрига етиб келган Саид Олимхон халқнинг талаби ва тазйиқи остида Остонакул қўшбеги, Саид Олим ва Мир Олим тўқсаболарни вазифасидан четлаштиради. Садри Зиёнинг хабар беришича, “Амир ҳазратлари, Худонинг

ердаги сояси, Россия билан ҳамкорликда шиалик тарафдори бўлган амалдорларни лавозимларидан озод қилишди ва ушбу жамоат раҳбарларини ҳибсга олиб, зиндонга ташладилар. Уларнинг орасида бош вазир - Остонакулбий кулли-қўшбеги ҳам бор эди. У Бухорои шарифнинг аркони давлатида ўзининг фазилатлари ва савоб ишлари билан машҳур бўлган. Бош вазирнинг аждодлари шиа йўналиши ва жамоасига тегишли бўлганлиги туфайли у айбдор деб топилди ва ўз лавозимидан бўшатилиб, оила аъзолари ва қариндошлари билан Кармана вилоятига *амир закотчиси* сифатида жўнатилди.

Саркарда Сайид Али тўқсабо, бу давлатнинг бош вазири ва шиалик тарафдори қўшбегининг куёви Муллажон Мирза, шунингдек мироб Иброҳим тўқсабо сингари амалдорлар, шу ўринда таъкидлаш жоизки, ушбу шафқатсиз тўқнашув вақтида ҳар иккала тўқсабо олти ойдан буён Ком-и Мех амлоқдорлигида бўлганлиги маълум бўлди, бироқ улар ҳам Эронга жўнатилди. Аммо бир йил ўтгач Саид Али тўқсабо аркони давлатнинг шафқатига муяссар бўлиб, Бухорои Шарифдан паноҳ топди ва Хатирчи вилоятига *бош қўмондон* лавозимига тайинланди.

Юқорида қайд этилган бош вазир – қўшбеги ишдан бўшатишгач, унинг ўрнига Шаҳрисабз ва Китоб ҳокими суннийлар жамоатига мансуб ҳақиқий такводор, иймонли ва ишончли шахс, саодат сари ўсиб боровчи Мирзо Насруллоҳбий кулл тайинланди ва ҳукумат ўринбосари бўлди. Ишдан бўшатишгач вазирнинг ҳолати юқорида эслатиб ўтганимиздек эди. У тахминан бир йилни шундай ўтказди. Ҳозир у Зиёвудин ва Хатирчи туманларига *бошқарувчи* этиб тайинланган.

Ушбу тўқнашувлар тугаб, тинчлик ўрнатилгач империя вакиллари Мулла Бурҳониддин раис ва Мулла Ғиёсиддин Садр Аъламни талабаларни қўллаб-қувватлашда айблаган. Мулла Бурҳониддин Садр Бухорои шариф раислигидан озод этилди. Унинг ўрнига Чаҳоржўй вилоятининг қозиси Мулла Қавомиддин Хўжа Садр тайинланди. Ишдан бўшатишгач Садр етти ой мобайнида Карманадаги Қосим Шайхда қолди ва кўплаб мусибатларга дучор бўлиб, у ердан

Ғиждувон тумани қозилик маҳкамасига тайинланди. Мулла Ғиёсиддин Садр Аълам ҳам бир қанча вақт ўтгач, амирнинг қўнглига йўл топди ва ушбу сатрлар муаллифи Ғиждувон тумани қозилигига тайинлангач, унинг ўрнига минг хил муаммолар гирдобидаги Насаф вилояти қозилигига ўтказилди” [7. 256-257].

15 январда сунний ва шиалик тарафдорларининг ярашиш учрашуви ташкил этилади, шундан сўнг рус қўшинлари шаҳардан олиб чиқилди. Бу хунрезликда шаҳар хунармандлари, ишчилар, майда савдогарлар, муллаваччалар, уламолар ва бошқалар қатнашди. Хунрезлик ҳақидаги хабар Бухоро амирлиги туманларидаги аҳолини ҳам жунбушга солди.

1910 йилда Қаршида қозилик вазифасини ўтаётган Садри Зиё Қарши қўрғонида ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида тўқнашув бўлиб ўтгани, шахсан ўзининг раҳбарлигида унинг тезда тарқатилгани, шунга қарамай бир неча киши ўлдирилганлиги ҳақида хабар берган [3. 141a-146b]. Бу тўқнашувлар амирлик ва

мустамлакачи Россия империяси маъмурларини ваҳимага солди.

Бухородаги ашуро фитнасидан Россия империяси Бухоро амирлигининг ички ишларига аралаштиш учун бир дастак сифатида унумли фойдаланди. Ҳатто шу баҳона билан амирлик ҳудудини бевосита Россия империяси таркибига қўшиб олишга ҳаракат қилди. 1910 йил 28 январда Россия империяси Министрлар Советида ушбу масала кенг муҳокама қилинди. Унда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини рус губерниялари сифатида Россия империяси таркибига қўшиб олиш ғоясини маъқулладилар. Бироқ Россия империяси ташқи ишлар министрлиги вакиллари ва айрим йирик сарой амалдорлари бу иш амалга оширилса, халқаро миқёсда катта жанжал келиб чиқишини назарда тутиб, император Николай II ни бу фикрдан қайтардилар [2. 91].

“Рўзнома” Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чорагидаги тарихини ҳар томонлама ўрганишда муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Айни Садриддин. Тарихи инқилоби Бухоро. – Душанбе, 1987.
2. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. – Тошкент, 2019.
3. Садри Зиё. Рўзнома / Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ. қўлёзма, №2277.
4. Мирзо Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009.
5. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий/ Тоҷик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. – Тошкент: Академия, 2001.
6. Фитрат Абдурауф. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. – Душанбе: Палатаи давлати китобҳо, 1991.
7. The Personal History of a Bukharan Intellectual: The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya [Brill's Inner Asian Library, 9], Translated from the Original Manuscript by Rustam Shukurov, with an Introductory Study and Commentaries by Muhammadjon Shakuri, Project Direktor Shahrbanou Tadjbaksh, Editor, English Language Edition Edward A. Allworth Leiden, 2004.
8. Остонакул қўшбегининг онаси келиб чиқиши эронлик бўлгани учун Бухоро шаҳрида “Ашуро” маросимини ўтказишга рухсат беради. Илгари бу маросим фақат эронликлар яшайдиган маҳаллаларда ўтказилар эди.
9. Бурхон Шараф. Бухоро мактублари. Татар тилидан Шермурод Субҳон таржимаси. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2014.
10. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жаидлар ва қадимчилар фаолияти. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021.

11. Рофизийлар – (араб. Рофиз – тарк этиш, рад этиш, баъзан маслагидан қайтиш маъноларида) – ўрта асрларда сунний ислом илоҳиётида изчил ислом йўлидан четга чиққан оқимлар, хусусан шиалар (Абу Бакр (ра) ва Умар (ра) нинг халифалик ҳукукини рад этганлари учун) Рофизийлар деб аталган. Кейинчалик Алини илоҳийлаштириш тарафдорлари бўлган фирқалар (хусусан исмоилийлар) шу ном билан аталган. Умумий маънода Рофизийлар имомийлар, алавийлар ва зайдийларга нисбат берилади.

12. Куръони Карим. Исро сураси, 81 оят.

СУРХОН ВОҲАСИДА МАОРИФ ТИЗИМИНИНГ СОВЕТЧА АСОСДА ҚУРИЛИШИ

Умаров Жамшид Сайидмуратович,

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси тадқиқотчиси,

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Umarovjamshid510@gmail.com

Аннотация: XX аср 20-30-йилларида мамлакатимиз таълим тизими мураккаб ва зиддиятли даврни бошидан кечирди. Бу даврда совет ҳокимияти “шаклан миллий, мазмунан социалистик” маданият барпо этишга киришди. Совет давлати янги типдаги мактаблар очар экан, аввало ўзига содиқ бўлган кадрларни шакллантиришга ҳаракат қилди. Миллий ғоялар четга сурилиб, ўрнига коммунистик мафкура жорий қилинди. Совет мактабларида асосий эътибор ғоявий-мафкуравий тарбияга қаратилди.

Калит сўзлар: маориф тизими, совет мактаби, эски усул мактаблари, ғоявий-мафкуравий тарбия, коммунистик партия мафкураси, саводсизлик, алифбо.

Аннотация: В 20-30-е годы 20 века образовательная система нашей страны переживала сложный и противоречивый период. В этот период советская власть начала строить «национальную по форме, социалистическую по содержанию» культуру. Советское государство, открывая новые типы школ, в первую очередь старалось формировать лояльные себе кадры. Национальные идеи были вытеснены, а вместо них была внедрена коммунистическая идеология. В советских школах основное внимание уделялось идеологическому и идеологическому воспитанию.

Ключевые слова: система образования, советская школа, школы

старого образца, идейно-идеологическое воспитание, партийная идеология, неграмотность, алфавит.

Abstract: In the 20s and 30s of the 20th century, the educational system of our country experienced a complex and conflicting period. During this period, the Soviet authorities began to build a "national form, socialist in content" culture. The Soviet state, while opening new types of schools, first tried to form personnel loyal to itself. National ideas were pushed aside and communist ideology was introduced instead. In Soviet schools, the main attention was paid to ideological and ideological education.

Key words: educational system, Soviet school, old-style schools, ideological-ideological education, communist party ideology, illiteracy, alphabet.

Сурхон воҳасида совет мактабларини ташкил этиш оғир шароитларда кечди. Негаки, Бухоро амирлиги Қизил Армия томонидан забт этилгач, мамлакатда қаршилиқ ҳаракати кучайиб кетди. Уруш натижасида кўпгина кишлоклар вайрон бўлди. Кўпгина мударрислар ва домлалар ҳалок бўлишди. Мактаб, таълим-тарбия ишлари орқага кета бошлади. Шунга қарамай, зиёлиларнинг фидойилиги билан таълим тизими аста-секинлик билан ўз изига туша бошлади.

1921 йилда Термизда биринчи совет мактаби очилади. Мазкур мактабда таълим

рус тилида олиб борилиб, олти синф, 213 ўқувчи ва олти ўқитувчидан иборат эди. 1923 йилда маҳаллий миллат болалари учун Маҳмудхўжа Бехбудий номидаги биринчи ўзбек мактаби очилади. Бу ҳозирги 2-сонли умумий ўрта таълим мактаби эди. Мактабда 56 ўқувчи ва уч нафар ўқитувчи бўлган. Бироқ, ушбу мактаб шаҳарнинг ўқиш ёшидаги барча аҳолисини қамрай олмаган. Шу боис 1924 йилда 150 ўқувчига мўлжалланган 3-сонли мактаб очилади[15].

Шаҳарда маҳаллий аҳоли орасидан етишиб чиққан саводхон инсонлар ва маърифат жонкуярлари ҳаракатлари натижасида етим болалар ва кам таъминланган оилаларнинг болалари учун махсус интернат мактаб очилади. Натижада Термиз шаҳридаги мактаблар сони 4 тага етди. 1926-27 ўқув йилига келиб, шаҳарда 1 та деҳқон ёшлар мактаби ташкил этилади[16].

1924 йилда Шеробод шаҳрида дастлабки совет мактаби ташкил этилди. Ушбу мактабга шаҳар марказидан ташқари Хўжаги, Окқўрғон, Ғамбур, Чўянчи, Қўштегирмон, Тароқли ва Қуллукшо қишлоқларидаги болалар ҳам ўқишга жалб этилди.

Қумқўрғонда ilk совет мактаби 1924 йилда ташкил этилиб, унга 185 нафар ўқувчи жалб қилинди. Лекин мактаб учун яроқли бинолар, ўқув қўлланмалари ва ўқитувчилар етишмасди. Қатъий ўқув режалари ва дастурлари бўлмаганлиги сабабли мактаб ўқитувчилари ўзлари ўқиган педагогик курсларда тузилган кўчирмалардан фойдаланганлар. 1925 йил февраль ойида Ўзбекистон Компартиясининг 1-съездида совет мактаблари сонини ошириш, катта ёшли аҳоли учун эса саводсизликни тугатиш мактабларини кенгайтириш борасида чора-тадбирлар кўриб чиқилди. Масалан, 1924-1925 ўқув йилида маориф тизими учун Сурхондарё вилоятига 89.092 сўм ажратилди[17].

1925 йилда Ўзбекистонда биринчи босқич мактабларига тортилган болалар сони 55291 нафарга етган, бу эса 8 ёшдан 16 ёшгача бўлган жами 967 минг нафар боланинг умумий сонига нисбатан 5,7 фоизни ташкил этар эди. Эътиборли томони,

сиёсий маориф муассасаларининг сони 31,5 фоиз кўпайган эди[2;-Б.141].

Термиз шаҳрида ташкил этилаётган совет мактабларига ўқувчи ёшларни жалб қилишда қатор қийинчиликларга дуч келинди. Кўпгина ёшлар совет мактабида ўқишдан кўра анъанавий эски усул мактабларида ўқишни афзал билар эдилар. Воҳада 1924-1925 йилларда 205 та, Термизда эса 1926 йилгача 6 та анъанавий эски усул мактаблари фаолият юритган. Ўша даврда вилоятда 10 та совет мактаблари ишлаб турди. Уларда 32 нафар ўқитувчи таълим берди[3;-С.203].

1925 йил 1 сентябрдаги маълумотга кўра, Ўзбекистонда 876 та совет меҳнат мактаблари, 2403 та диний мактаблар мавжуд бўлган. Совет мактабларининг нуфузини ошириш мақсадида 1927 йилдан бошлаб фаолиятда бўлган эски усул-диний мактабларга қарши кураш бошланди. Бу мактабларга буржуа жадид мактаблари, зиёли ва диндорларга синфий душман каби ёрликлар ёпиштирилди. Натижада, 1920 йиллар охирига келиб жадид ва эски усул мактаблари ўз фаолиятини бутунлай тўхтатишга мажбур бўлди[4;-Б.218-219].

Совет мактабларида ўғил ва қиз болаларни бирга ўқитиш жорий қилинган бўлиб, бу ҳолат маҳаллий миллат қизлари учун ёт ҳолат эди. Шу сабабдан ҳам ўқиш ёшидаги қизларни мактабга жалб қилиш қийинчилик билан амалга оширилди. 1925 йил 21 ноябрда Термиз уезди халқ маорифи коллегияси “Термиз шаҳрида ўзбек қизлари учун биринчи мактабни очиш тўғрисида”ги қарорни қабул қилади[18]. Натижада маҳаллий қизларни совет мактабларига тортиш жараёни бошланиб кетади. Сурхондарё округида оғир фуқаролар уруши шароитида мактаблар ташкил этилиб, мажбурий зўравонлик усулида олиб борилиб, синфий ёндошув асосида амалга оширилди. Дастлабки йилларда ўғил ва қиз болаларни бирга ўқитиш жорий этилиб, 1926 йилда Термизда биринчи босқичли қизлар мактаби ташкил этилиб, 32 та қизлар ўқишга жалб этилди. 1927 йилда ташкил этилган Туркман қишлоғидаги қизлар мактабига 14 нафар ўқувчи жалб этилди[19]. Сурхондарё

вилоятида мактабларни ташкил этиш ва бошқарув тизимни назорат қилиш мақсадида 1927 йилда округ халқ таълим бошқармаси ташкил этилди. 1926 йилда округнинг Термиз шаҳрида 6 та, Бойсунда 3 та, Шерободда 3 та, Деновда 3 та, Шўрчида 2 та, Сариосиёда 2 та анъанавий мактаблар ташкил қилинди[20].

1925/1926 ўқув йилида Сурхондарё вилоятида 90 та мактаб мавжуд бўлиб, уларда 2683 нафар ўқувчиси бўлган. Бунда қишлоқда 58 та мактаб фаолият кўрсатган. Яъни бир йил ичида қишлоқда 56 та мактаб очилишигп эришилган. Қишлоқ мактаблари ўқувчилари сони 1924 йилга нисбатан 15 баравар кўпайган. Воҳада саводсизликни тугатиш мактаблари ҳам кўпайди. Агар 1924/1925 ўқув йилида 272 ўқувчига эга бўлган 8 та саводсизликни тугатиш мактаби ишлаган бўлса, 1927/1928 ўқув йилига келиб 63 та саводсизликни тугатиш ва деҳқон ёшлари мактабларида 1700 киши билим олар эди[9;-С.75].

1926 йилда Жарқўрғон туманида биринчи совет мактаби очилиб, унда дастлаб 12 киши ўқий бошлади. Уларни Ёқубжон Солижонов деган ўқитувчи ўз сабоқларини берди[10]. 1925-1928 йилларда Шеробод туманидаги Хатак, Эгарчи, Лайлагон, Зарабоғ, Қорабоғ, Ғўрин, Сеплон, Ғамбур, Хўжанқон, Чўмичли, Тангидевон, Пошхурт, Қишлоқбозор қишлоқларида 13 ойлик савод чиқарувчи мактаблар ташкил этилди[5;-Б.382]. 1928 йилга келиб эса бир йиллик саводхонлик мактаблари очилади.

1926 йил августида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси Сурхондарё округ ижроия қўмитасининг “Мактаб таълимининг ривожлантирилиши ва округ аҳолиси ўртасида саводсизликни тугатиш ишлари тўғрисида”ги ҳисоботини эшитди ва бу соҳада йўл кўйилган камчиликларни кўрсатиб берди. Сурхондарё округ кенгашининг 1927 йилда бўлиб ўтган II съезди ва 1928 йилги III съездида округ аҳолисининг аксарияти ўқишга тортилмай қолаётганлиги қайд қилинди. Шу даврда округда мактаб ёшидаги болаларнинг 9,8 фоизи мактабга жалб қилинган эди, холос[6;-Б.73].

Таълим тизимидаги оғир вазият маҳаллий советларни зудлик билан чора кўришни талаб қилар эди. Шу мақсадда 1925 йилнинг 24 ноябрида Термиз шаҳрида бўлиб ўтган биринчи босқич ўқувчиларининг биринчи кенгашида мактабларнинг иккинчи босқичга ўтилиши ҳақида қарор қабул қилди. Ушбу қарорга кўра, шаҳарда уч ойлик педагогик курслар ташкил қилинадиган бўлди, улар 1926/1927 ўқув йилидан бошлаб 9 ойлик курсларга айлантирилди. 50 нафар тингловчидан 43 нафари ўқишни муваффақиятли тугаллаб, қишлоқ жойларига ишга жўнаб кетишди. 1928/1929 ўқув йилидан бошлаб Сурхондарёда биринчи ўрта махсус билим юрти – Термиз таълим-тарбия (педагогика) техникуми очилди. Билим юртида ўқув муддати 6 ой этиб белгиланди[21].

1925 йилда Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги олий педагогик таълимни ривожлантириш масаласини кўриб чиқди. Маълум тайёргарликдан сўнг 1927 йил апрелда Ўзбекистон ХКК «Ўзбекистон олий педагогик институти қондаси ҳақида»ги ҳужжатни қабул қилди[11]. Натижада, 1927 йил январда Самарқандда олий педагогика институти очилади. Унинг олий маълумотли педагогик кадрлар тайёрлаш, халқ таълимини услубий жиҳатдан таъминлаш, мактабларга илмий педагогик ёрдам бериш вазифалари белгиланди.

Қишлоқ мактабларини ўқитувчилар билан таъминлаш мақсадида уларнинг иш ҳақи қайта кўриб чиқилди. 1927 йилда мактаб ўқитувчиларининг ойлик иш ҳақига ўзгартиришлар киритилди. Унга асосан, қишлоқ мактаби ўқитувчисининг иш ҳақи шаҳарда ишлайдиган ўқитувчидан кўра анча баланд қилиб белгиланди[12].

Сурхондарё округида ўқитувчилар тайёрлаш билан бирга уларнинг малакасини оширишга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. 1928 йилнинг 12 июнидан бошлаб округдаги физика-математика, табиатшунослик, ижтимоий фанлар, рус тили ва адабиёти ўқитувчилари 3 ҳафта мобайнида Тошкент шаҳрида ўз малакаларини ошириб қайтдилар[22].

Совет ҳокимиятининг таълим тизимидаги сиёсати, энг аввало, рус

аҳолисига имконият яратди. Жумладан, 1925/1926 ўқув йилида Термизда 2 та саводсизликни тугатиш мактаби ташкил этилди[23]. Бу мактаблар аҳолини кирилл, яъни рус алифбоси асосида саводли қилиш устида иш олиб борди. 1925-1926 йилларга оид статистик маълумотларда кўрсатилишича, Термиз мактабларида ўқиётган ўғил болаларнинг 75,7% ни руслар, 2,9% ни тожиклар, 1,6% ўзбеклар ташкил этган. Ўқувчи қизларнинг 54,2% руслар, 0,1% ўзбеклар, 0,1% тожиклардан иборат бўлган[13].

Термиз шаҳри ва Паттакесарда 1928-1929 ўқув йилида 8 та саводсизликни тугатиш мактаби фаолият юритган бўлса, шундан атиги биргина мактаб маҳаллий миллат вакилларига мўлжалланган эди. Қолган 7 та мактаб эса рус тилли аҳолининг саводини чиқариш учун ташкил қилинган эди[24]. Ваҳоланки, бу даврда шаҳар маорифи эҳтиёжлари учун ажратилаётган маблағларнинг 40% и саводсизликни тугатиш ишларига сарф қилинаётган эди[25]. Бундан куришиб турибдики, совет ҳукумати асосий эътиборни рус тилли аҳолининг саводини чиқаришга қаратган. Маҳаллий миллат вакилларида ўқитувчи тайёрлаш ишига иккинчи даражали вазифа сифатида қаралган. Бунинг оқибатида эса шаҳарда истиқомат қилаётган ўқиш ёшидаги аҳолининг бир қисми мактабларга жалб этилмади.

1926-1929 йилларда Сурхондарёга халқ маорифини ривожлантириш учун Республика ва Россия Федерацияси шаҳарларидан юзлаб ўқитувчилар жўнатилади. Масалан, Денов районидаги Юрчи селсоветида фаолият юритган ўқитувчилар орасида Иброҳим Юсуфий, Норбўта Назаровлар билан бирга М.Галиулин ҳам ишлаган[1;-Б.16]. Бундан ташқари, совет режими томонидан синфий душман сифатида воҳага кўчирилганлар орасида ўқитувчилик қилганлар ҳам кам эмас эди. Шундай инсонлардан бири Барот Каримовдир. У 1907 йилда узоқ Татаристон Республикасининг Қозон шаҳрида туғилган. 1926 йилдан ўқитувчилик фаолиятини бошлаган. Совет режими ижтимоий келиб чиқишига қараб уни 1929 йилда оила

аъзолари билан биргаликда Бойсунга бадарға қилди. У тўғридан-тўғри Хўжабўлғон қишлоғидаги 36 сонли мактабга ўқитувчи этиб юборилди. Барот Каримов самарали меҳнатлари эвазига 1943 йили “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи” унвони билан тақдирланган[7;-Б.123].

Сурхондарё округ ижроия кўмитасининг 1928 йилги йиғилишида саводсизликни тугатиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Йиғилишда қайд қилинишича, 1927 йилда округда 22 та саводсизликни тугатиш мактаблари бўлса, 1928 йилда уларнинг сони 42 тага етди. Қишлоқлардаги аҳвол муҳокама қилиниб, мактаб очилмаган ҳудудларда саводсизликни тугатиш мактабларини ташкил этиш зарур деб топилди. Бундан ташқари, хотин-қизлар мактаблари фаолиятига ҳам тўхталиб, бу борадаги аҳвол анча яхшиланганлиги маълум қилинди[29].

1929/1930 ўқув йилига келиб Сурхондарё маорифи учун ажратилган маблағлар ҳажми 4 млн. 602 минг сўмни ташкил қилди[14]. Натижада ушбу маблағлар эвазига ташкил этилган мактаблар сони ортиб борди. Фақат 1927-1930 йилларда 30 та янги мактаб қурилди, 27 та бино мактаб учун мослаштирилди[26]. Бунёд қилинган маориф тизими, «саводсизлик»ни тугатиш мактаблари коммунистик партия мафкураси асосида фаолият юритиши лозим эди. Таълим тизими тўлиқ ҳукмрон мафкура исканжасида иш юритди.

Таълим тизимини жорий қилиш, «саводсизлик»ни тугатиш каби ислохотлар оғир шароитда зўравонлик билан амалга оширилди. Гарчи, таълим тизими учун маблағлар микдори йил сайин ошириб борилган бўлса-да, ушбу соҳада талайгина муаммолар мавжуд эди. Мавжуд бўлган мактаблар ўқиш ёшидаги болаларни тўлиқ камраб олиш учун етарли эмас эди. Совет мактабларидан эски усул мактабларига ўтиб ўқишни истаётган болалар ҳам бор эди.

1929 йил мартида бўлиб ўтган Сурхондарё округ Советларининг IV съездида “Округнинг маданий қурилиши тўғрисида”ги масалани муҳокама қилди. Қарорда таъкидланишича, халқ таълимига

маблағ ажратиш 1928 йилга нисбатан 2 баравар кўпайган, мактаб тармоғи 40% ошган. Съезд маҳаллий ҳокимият органлари зиммасига бошланғич мактаблар ривожига ғамхўрлик қилиш, эски усул мактабларига қарши қатъийлик билан кураш олиб боришни юклади[9;-С.76].

1920-йиллар охирида ўзбек ёзувини араб алифбосидан ўтказиш сиёсати халқнинг соғлом маънавий ҳаётига катта зарар келтирди. Шунини таъкидлаш лозимки, коммунистик мафкура саводхонликни бартараф этиш ниқоби остида саводсиз маҳаллий аҳолига дастлаб эски ўзбек тилида ўқитишни жорий этиб, кейинчалик бу ёзувни ўзлаштириш қийинлиги, ҳарфларда белгиларнинг ҳаддан ташқари кўплигини рукач қилиб, уни ёзиш учун қулай лотин алифбоси билан алмаштиришни тарғиб этиб борди.

Лотин алифбосининг жорий этилиши билан эски ўзбек ёзувини билган муаллимларни “мулла”, “босмачи”, “қулоқ”, “аксилинқилобий исёнчи”, “амир малайи” каби номлар билан таъқиб қилиш авж олди. Айрим зиёлилар кўшни давлатларга кетишга мажбур бўлдилар. Эски ўзбек алифбосида битилган китоблар оммавий равишда йўқ қилинди. Миллий зиёлиларимизга қарши қаратилган оммавий террор ўлка маданияти ва маориф тизимига жуда катта зарба берди. 1929 йилда араб имлосидан лотин ёзувиге ўтилиши муносабати билан янги ёзувни ўргатувчи бир қанча курслар ташкил этилади. Худди шундай курслардан 12 таси Термиз шаҳрида ташкил этилган бўлиб, ушбу курсларга жами 318 нафар киши жалб қилинди[27].

1930 йилда мажбурий таълим жорий этилиши билан Термиздаги 2 та мактаб умумий етти йиллик мактабга айлантирилади. Бошланғич мактаблардаги синфхоналар сони ҳам бир мунча кўпайтирилди. Натижада шаҳарда яшаётган 8 ёшдан то 15 ёшгача бўлган барча болаларни ўқишга жалб қилиш имконияти юзага келди. Бу эса яна ўқитувчи кадрларга бўлган эҳтиёжни бирмунча ошиб боришига сабаб бўлди. 1934-35 ўқув йилида шаҳар мактабларида фаолият юритаётган 82 нафар ўқитувчининг бор-йўғи 16 нафари олий

маълумотли эди. Олий маълумотли ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни инобатга олган ҳолда, кўплаб ёшлар Самарқанд, Тошкент ва Бухородаги педагогика институтларига ўқишга юборилди[28].

1940/1941 ўқув йилида Сурхондарё вилоятида 303 барча турдаги мактаб фаолият кўрсатган бўлиб, уларда 71 минг нафар ўқувчи ўқиган[8;-С.317]. Улардан 21 минг нафари саводсиз ва чаласавод, шу жумладан, 12 минг хотин-қиз 871 та синфда ўқир эди. 1941 йил 1 январь ҳолатига кўра, вилоят аҳолисининг 89,9% саводли эди. Мактаб ёшидаги болаларнинг деярли ҳаммаси совет таълимига тортилган эди[9;-С.77].

Тан олиш кераки, 1920-1941 йилларда Сурхон воҳасида совет ҳокимияти маориф соҳасида кўпгина ютуқларни қўлга киритди. Бепул таълимнинг жорий этилиши, янги мактаблар ва ўқитувчилар тайёрловчи билим юртларининг ташкил этилиши, саводсизликка қарши кураш, техник кадрларни тайёрловчи фабрика-завад ўқув юртларининг очилиши шубҳасиз, шу даврнинг энг муҳим натижаларидандир. Маориф соҳасида эришилган ютуқларни инкор этмаган ҳолда қуйидаги салбий ҳолатларкўзга ташланади. Булар қуйидагилардан иборатдир.

Совет таълими мамлакатда бошқа мактабларнинг бўлишига йўл қўймади. Мамлакатда фақатгина давлат мактабларининг мавжуд бўлиши таълимда рақобат муҳитининг йўқолиши ва таълим сифатининг тушишига олиб келди. Қолаверса, совет мактаби реал ҳаёт ва ишлаб чиқариш билан боғланмаган эди. Совет мактабларидаги мана шундай камчиликларни кўрган ота-оналар ўз болаларини эски мактабларда ўқитишни афзал кўрдилар. Бунга жавобан мустабид режим совет мактаби билан рақобат қилиши мумкин бўлган барча жаҳид ва эски анъанавий мактабларниёпиб ташлади. Уларда дарс берувчи домлалар 1920-1930 йиллардаги оммавий қатағонларда йўқ қилиндилар. Совет мактабларида ҳурфикрлилик таъқиқлаб қўйилди. Ўзгача фикрлаганлик учун жиноий жазога тортиш авж олди.

Совет таълим тизими ҳаддан ортиқ

мафкуралаштирилди. Бунда болаларга чуқур билим беришдан кўра коммунистик ғоялар билан тарбиялаш муҳимроқ деб ҳисобланди. Ўқувчиларнинг билими ўқиш-ёзишни билиши, колхоз даражасида зарур бўлган техник тушунчаларга эга бўлиши, сиёсий дунёқараши эса коммунистик мафкура ва атеизм руҳида тарбия топганлиги билан белгиланар эди.

Ўзбекистон қишлоқларидаги мактаб ўқувчи ва ўқитувчиларининг оммавий ва мажбурий равишда дала ишларига жалб қилиниши маориф ривожига ғов бўлди. Натижада таълим сифати талаб даражасида бўлмади.

Хулоса қиладиган бўлсак, Сурхон

воҳаси зиёлилари 1920-1941 йилларда жуда оғир шароитларда меҳнат қилдилар. Бир томондан, ўқув бинолари, ўқув куролларининг етишмовчилиги ва иқтисодий қийинчиликлар бўлса, иккинчи томондан, коммунистик партиянинг зўравонлиги, миллий зиёлиларга қарши оммавий қатағонликлар, улуғ давлатчилик шовинизми ва мустамлакачилик зулми остида фаолият юритдилар. Шундай бўлсада, миллий зиёлилар саводсизликни тугатиш, эл фарзандларига билим беришда жонбозлик кўрсатдилар. Уларнинг кўпчилиги ўз касбига содиқ бўлганликлари учун эл ҳурматиغا сазовор бўлдилар.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Бўтаева М. Деновнинг доврўкли мактаби. – Денов, 2010. – Б. 16.
2. Мустафаева Н. Файзулла Хўжаев: миллий маданият қайғуси // “Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожиаи оқибатлари”. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2012. –Б. 141.
3. Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской области Узбекистана советского периода (1917-1932 гг). Ответственный редактор К.З.Житов. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 203.
4. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. –Тошкент: O'zbekiston, 2019. –Б. 218-219.
5. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. –Т., Шарқ, 2001. –Б. 382.
6. Турсунов С., Тўхтаев А., Аннаева З. Жарқўрғон тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Yangi nashr, 2019. –Б. 73.
7. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент, 2011. –Б. 123.
8. Советский Узбекистан за 40 лет. Статистический сборник. –Ташкент: Узбекистан, 1964. –С. 317.
9. Халияров Х., и др. Сурхандарьинская область. –С. 75, 76, 77.
10. “Сурхон тонги” газетаси, 1993 йил 31 июль.
11. Ўз МА, 71-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 9-варақ.
12. Ўз МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 3807-иш, 206-варақ.
13. Ўз МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 3088-иш, 153-варақ.
14. Ўз МА, 837-фонд, 2-руйхат, 251-иш, 27-варақ.
15. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, 15-варақ.
16. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, 18-варақ.
17. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, 28-варақ.
18. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 68-фонд, 2-рўйхат, 8-иш, 241-варақ.
19. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 361-фонд, 1-рўйхат, 21-иш, 9-варақ.
20. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 134-иш, 16- варақ.
21. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 25-иш, 26-варақ.
22. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 26-варақ.
23. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 68-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 28-варақ.
24. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 68-фонд, 2-рўйхат, 8-иш, 22-варақ.
25. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 2-рўйхат, 11-иш, 26-варақ.
26. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 2-рўйхат, 15-иш, 24-варақ.

27. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 1-рўйхат, 28-иш, 37-варақ.
 28. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 89-фонд, 5-рўйхат, 56-иш, 42-варақ.
 29. Денов туман давлат архиви, 6-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 9-варақ.

YULDUZI SO'NGAN QAXRAMON YOXUD QATAG'ON QURBONI

Nazarov Otabek Muzrobovich

Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi,

otabeknazarov8080@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda 1983-1989 yillarda amalga oshirilgan «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» nomli o'ylab topilgan uydirmalarning qurboni bo'lgan, ikkinchi jahon urushi qatnashchisi, sotsialistik mehnat qahramoni Bobomurod Omonov faoliyati va unga qo'yilgan noto'g'ri ayblovlar tavsilotlari, oqibatlarini maqolalar va adabiyotlar yordamida o'zaro tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Bobomurod Omonov, Kommunizm kolxozi, paxta kompaniyasi, qo'shib yozish, noto'g'ri ayblovlar, qamoq, sud, ozodlikdan mahrum etish, oqlanish.

Аннотация: В данной статье рассматривается деятельность Бобомурода Омонова, участника второй мировой войны, героя социалистического труда, ставшего жертвой «хлопковое дело» и «узбекское дело», проводившихся в Узбекистане в 1983-1989 гг. и обвинения против него, детали и последствия обвинений были проанализированы с помощью статей и литературы.

Ключевые слова: Бобомуроад Омонов, колхоз «Коммунизм», хлопковая компания, ложное обвинение, тюрьма, суд, лишение свободы, оправдательный приговор.

Abstract: In this article, the activity of Bobomurod Amonov, a participant of the Second World War, a hero of socialist labor, who was a victim of the "cotton work" and "Uzbeks' work" that took place in Uzbekistan in 1983-1989, and his contribution to it. The details and consequences of false accusations are cross-analyzed using articles and literature.

Key words: Bobomurod Omonov, Communism collective farm, cotton company, impeachment, false accusation, prison, trial, deprivation of liberty, acquittal.

Surxondaryoning Sariosiyo tumanida suronli yillarda dunyoga kelgan, yoshligi og'ir damlarga to'g'ri kelib, ikkinchi jahon urushida ishtirok etgan, ikki marta jarohatlangan, sotsialistik mehnat qahramoni va shu bilan birgalikda sobiq "Kommunizm" kolxozida ulkan natijalarga erishganiga qaramasdan, o'tgan asrning 80-yillaridagi qatag'on qurboniga aylangan Surxondaryoning Sariosiyo tumanida istiqomat qilgan Bobomurod Omonov haqida so'z yuritamiz.

Bobomurod Omonov 1917 yil 16 noyabr sanasi, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanining O'mir qishlog'ida oddiy cho'pon Omon Sultonov va Saidabibi oilasida dunyoga kelgan.

Otasi Omon Sultonov Boylarning qo'yini boqib, so'ngra kichik yerlarni ochib, dehqonchilik qilib, halol mehnat evaziga hayot kechirgan. Onasi Saidabibi-uy bekasi bo'lgan[1].

Bobomurod Omonov 1935 yilda yetti yillik maktabni tamomlab, Buxorodagi 6 oylik hisobchilik kursiga o'qishga kiradi. Hisobchilik kursini tugallab kelgach, Telpakchinor qishloq sovetida ham kotib, ham hisobchi bo'lib ishlaydi. 1937 yil 20 yoshida harbiy xizmatni o'tashga ketadi. Xizmat safari tugamasdan Ikkinchi jahon urushi boshlanib, fashizmga qarshi jangga kiradi[2]. Urushning brinchi kunidan jang maydoniga kirgan Bobomurod Omonovning o'zni hamisha jangovar safning oldida bo'lgan. U jang maydonlarida ko'rsatgan jasoratlari va xizmatlari uchun 4 ta jangovar orden va ko'plab medallar bilan taqdirlanganlar. Leningrad shahri himoyasida matonat va qahramonlik ko'rsatgani uchun "Qizil Yulduz" ordeni bilan taqdirlangan. Rayxstag devorlari

yonida serjant Bobomurod Omonovga “Qizil bayroq” ordeni topshirilgan. Leningrad qamali ikkinchi jahon urushida eng ayanchli sahifalardan biri hisoblanadi. Unda inson irodasi, sadoqati va bardoshi nimalarga qodirligi namoyon bo‘ladi. Aynan mana shu sinovlardan o‘tgan Bobomurod Omonovning sabr-bardoshi, irodasi taqdirining ajralmas qismiga aylanadi.

1946 yilning yozida ona yurti-Bobotog‘ga qaytgan Bobomurod Omonovni rayon ijroya qo‘mitasi bo‘lim mudirligi lavozimiga tayinlashadi. Ammo og‘ir sharoitlardi voyaga yetgan, qiyinchilikda irodasi toblangan qahramonimiz kolxozga ishga jo‘natishlarini so‘rab ariza yozadi.

Bobomurod Omonov 1948 yildan 1949 yilgacha Samarqand shahridagi qishloq xo‘jalik rahbarlarini tayyorlaydigan maxsus kursda tahsil oladi. U salmoqli rahbarlik faoliyatini 1949 yildan Sariosiyo tumanidagi Chkalov nomli jamoa xo‘jaligida raislik faoliyati bilan boshlaydi. 1950 yilda kam quvvatli hamda qoloq xo‘jaliklarni ilg‘or kolxozlarga birlashtirish harakati boshlanadi. O‘sha yili 3 ta, oradan ikki yil o‘tib 5 ta, 1955 yilda yana 3 ta kolxoz u rahbarlik qilayotgan xo‘jalikka qo‘shiladi. Boshqa kolxozlar qatori sobiq Chkalov kolxozi 5 yil ichida salmoqli, salohiyatli xo‘jalik darajasiga ko‘tariladi[3].

1956 yili uning mehnatlari samarasi o‘laroq “Sotsialistik Mehnat Kahramoni” yuksak unvoni bilan taqdirlandi. 1955 yili Surxondaryo oblas partiya qo‘mitasi a‘zoliciga va oblast soveti deputatligiga saylandi. 1959 yilda esa 36 ta mayda kolxoz birlashtirilib, “Kommunizm” kolxozi tashkil etildi[4].

1980 yilda O‘zbekiston KP Markaziy komiteti va O‘zbekiston SSR Ministrlar sovetining qarori bilan “Kommunizm” kolxozi sovxozga aylantiriladi va jami 8 sovxoz asosida “Kommunizm” agrosanoat birlashmasi tashkil etiladi. Bobomurod Omonovni birlashma bosh direktori va “Kommunizm” sovxozi direktori lavozimiga tayinlashdi. U shu lavozimda 1985 yil 28 mayigacha faoliyat ko‘rsatdi[5]. Taqdirni qarangki shu kundan boshlab qahramonimizni yangi sinovlar kutib turgan edi. Uni sog‘ligi yomonlashganini hisobga olishmasdan hibsga olib tergovga jalb etishdi. U ham viloyatdagi boshqa rahbarlar singari “paxta ishi” domiga tortildi.

Bobomurod Omonov rahbarligida “Kommunizm” jamoa xo‘jaligi zimmasiga davlatga 70 tonna, yiliga o‘rtacha hisobda 13 ming tonnadan ko‘proq miqdorda paxta, 6550 tonna don, 7484 tonna sut, 2732 tonna go‘sht, 124 tonna jun, 183 tonna pilla, 2.3 mln dona tuxum va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetkazib berish majburiyatlarini yuklangan[6]. Shu bilan birgalikda u rahbarlik qilayotgan xo‘jalik daromadlari hisobidan uchta bolalar bog‘chasi, ikkita maktab, kasalxona, oltita yozgi va qishki klub, savdo markazi, istirohat bog‘i, 450 xo‘jalik uchun yangi uy-joy, Bobotog‘ sovxoziga olib boradigan yo‘l, kolxozning yangi idorasi va boshqi ijtimoiy muassasalar qurdirgan. Yangi ekinlar uchun qo‘riq yerlarni o‘zlashtirgan. Uning 30 yildan ortiq rahbarligi yillarida qilingan ishlarni uzoq davom ettirish mumkin. Ammo, olib borilgan bunyodkorlik ishlari uchun doim ham maqtov eshitmagan. Masalan, kasalxona qurilishi yoki kolxozning yangi idoralari qurilishlari viloyat partiya qo‘mitasining ikkinchi kotibi Grigoriy Porfilovich[7] tomonidan o‘zboshimchalik bilan qilingani iddao qilinib, B.Omonovga hayfsan berilgan.

U rahbarligidagi xo‘jalikda yuqoridagidek ulkan natijalar haqida “Mehnat va turmush” jurnalida 1971 yil 4 aprel sonida “Sarkor” nomli maqola, Mengziyo Safarov o‘zining “Davrlar farzandi” nomli ocherkida, O‘g‘iloy Omonovning “O‘z davrining faxri va qurboni” nomli Qurbongul Egamberdiyeva “Chinorga aylangan umr” risolalarida bayon etilgan[8], “Kommunizm” agrosanoat birlashmasi haqida uchta telefilm yaratilgan[9]. Shuningdek, Bobomurod Omonovning achchiq qismati Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida ham tilga olinadi[10].

Yuqorida keltirilgan raqamlardagi xo‘jaliklarning ijobiy natijalari va Bobomurod Omonov faoliyatida olib borgan oqilona boshqaruv sovet hokimiyatining navbatdagi qatag‘oni qurboniga aylanishdan saqlab qola olmadi. Sovet tuzumi boshqaruvining mohiyat e‘tibori qatag‘onlik siyosatiga yo‘g‘rilgan edi[11] desak xato bo‘lmaydi. Aynan o‘tgan asrning 80-yillari qatag‘oni siyosati ko‘proq rahbar kadrlar va paxta tayyorlash sohasi vakillariga qaratilgan edi. Achinarlisi, paxta siyosatiga umuman aloqasi bo‘lmagan kishilar

ham bu siyosat qurboniga aylandi[12].

Bobomurod Omonovga qo'yilgan ayblovlar quyidagicha edi:

birinchi ayblov-turli idoralarga yozilgan anonim xatlarda uning suruv-suruv podasi borligi yozilgan. O'tkazilgan birinchi taftishdayoq bu ma'lumot o'z tasdig'ini topmadi. Boshqa hech bir o'rinda bu bo'hton axborot qaytib tilga олинмади.

ikkinchi ayblov -xo'jalik balansidan xususiylashtirilgan GAZ-24 "Volga" avtomashina korpusini shaxsiy extiyojlariga ishlatib yuborganligi; bu ham tekshir-tekshirlar boshlanmasidan ilgariyoq o'z ixtiyori bilan qanday olingan bo'lsa o'shanday holatda sovxozga qaytargan;

uchinchi ayblov -xo'jalikka qarashli "GAZ-69" avtomashinasi Sh. Eshboltayevga hadiya etilgani xususida. Avvalo, Sh.Eshboltayev xo'jalikda 1965 yildan buyon ishlagan, zavoddan 1959 yilda ishlab chiqarilgan, obdon xizmatini o'tab bo'lgan "GAZ-69" unga hadya etilmagan, balki yarim narhiga sotilgan. Ayblov e'lon qilingan paytda bu avtomashina allaqachon yaroqsiz holga kelgandi;

to'rtinchi ayblov -viloyat prokurori avval e'lon qilib, so'ng uning tasdig'ini topishga kirishgan "qo'shib yozish" va "ko'zbo'yamachilik" xususida. Necha o'nlab va yuzlab begunhdan-begunoh odamlarni azob-uqubatga qo'ygan, tinchini o'g'irlagan, jild-jild jinoyat ishiga aylangan va pirovardida qahramonimizning hayotdan bevaqt ko'z yumishi bilan yakuniga yetgan.

Xullas, to'rtinchi jinoiy epizod tavsiloti quyidagicha kelib chiqdi. 1982 yil kuzi ob-havosi og'ir keldi. Respublika paxtakorlari 6 million tonnalik xirmonni uddalashi xavf ostida qoldi. Bu qiyinchilikdan "Kommunizm" agrosanoat birlashmasi ishchi dehqonlari ham chetda qolishmadi. Yillik reja 85 foizga bajarildi, terim to'xtadi-qo'ydi. Chunki dalada yetishtirilgan hosilning cho'g'i shundan ortig'iga yetmadi. Biroq yil yakunida xo'jalik paxta rejasini 100.48 foiz ko'rsatkich bilan uddaladi. B.Omonov boshchiligidagi jami 10 nafar ayblanuvchilar ustidan ochilgan jinoyat ishi mana shu 85 va 100.48 raqamlari orasida vujudga kelgan 15.48 foiz hosildan kelib chiqdi[13].

beshinchi ayblov- ayblov hukmida eng og'ir jinoyat sifatida quyidagilar zikr etilgan: "Kommunizm" sovxozi boshqa xo'jalik dalalaridan terib olingan hosilni "paxta zavodlari va punktlaridan naqd pul evaziga pora berish yo'li bilan sotib olingan paxta sovxoz planiga qo'shib yozildi".

Bobomurod Omonov shunday eslaydi:- obkom seretari A.Karimov ko'rsatmasi bilan raykomda yig'ilish o'tkazilib viloyatdagi Lenin va SHERABOD rayonlari xo'jaliklarida terib ulgurilmagan hosilni terib olish uchun hasharchilar jo'natishga qaror qilindi. 5 noyabr kuni oqshom men sovxoz faollarini to'plab obkom sekretari va raykom yig'ilishining qarorini aytdim. Hasharchilarning cho'lga borish ishlarining ma'suliyatini muovnim A.Ikramovga yukladim. U ertasigayoq hasharchilar bilan cho'l xo'jaliklariga jo'nab ketdi. Shundan so'ng yuragim xuruji tutib SHARG'undagi kasalxonada yotib qoldim. 15 noyabr kuni kasalxona bosh vrachi Nazarov telefonga -A.Karimov chaqirayotganligini aytdi. BORDIM. U kishi hol-ahvol so'ragach, kasalxonadan bir kunga chiqib cho'ldagi xo'jaliklarga borishimga va yig'ilgan hosilni sovxoz xisobiga o'tkazish masalasini hal qilishimga ko'rsatma berdi bosh vrach 4 soatga ruxsat berdi. Men o'rinbosarim A.Ikramovning ko'rsatmasidan xabardor ekan-o'zaro kelishilgach, o'rnimga A.Ikramovni qoldirdim. SHERABOD rayonida esa M.Mallayevni qoldirib, SHARG'unga -kasalxonaga qaytdim. Usha kuni yurak xuruji qaytalandi. Ertasiga Toshkentga-1-statsionar kasalxonasiga olib kelishdi. 21 noyabr kuni meni ko'rgani kelgan SARIASIYO rayon ijroiya komitetining raisi NOMOZOV bilan A.Ikramov terimning borishi haqida haqida xo'jalikka, ya'ni "Kommunizm" sovxozi uchun xashar yo'li bilan paxta terib berishni topshirganini aytdi. Men bunga rozilik bermadim va ular terib beradigan paxta bizga zarur emas dedim. "Obkom sekretarining topshirig'i-ya!" dedi-NOMOZOV, "bo'lmasa, Karimov bilganini qilsin" dedim. Toshkentda 22 dekabrgacha davolandim. Shundan so'nggina uyga qaytdim[14].

Mana, bo'lgan voqea. Hosili terilmay yerda qolib ketayotgan xo'jaliklarga safarbarlikni kim tashkil qildi? Kim bu tashabbusning tepasida turdi? Hatto, cho'l

xo'jaliklari paxtasini terib "Kommunizm" hisobiga olinishi haqida kim ko'rsatma bermoqda?..

1982 yil 15 noyabrida O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi raisi I.Usmonxo'jayev, obkomning birinchi sekretari A.Karimov Sariosiyo raykomi binosida hamma kolxoz, sovxoz rahbarlari, maorif, meditsina xodimlari ishtirokida yig'ilish o'tkazdi. Yig'ilishda yuqori partiya, sovet tashkilotlarining topshirig'iga binoan sovxoz ishchilarini, maktab o'quvchilarini yillik paxta planini bajargan, lekin dalalarda hosil mo'l bo'lgan Lenin yo'li, SHerabod rayonlaridagi xo'jaliklarga jo'natishga kelishildi[15]. Lenin yo'li, SHerabod tumanlari 4-sort paxtani ular qabul qilmagach, terilgan paxtalar Kommunizm sovxozini hisobiga o'tkazilgan[16]. Paxtaning puli Kommunizm sovxozining bankdagi hisobiga o'tgani uchun qo'shib yozishga yo'l qo'yishlikda ayblashadi.

Lekin katta tajribaga ega bo'lgan xo'jalikning bosh hisobchisi Hazratqul Hasanov qishloq xo'jalik ministrligiga berilgan hisobotda "Kommunizm" dalalaridan terilgan hosilni alohida, SHerabod rayon xo'jaliklaridan terilgan hosilni alohida, Lenin yo'li rayoni dalalaridan terilgan paxtani alohida hisobot yozib hujjatga tikkan. Tergovchilar, revizorlar uchala ko'rsatkich umumlashtirilgan hisobotni ko'rishganu, o'zlaricha jinoyatni fosh qildik deb o'ylashgan.[17]

O'n nafar sudlanuvchiga qo'yilgan ayblovlarning har biri yuzlab emas, minglab raqamlar orqali ifoda etilgandi. Tergov va sud majlisi jarayonida Hazratqul Hasanov hisob-kitob borasida xo'jalikni tekshiruvchilariga qaraganda qanchalar tajribali, malakali mutaxassis ekanligini namoyish etdi. U kishi qamoqda saqlanayotgan sharoitida ham revizor va tergovchilar tomonidan noto'g'ri hisoblanib jinoyat ishiga tirkalgan qanchadan-qancha ko'rsatkichlarga tuzatish kiritdi. Birgina misol, reviziya aktida revizor Haydar Movlanov "Kommunizm" sovxozida 1983 yilda jami 796.5 tonna paxta qo'shib yozilgan deb zikr etgani holda, ayblovlari xatida "hushyor" tergovchilar tomonidan bu raqam 1775.4 tonnaga aylanib kolgani, bu o'zgarishni hatto sud raisi ham "payqamagani"ga e'tiborni qaratdi[18].

"Sud, reviziya materiallariga tanqidiy

qarab sud majlisida revizor Mavlonov Haydarni so'roq qilganda, u haqiqatan ham Lenin yo'li va SHerabod rayonlari bo'yicha xarajatni hisoblab, daromadni qo'shmaganligini, ...980500 so'mni noto'g'ri zararga hisoblaganini, 1982 yil yakuni bo'yicha berilgan 58492 so'mlik raschyotni noto'g'ri zararga hisoblanganini, ...427260 so'mni oshiqcha eyerilgan mukofot deb noto'g'ri ko'rsatganligini, ...qo'shimcha ish haqlarini ham aktda mukofot deb noto'g'ri ko'rsatib xato qilganini, ...141438 so'mni noto'g'ri zarar deb hisoblaganini, ...87145 so'm to'g'ri to'langan bo'lsa-da, aktda noto'g'ri zararga hisoblanganligini, ...80734 so'm noto'g'ri mukofot berilgan deb 20394 so'mga xato qilganligini aytib ko'rsatma berdi[19].

Asoslanmagan ayblardan biri reviziya taftishlari "Kommunizm" agrosanoat birlashmasida umumiy hisobda 6 million 987269 so'm davlat va jamoat pul mablag'i talon-taroj qilinganligini "aniqlashgandi". Sud ajrimida esa eksport ishtirokida va sud muhokamasida tekshirilganda 6 million 987269 so'm qaysi so'mmalardan tashkil topganligini aniqlash imkoni bo'lmadi" degan so'zlar bilan rad etildi[20].

Xullas, tergov va sud jarayoni Bobomurod Omonovga qarshi ko'rsatma olish, ayblanuvchilarni har qanday vositalar bilan aybiga iqrar qilish yo'lidan bordi. Tergov jarayoni muddati o'tib ketganligiga qaramasdan asossiz gumondor sifatida qamoqda ushlab turildi. Chunki Markazning topshirig'ini bajarish, natija ko'rsatish lozim edi. Bobomurod Omonovning xizmatlari inobatga olinmadi. Bu haqida u KPSS MK Bosh sekretari M.Gorbachevga, O'zbekiston Oliy sudi kollegiyasining a'zosi A.Rahmonovga yo'llagan shikoyat-iltimosnomalari e'tiborga olinmadi.

O'n oyga cho'zilgan sud nihoyasiga yetdi. Sudlov jarayonlarida 415 nafar guvohning ko'rgazmasi tinglandi, 10 nafar ayblanuvchi aybsiz deb topildi... Xalq talabiga ko'ra sud B.Omonovga so'zlash huquqini berdi:

-Odamlar, sizga ming rahmat. Mana, oldingizda yuzim yorug', sizlar bilan yuzma-yuz bo'lish uchun turmaning barcha azoblariga bardosh berdim. Muzdek sovuq xonalarda muzlab o'tirdim, havosi so'rib olingan kameralarda suv oqish uchun tushirib qo'yilgan

kraynikka og‘zimni qo‘yib nafas oldim. Xalqim sizlarning oldingizda beaybligimni isbotlash uchun jon saqladim,-deb so‘zlaganda ko‘plar yig‘lab yubordi. Otam sud raisligini olib borayotgan Rahmonovga qarab, “mana, ko‘rdingiz, guvohi bo‘ldingiz, meni xalqim okladi, meni turmaga solib qiynab o‘tirmasdan osasizmi, otasizmi-hukmingizdaman Sizlarga jonim kerak shekilli, boshqa shikoyatim ham, gapim ham yo‘q” deb so‘zlarini tugatdi-deya otasining so‘zlarini keltiradi O‘.Omonova[21].

Sud qaroriga ko‘ra, shu kuni sud raisi Raxmonov xalq oldida B. Omonov va bosh hisobchi X.Xasanovlarni aybsiz ekanligini e‘lon qildi. Oqlov qog‘ozini markazga tasdiqlatib, to‘rt-besh kun ichida B.Omonovni orangizga qaytaramiz, deb va‘da qilishdi. Ammo 1987 yil 23 oktabr kuni ozodlikka chiqarilishi lozim bo‘lgan B.Omonovning tergov izalyatorida vafoti haqida yaqinlariga xabar berilgan.

Xulosa shuki, qahramonimiz Bobomurod Omonov kabi minglab O‘zbekiston xalqi vakillariga nisbatan qilingan bu qatag‘onlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma‘naviy sohasini sezilarli zaiflashtirdi hamda kadrlar salohiyatiga jiddiy zarba berdi.

Sovet tuzumi sun‘iy ravishda kommunistik mafkuraga bo‘ysundirilgan barcha xalqlar boshiga cheksiz kulfatlar keltirdi. Markaz nima qilib bo‘lsa-da, O‘zbekiston misolida uning rahbariyatini, xalqini uyushgan jinoyatchilikda ayblab, obro‘sizlantirish yo‘lini

tutdi. Buning natijasida “paxta ishi”, “o‘zbek ishi” kabi uydirmalar o‘ylab topilgan bo‘lib, uning zamirida O‘zbekiston misolida nima qilib bo‘lsada qo‘shib yozish, xizmat lavozimini suiste‘mol qilish, uyushgan jinoyatchilikni vujudga kelganligini, ularni bartaraf etish bahonasida sovet ittifoqini saqlab qolish yotar edi.

Markazning tazyiqiga uchragan, “paxta ishi” kabi siyosiy o‘yinlar qurboni bo‘lgan, nafsoniyati toptalgan, asrlar davomida to‘plagan obro‘si to‘kilgan, jinoiy javobgarlikka tortilgan minglab kishilar orasida o‘ttiz to‘qqiz yil davomida yurt obodonchiligi, xalq farovonligi yo‘lida halol xizmat qilib kelgani uchun xalq hurmatiga sazovor bo‘lgan, ishonchini oqlagan Sariosiyo tumani sobiq “Kommunizm” sovxozi direktori Bobomurod Omonov tergov guruhi qo‘lida fojiali o‘lim topdi.

O‘zbekiston SSR Oliy Kengashining “paxta ishi” bo‘yicha tuzilgan komissiyasi tomonidan marhum Bobomurod Omonov haqidagi ish materiallari bilan tanishib chiqib, uning harakatlarida jinoyat tarkibi bo‘lmaganligi xulosa qilindi.

Istiqlol sharofati bilan, o‘tgan asrning 80-yillarida “paxta ishi” va “o‘zbek ishi” uydirmalari qurbonlarini aniqlash, ularning faoliyatiga xolis baho berish imkoni tug‘ildi. Zero, xalqimiz o‘tmishimizdagi bu davr voqealari asl mohiyatini bilishga haqli.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. Omonova O‘. O‘z davrining faxri va... qurboni. T: Istiqlol, 2015. –B.6.
2. Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: “Tafakkur” nashriyoti 2014. –B.6.
3. Omonova O‘. O‘z davrining faxri va... qurboni.T: Istiqlol, 2015. –B.6.
4. Olloyorov T. «Paxta ishi»: uydirma va haqiqat. Termiz. “Info print”. 2022. –B.217.
5. Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: “Tafakkur” nashriyoti 2014. yil –B.6.
6. Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: “Tafakkur” nashriyoti 2014. yil –B.8.
7. Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: “Tafakkur” nashriyoti 2014. –B.13.
8. “Mehnat va turmush” jurnali 1971 yil 4 aprel soni, Omonova O‘. O‘z davrining faxri va... qurboni.T: Istiqlol, 2015., Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: “Tafakkur” nashriyoti 2014.
9. <https://www.youtube.com/watch?v=68YiR3O7F4Y>
10. Tog‘ay Murod “Otamdan qolgan dalalar” T. “Sharq”, 1994 –B.168.
11. Tojiboyev A. Niqoblangan razolat yoxud gldyancha “adolat”/ T.: “Akademnashr”, 2022. –B.9.
12. Xasanov B. Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi. Yo‘lko‘rsatkich.-T.: “Akademnashr”, 2022. –B.95.
13. Omonova O‘. O‘z davrining faxri va... qurboni.T: Istiqlol, 2015. –B.26.

14. Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: "Tafakkur" nashriyoti 2014. yil –B.13.
15. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 100-fond, 1-ro'yxat, 196-ish, 65-varaq.
16. Omonova O'. O'z davrining faxri va... qurboni. T: Istiqlol, 2015. –B.28.
17. "Yosh kuch" jurnali. 1989. 10-son. –B.13.
18. Olloyorov T. «Paxta ishi»: uydirma va haqiqat. Termiz. "Info print". 2022. –B.217.
19. Omonova O'. O'z davrining faxri va... qurboni. T: Istiqlol, 2015.–B.26.
20. "Yosh kuch" jurnali. 1989. 10-son. –B.15.
21. Egamberdiyeva Q. Chinorga aylangan umr. T.: "Tafakkur" nashriyoti 2014. –B.20.

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI YILLARIDA SURXONDARYODA MADANIY OQARTUV MUASSASALARI FAOLIYATI

Choriyev Sanjar Hamzayevich,

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi.
sanjarbek1991abs@umail.uz

Anotatsiya: Madaniy-oqartuv muassasalari hukmron partiyaning tashviqot va targ'ibot olib boruvchi qudratli quroli hisoblangan, viloyatdagi madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyati, Respublikaning barcha kutubxonalarida Komunistik partiyaning g'oyaviy-siyosiy mafkurasini targ'ib etish vazifasi asosiy maqsad qilib qoyilgan. Lektor, Termiz shahar kutubxonasi va kutubxonalar faoliyati, O'zbek teatr to'garagi, havaskorlik va badiiy to'garaklar faoliyati bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Madaniy-oqartuv muassasalari, lektor, madaniyat uyi, Termiz shahar kutubxonasi, kutubxonalar faoliyati, O'zbek teatr to'garagi, havaskorlik va badiiy to'garaklar faoliyati.

Аннотация: Культурно-просветительские учреждения считаются мощным оружием пропаганды и пропаганды правящей партии, основной целью деятельности культурно-просветительских учреждений региона, во всех библиотеках республики, является пропаганда идейно-политической идеологии. Коммунистической партии. Описана деятельность преподавателя, Термезской городской библиотеки и библиотек, деятельность Узбекского театрального клуба, кружков самодеятельности и творчества.

Ключевые слова: Культурно-просветительные учреждения, преподаватель, дом культуры, Термезская городская библиотека, деятельность библиотек, узбекский театральный клуб,

деятельность кружков самодеятельности.

Annotation: Cultural and educational institutions are considered a powerful tool of propaganda and propaganda of the ruling party, the main goal of the activities of cultural and educational institutions in the region, in all libraries of the Republic, is to promote the ideological and political ideology of the Communist Party. The activity of the lecturer, the Termiz city library and libraries, the activities of the Uzbek theater club, amateur and art clubs were described.

Key words: Cultural and educational institutions, lecturer, house of culture, Termiz city library, activities of libraries, Uzbek theater club, activities of amateur and art clubs.

Sovet hukumati tomonidan qabul qilingan qator dasturlarida aholini "ma'rifatli qilish" vazifalarini amalga oshirishda maktabgacha tarbiya, maktab, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimidan tashqari, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy ta'lim muassasalar tarmog'i; kutubxona, klub, kinoteatrlar oldiga bir qator mafkuraviy harakterdagi mas'uliyatli talablar qo'yilib, madaniy-oqartuv ishlari kommunistik partiya tashkilotining ajralmas tarkibiy qismiga aylantirildi. Madaniy-oqartuv muassasalari hukmron partiyaning tashviqot va targ'ibot olib boruvchi qudratli quroli sifatida keng xalq ommasi ongiga kommunistik mafkurani singdirishga xizmat qildi.

Mafkuraviy-g'oyaviy ahamiyati kuchli bo'lgan madaniy-ma'rifiy va oqartuv

muassasalar faoliyatiga sovet davlati ahamiyat bilan qarab uning shu faoliyatini yaxshilash va ish jarayonini tartibga solish maqsadida tahlil etilayotgan yillarda bir qator qarorlar qabul qildi. Jumladan, 1946 yil 12 martda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi va O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti "O'zbekiston SSRda madaniy-oqartuv muassasalar ishini yaxshilash tadbirlari to'g'risida" qaror qabul qilib, unda bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalarini tasdiqladi[1,B.47]. O'zbekistonda sovet davrida madaniy muassasalar o'z faoliyatini barcha davlat va jamoa xo'jaliklari va shahar va tuman markazlarida faol amalga oshirdilar.

O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetning 1948 yil 17 noyabrdagi №2186 qaroriga ko'ra O'zbekiston SSR hududida faoliyat ko'rsatayotgan madaniy muassasalar faoliyati yaxshi olib borilmayotganligi va har bir muassasaga lektor belgilash kerakligi to'g'risida qaror chiqarildi. Bu qararning 1-ilovaga ko'ra qishloq va rayonlarda 400 lektor tashkil etilishi belgilandi, madaniy oqartuv muassasalari, maktablar va kutubxonalarni etuk lektorlar bilan taminlanish belgilandi. Radio eshittirishlar orqali haftasiga ikki marta ilmiy-maorif mavzularida eshittirishlar tashkil etilishi kerakligi aytili. 2-ilovasida esa klub, madaniyat uylari, qiroatxonalardagi ishlarining g'oyaviy-siyosiy mazmuni yuksaltirish, klub va madaniyat uylarida siyosiy, umumiy ma'lumot to'garaklari va havaskorlik to'garaklari muntazam ishlashi va shu asosda 1500 badiiy to'garaklar tashkil etilishi belgilandi. Madaniyat muassasalari esa kerakli moddiy ta'minot bilan ta'minlash, Termiz va boshqa shaharlarda 1948 yil 1 dekabrgacha xotin-qizlar to'garaklari tashkil qilish belgilandi.[2,B.9-13]

O'zbekiston SSR Vazirlar Kengashining 1949 yil 17 noyabrdagi 2186-sonli "O'zbekiston SSRda madaniy-ma'rifiy muassasalar ishlarini yaxshilash to'g'risida"gi qarorida mazkur muassasalar ishida bir qator kamchiliklar Surxondaryo viloyatida kuzatilgan. Viloyatimizning bir qator tumanlari, jumladan Sho'rchi, Uzun, Sariosiyo tumanlarida, shuningdek okrug ijroiya qo'mitasida hududdagi madaniy-ma'rifiy ishlarining ahvoli to'g'risidagi masalani besh yarim yil moboynda bir marotaba ham muhokama qilishmagan.

Bundan tashqari viloyat va qishloq kutubxonalari kitob targ'ibotining yaxshi yo'lga qoyilmagan. Shu vaqtgacha Sho'rchi tumanidagi kolxoz klublaridan birortasi, Uzun tumanidagi "Yangi kuch", "Yangi bog'", "Qizil g'uncha" kabi kolxoz klublariga qishloq soveti va kolxozlar tomonidan etarli darajada e'tibor qaratilmaganligi sababli yopilgan. Olti oy davomida Uzun tumanidagi qishloq kutubxonasi mudiri Musaev Telpak-Chinor qishloq kengashi raisining o'rinbosari lavozimida ishlagan, ammo kutubxona ishi yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Shuningdek, Sho'rchi tumanida Qarluq qishloq kengashiga qarashli qishloq kutubxonasi mudirining ish haqi Qishloq Kengashi qorovuliga to'lanib kelinganganligi aniqlangan. Termiz o'lkashunoslik muzeyi aholining madaniy ehtiyojlarini qondira olmasligi alohida ta'kidlab o'tilgan[3,B.270-271].

Mazkur qaror asosida viloyatdagi madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyatini yanada takomillashtirish maqsadida Viloyat ijroiya qo'mitasi tomonidan bir qator chora-tadbirlar belgilab olindi. Jumladan, 1949 yil 1-maydan boshlab tumanlarda madaniyat uyi, kutubxonalar va kolxoz klublari tashkil qilish, 24 ta ma'ruzalar va aholi o'rtasida kamida 2500 ta suxbatlar o'tkazish, to'garaklar sonini 100 taga etkazish, kolxoz-sovxoqlarda kutubxonalar sonini 80 taga etkazish hamda ularning kitob fondi kamida 150 dona kitobdan ortiq bo'lishini ta'minlash kabi chora tadbirlar belgilab olindi. [4,B.271-72]

Urushdan keyingi yillarda Surxondaryoda ham barcha madaniy-muassasalari faoliyat ko'rsata boshladi. 1947 yilda Denov shahrida madaniyat uyi hashar yo'li bilan qurildi. Ushbu madaniyat uyining ochilishida taniqli san'atkorlarimiz Tamaraxonim, X.Nosirovalar qatnashdilar. Madaniyat uyi qoshida "O'zbek ashula va raqs" ansambili va teatr to'garaklari ish boshladi. To'garaklarda o'zbeklar, tojiklar, ruslar, armanlar, tatarlar va turli millat vakillari a'zo bo'lgan. Tahlil qilinayotgan yillarda butun sovet mamlakatlarida bo'lgani kabi Surxondaryoda ham klub muassasalari soni bir qadar oshgan bo'lsa-da, ularning moddiy ta'minot darajasi esa yaxshi ahvolda emas edi. Klublardagi tomosha zallari zarur asbob-uskuna zamonaviy texnika vositalari bilan etarli darajada jihozlanmadi. Ko'p holatlarda mavjud

klub binolaridan boshqa maqsadlarda ham foydalanildi.

Sovet hokimiyati tomonidan kommunistik partiyaning g'oyalari majburan xalqimiz ongiga singdirildi. Shu jumladan Surxondaryo viloyat Madaniyat boshqarmasi 1956 yil 26 iyulda № 140 buyrug'iga asosan mafkuraviy ishlar darajasini ayniqsa yoshlar o'rtasida oshirish maqsadida keng ko'lamda KPSS MK XX se'zdi materiallarini tushuntirishni kuchaytirish, singdirish maqsadida birinchidan: klublar, madaniyat uylarida, kutubxonalarda, madaniyat va istirohat bog'larida, kolxoz-sovxoqlarda ijtimoiy-siyosiy, tabiiy, ilmiy, badiiy-adabiy mavzularda tizimli ma'ruzalar tashkil etish; ikkinchidan: ommaviy yoshlar sayillari, adabiy kechalar, korporativ tadbirlar belgilandi. Bu tadbirlar, kechalar orqali yoshlarga kommunistik g'oyalar singdirildi. [5,B.2]

Madaniy muassasalar maxsus topshiriqlar asosida tadbirlar uyushtirdi va dastur ishlab chiqdi. Tadbir 1956 yilning 26-27 avgust kunlari "Hosil kuni" mavzusida o'tkazildi. Madaniy muassasalar turli hududlarda: Termizda, Denovda, Angorda va boshqa hududlarda o'tkazdi. Savet davrida Surxondaryoda ham madaniy muassasalarga bo'lgan e'tibor kuchayib, 1956 yilda Denov madaniyat uyining qoshida O'zbek teatr to'garagi tashkil etilib va sovet g'oyalarini tarannum etuvchi spektakllar qo'yila boshlandi. Bu teatr ajoyib chiqishlari bilan xalqning mehrini qozondi. 1959 yili Buxoroda o'tkazilgan "Rus xalq teatrlari" ko'rik tanlovida "Taqqir" nomli spektakli 1-o'rinni olishga sazovor bo'lgan. Bu teatr 1960 yilda esa "Xalq teartri" unvoniga sazovor bo'ldi. [6,B.15-16]

Urushdan keyingi yillarda O'zbekistondagi barchan kutubxonalar o'z faoliyatlarini sovet tuzumi mafkurasini ulug'lash, tarbiyaviy-g'oyaviy ishlarni yaxshilash va kengaytirish maqsadida turli mavzularda kitob ko'rgazmalari, ma'ruzalar, munozaralar, konferensiya va kechalarni uyushtirishning asosiy tashkilotchilaridan biriga aylandi.

O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1948 yil 17 noyabrida qabul qilgan "O'zbekiston SSRda kutubxonalar ishini yaxshilash tadbirlari to'g'risida"gi qarorida respublikaning barcha kutubxonalarida

Kommunistik partiyaning g'oyaviy-siyosiy mafkurasini targ'ib etish vazifasi asosiy maqsad qilib qoyilgan. Ammo kutubxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, kutubxona fondlarini boyitish, kutubxonalarni milliy an'analar asosida rivojlantirish haqida bir og'iz gapirilmadi.

Sovet hukumati tomonidan kutubxonalar ishini yaxshilashga qaratilgan bir qator tadbirlar amalga oshirilsada, kutubxonalar faoliyatini birdaniga yaxshilanmagan. 1956 yilda Termiz shahar kutubxonasi ilgari vino sotiladigan do'konga joylashtirilganligi yuqoridagi holatga yaqqol misol bo'ladi. Surxondaryo viloyat kutubxonasi joylashgan bino ham aholi orasida keng miqyosida madaniy-oqartuv ishlarini olib borishga qodir emasligi, o'sha davrda ham tanqid ostiga olingan edi. [7,B.61] 1959 yilda kolxoz va sovxoqlarda yangi kutubxonalar tashkil etish, mavjud kutubxonalar tarmog'ini kengaytirish va kitobxonlarga xizmat ko'rsatishda kitob fondlaridan barcha aholining foydalanishini ta'minlashga qaratildi. Surxondaryo viloyati yirik kutubxonalari kitob fondlari aholiga keng ravishda ochib qo'yildi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, madaniy-oqartuv muassasalari moddiy-texnika bazasi yaxshi bo'lmasa-da, madaniy hayotning asosiy ma'rifat o'choqlaridan biri bo'lib, xalqning ma'naviyatini yuksaltirishda ijobiy ishlarni amalga oshirilgan.

O'zbekistonning janubiy viloyatlarida o'rganilayotgan yillarda xalq teatrlari ham rivojlandi. 1960 yilda Surxondaryo 3 ta, jumladan, Termiz, Denov xalq teatrlari faoliyat olib borib, ularda 63 kishi xizmat ko'rsatdi.[8,B.28] Teatr rejissyori E.Boymurodov va ushbu teatr aktrisasi M.Aminovalar 1971 yilda Italiyada bo'lib o'tgan katta konsertda qatnashib, xorijda o'z san'atlarini namoyish qildilar. Kino madaniy-marifiy muassasalar ishining shubhasiz asosiy qismi hisoblanadi. Tahlil qilinayotgan davrda kino ommani ma'rifatli qilishning asosiy quroli bo'lib, kommunistik mafkura g'oyalarini tashviqot qilish jarayonida asosiy vosita sifatida xizmat qildi. XX asr 60-yillarida O'zbekistonning janubiy viloyatlarida ham keng ekranli kinoteatrlar qurish ishlari boshlab yuborildi. Keng ekranli kinoteatrlar qurilishi Denov, Termiz, Sherobod kabi tuman va

shaharlarida amalga oshirildi.

Madaniy-oqartuv ishida muzeylar o'ziga xos o'rinni egallab keldi. Tadqiq etilayotgan davrlarda Surxondaryo viloyatlarida jami 2 ta, ya'ni Termiz shaharida o'lkashunoslik muzeylari faoliyati yo'lga qo'yilib, sohalar bo'yicha muzeylar tashkil etish ishi esa e'tibordan chetda qoldirildi. Tadqiq etilayotgan yillarda Surxondaryo viloyati o'lkashunoslik muzey 1933 yilda [9,B.311] tashkil etilgan

bo'lib, mazkur muzeylarda ish yuritishning asosiy mazmuni, markscha-lenincha mafkurani targ'ib etadigan ko'rgazmalar namoyish etishdan iborat bo'ldi. Har bir soha rivojini ta'minlovchi asosiy omillardan biri mutaxassis kadrlar masalasining qay darajada ijobiy hal etilishiga bog'liqdir. Tadqiq etilayotgan davrda madaniy-oqartuv muassasalari faoliyati pastligi ko'p jihatdan kadrlar masalasiga borib taqaladi.

Foydalinilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nurmuhamedova M.O'zbekistonda ma'daniy-ma'rifiy ishlar.–T.: O'qituvchi, 1993. – B.47; Qizil O'zbekiston. 1947-yil 13-mart.
2. Surxondaryo viloyati Sherobod davlat arxivi. Fond-54,1- ro'yxat,5-ish, 9-13 varaqlar.
3. O'zMA, R-837-fond, 33-opis, 2556-yig'ma jild, 270-271 varaqlar.
4. O'zMA, R-837-fond, 33-opis, 2556-yig'ma jild, 271-272 varaqlar.
5. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 454-fond, 1-ro'yxat, 11-ish, 12-varaq.
6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 454-fond, 1-ro'yxat, 11-ish, 15-16-varaq.
7. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 89-fond, 5-ro'yxat, 8-ish, 61-varaq.
8. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 89-fond, 1-ro'yxat, 22-ish, 28-varaq.
9. Tursunov S.N. va boshqalar. Surxondaryo tarix ko'zgusida. –T., Sharq, 2001. –B. 311.

TERMIZ – ROSSIYA IMPERIYASINING ISTEHKOMI

Raimov Mamasoat Safar o'g'li,

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi o'qituvchisi.

mamasoatr@gmail.com

Anotatsiya: Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki Rossiya imperiyasining tayanch nuqtalariga aylangan Chorjo'y va Karki keyinchalik rus qushinlariga Pattakesar qishlog'ini, dastlab chegara istehkomiga aylantirish muljali bilan, egallash imkonini berdi.

1893-yil 15-yanvarda Buxoro amiri Abdulahadxon Sankt-Peterburgga chaqirib olindi. Amir u yerda rus qo'shinlarining afg'on-buxoro chegarasini egallashiga rozilik berdi. Ayni mahalda u mahalliy beklarga rus hukumati vakillariga tula ravishda ko'maklashishni buyurdi. Balki shu sababdan Termiz shahri azal-azaldan jahon tarixchilari va olimlari, ulug' allomalarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Eski Termiz, "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri), Chag'onrud, Rossiya imperiyasi, Pattakesar, 13-Turkiston muntazam bataloni.

Annotation: Historical studies show that Chorjoi and Karki, which became the main points of the Russian Empire, allowed the Russian troops to occupy the village of Pattakesar, initially with the aim of turning it into a border fortification.

On January 15, 1893, the emir of Bukhara, Abdulahad Khan, was summoned to St. Petersburg. There, Amir agreed to the occupation of the Afghan-Bukhara border by Russian troops. At the same time, he ordered the local begs to fully assist the representatives of the Russian government. Perhaps for this reason, the city of Termiz has always attracted the attention of world historians and scientists, great scholars.

Key words: Central Asia, Old Termiz, "Madinat ul-Rijal" (City of Heroes), Chaganrud, Russian Empire, Pattakesar, 13th Turkestan regular battalion.

Аннотация:

Исторические

исследования показывают, что Чорджой и Карки, ставшие основными пунктами Российской империи, позволили русским войскам занять село Паттакесар первоначально с целью превратить его в пограничное укрепление.

15 января 1893 года эмир Бухары Абдулахад-хан был вызван в Петербург. Там Амир согласился на оккупацию афгано-бухарской границы российскими войсками. При этом он поручил местным нищим оказать полную помощь представителям российского правительства. Возможно, по этой причине город Термез всегда привлекал внимание мировых историков и учёных, великих учёных.

Ключевые слова: Средняя Азия, Старый Термез, «Мадинат уль-Риджал» (Город героев), Чаганруд, Российская империя, Паттакесар, 13-й Туркестанский регулярный батальон.

1892-yil 7-avgustda Chor hukumati afg'on-buxoro chegarasiga o'z harbiy otryadlarini joylashtirish to'grisida rasman qaror qabul qildi. 1886-yildan esa Rossiya o'zining O'rta Osiyodagi ahvolini mustahkamlash uchun Amudaryo bo'ylab chegara shaharlarini astoydil mustahkamlay boshladi. Shtab boshlig'ining Turkiston harbiy okrugi qo'mondoni nomiga 1886-yil 28-oktyabrda yuborgan telegrammasida: "Buxoroni inglizlar tomonidan mustahkamlangan kuchli garnizonlar bilan Maymana va Balx tomonidan bo'ladigan taxdidlar hamda dushmanlarcha urinishlardan saqlab qolish uchun Chorjuy bilan Karkini, har birini bittadan batalyon bilan, Karkiga qo'shimcha yana yuz nafar kazakni to'plar bilan yuborib egallab olish juda zarurga o'xshaydi. Bu inglizlarning kirdikoriga qarshi jiddiy tahdid bo'ladi va, uylaymizki, Osiyodagina emas, balki umuman Sharqda ularning kuchini qirqadi",— deyilgan.

O'rta Osiyoning Angliya tomonidan haqiqatdan ham bosib olinishi borasidagi tahdid XIX asrning 20-yillaridan, Angliya hamda Sharqdagi ba'zi mamlakatlar Turkistonga ekspeditsiya, muxojirlar, sayyohlar va elchilar niqobi ostida turli ayg'oqchilarni yuborib ekspansiyani kuchaytirgan vaqtdak boshlangan.

Rossiya imperiyasining tayanch nuqtalariga aylangan Chorjo'y va Karki keyinchalik rus qushinlariga Pattakesar qishlog'ini, dastlab chegara istehkomiga aylantirish muljali bilan, egallash imkonini berdi.

1893-yil 15-yanvarda Buxoro amiri Abdulahadxon Sankt-Peterburgga chaqirib olindi. Amir u yerda rus qo'shinlarining afg'on-buxoro chegarasini egallashiga rozilik berdi. Ayni mahalda u mahalliy beklarga rus hukumati vakillariga tula ravishda ko'maklashishni buyurdi.

Buxoroning Afg'oniston bilan chegaradagi mulklarining bojxona chizig'ini aniqlash uchun Turkistondagi rus hukumati 1893-yilda Amudaryo bo'ylab yuqori tomonga yo'nalish ekspeditsiyasini tashkil etishga qaror qiladi. Uning asosiy vazifasi belgilanayotgan bojxoia chizig'ining harbiy postlar tomonidan himoyalaniishi imkoniyatlari hamda usullarini aniqlashdan iborat edi. Bu ekspeditsiya tarkibiga bosh shtab kapitani Fevralev raxbarligi ostida maxsus tekshirish guruhi kirgan edi. O'nta "Sar" paroxodi ajratilib, vazifasi ikki oy ichida Vaxshning Panj daryosiga quyilish joyigacha ko'tarilib borishdan iborat edi.

1894-yil dekabr oyi boshida chegara soqchilari Amudaryo chegara brigadasi tuzildi, shu yilning 12-dekabrida esa to'rt bo'limga bo'linib, Karki, Pattakesar, Saroy va Yulda joylashgan 31-Amudaryo chegara brigadasining dastlabki qismlari Pattakesar qishlog'i yaqiniga yetib keldi. Har bir bo'lim, o'z navbatida, otryadlar va postlarga bo'linardi. Chegara brigadasi shtabini Pattakesarga joylashtirish muljallangandi, bu yerga u 1897-yil iyulda yetib keldi. Podpolkovnik Kostevichning bildirgisi bu haqida dalolat beradi: "Siz janobi oliylariga ma'lum qilamanki, menga ishonib topshirilgan brigada shtabi doimiy qarorgoh bo'lgan Pattakesar qishlog'iga keldi". Pattakesar shtabi ikkinchi bo'limga qarardi, Uning beshta posti Sho'robda, Maymunda, Payg'ambarorolda, Pattakesarda va Ayritomda joylashgandi.

Brigada qo'mondonligi dastlabki kunlardanoq shaxsiy tarkibni joylashtirish bo'yicha ham, ma'muriy-xo'jalik masalalarida ham ko'pdan-ko'p muammolarga duch keldi. Yer uchastkalari olish hamda Pattakesarga, Chorjo'y, Yangi Buxoro va Karki kabi, harbiy

manzilgoh maqomini berish to'g'risidagi masala ayniqsa keskin kundalang bo'lgandi.

Buxoro amiri chegara soqchilari 31-Amudaryo brigadasini joylashtirishda rus qo'mondonligi hisobidan moliyalashtirilishi lozim bo'lgan shtab binolari qurilishi bilan bog'liq xarajatlarni o'z zimmasiga olishdan voz kechdi. Biroq Denov, Sherobod va Boysun beklariga ko'rsatma berish yo'li bilan kumaklashishga tayyorligini izhor etdi.

Pattakesar harbiy manzilgohining qurilishi va obod etilishida chegara soqchilari 31-Amudaryo brigadasining qo'mondoni podpolkovnik Kostevichning xizmati katta bo'lib, u Pattakesar uezd boshlig'i vazifasini ham jamoatchilik asosida bajargandi.

Bu vaqtda Pattakesar uchun asosiy muammo yana shundan ham iborat ediki, bu yerda o'troq bo'lib qolgan odamlarda sotib olish yo'li bilan yer uchastkalariga ega bo'lish huquqi yo'q edi, chunki 1888-yil 28-avgustdagi yo'riqnoma xali bu rayonga taalluqli emasdi.

Shu munosabat bilan 1898-yil 15-iyuldagi hujjat qiziqish uyg'otadi. Unda Yangi Buxorodagi Siyosiy Vakil Boshqarmasi Pattakesar aholisiga shaxsiy uylar qurish uchun yer uchastkalari sotib olishga ruxsat surab general-gubernatorga murojaat etdi. Zotan, Boshqarmada Pattakesardan oltita vasiqa bor edi.

1897-yilda rus hukumati Pattakesarning strategik holatini hisobga olib, keyinchalik yaqin atrofdagi joylashgan Eski Termiz shaxristoni — Termiz harbiy chegarasi" nomini olgan xarbiy qarorgohga asos solishga qaror qildi.

1897-yil fevralidayoq Nikolay II ning shaxsan topshirig'i bilan Petroaleksandrovsk (hozirgi To'rtko'l) dan bu yerga 13-Turkiston muntazam bata-lonini hamda 4-Orenburg kazak polkining yuz kishilik otryadini doimiy turishga ko'chirishga qaror qilingandi. Bu Buxoro amiri mulkiga tashqaridan bo'ladigan tajovuzdan saqlar hamda ularning tinchligi uchun kafolat bo'lib xizmat qilardi. Ayni mahalda, bu yerda kazarma va boshqa binolar bo'lmagani uchun, ushbu harbiy qismlarni joylashtirish muammosi tug'ilardi. Aleksandr Raevskiyning maktubi shundan dalolat beradi. Maktubda: "Bu qismlar kuchirilishining hamda Pattakesarga joylashtirilishining o'zi muxandislik idorasi

tomonidan u yerda butkul yangi binolar qurilganidan keyingina amalga oshirilishi mumkin",— deyilgan.

1897-yil aprelda Bosh shtab Buxoroga Bosh shtab podpolkovnigi Kuznesovni jo'natdi. Uning vazifasi Buxorodan Pattakesargacha bo'lgan yo'lni tekshirib, 13-Turkiston muntazam bataloni uchun Pattakesarda kazarmalar qurishga bo'sh joyni tanlashdan iborat edi. Kazaklar yuzligi hamda 13-Turkiston muntazam bataloni askarlari uchun binolar qurishga joy tanlash komissiyasi tayinlandi. Rossiya imperatorining Buxorodagi siyosiy vakiliga xabarda: "Zimmasiga mazkur topshiriq yuklatilgan podpolkovnik Kuznesov Kishmishxona qishlog'i xarobalari yaqinida, mavjud kanallar bilan sug'oriladigan joyda har qanday soliqlardan ozod qilingan "mulki xurd" deb atalmish yerlar jumlasiga kiruvchi qirq desyatnaga yaqin yer maydonini tanladi, binobarin, mazkur tanlangan joy sotib olinganidan keyingina qurilish uchun band etilishi mumkin",— deyilgan. Buxoro amiri tomonidan shu maqsadlar uchun Surxon daryosining quyi oqimi bo'ylab 9935 desyatina sug'orilmaydigan yer beg'araz berildi. Biroq kazarmalar qurish uchun yana qirq desyatina yer talab qilinardi va podsho hukumati uni mulkdorlardan sotib olishga tayyor edi.

Rus hukumatining mazkur yerlarni sotib olish niyati to'g'risidagi mish-mishlar xususiy shaxslar qulog'iga borib yetdi, ular darhol bunga e'tibor berib, davlat xazinasiga yuqoriroq narxda sotishga umid bog'lab, mahalliy aholi bilan shu yerlarni sotib olish tug'risida bitim tuza boshlashdi. Shu bone Turkiston ma'muriyati o'z tomonidan qarshi chora qullab, Yangi Buxorodagi siyosiy vakilga ushbu yerlarni o'z egalaridan adolatli narxda, ya'ni bir desyatina yerni 150 so'mgacha sotib olish tug'risida bevosita Buxoro amiridan iltimos qilishni surab murojaat etdi. Siyosiy vakil Ignatev yerlarni sotib olishga ruxsat olishda yordam berish to'g'risidagi iltimos bilan devonbegi Ostonaqul nomiga telegramma jo'natdi. Ajratilayotgan yerni baxolash uchun Buxoro hukumati Bobobek Miroxurni yubordi.

1897-yil 31-iyulga kelib Sherobod begi xuzurida harbiy idora uchuy yer sotish bo'yicha muzokara olib borildi, shundan so'ng vasiqa

Buxoroga siyosiy vakillikka hamda Kushbegiga yuborildi.

Termiz harbiy shaharchasiga 1897-yilda 4-Orenburg polki kazaklari tomonidan asos solindi. Turkiston harbiy okrugi shtabiga 1897-yil 19-dekabrda yuborilgan xabarda Termizdagi kazarmaga 4- Orenburg kazak polki yuzligi joylashtirilgani aytilgan.

Termiz harbiy shaharchasi qurilishi podpolkovnik Isaev hamda harbiy muxandis B.N.Kastalskiyga yuklatildi, shu munosabat bilan Pattakesardagi rus ma'muriyati Buxoro amiri hukumatiga ishchi yo'llashda ko'maklashish hamda B. N. Kastalskiyning mahalliy hokimiyat va aholi bilan munosabatlarida yordam ko'rsatish uchun ish davom etadigan butun vaqt mobaynida uning yonida bo'ladigan bir maxsus amaldor ajratish to'g'risida iltimos qildi.

Buxoro hukumati bu iltimosga e'tibor bilan qaradi, biroq uni zo'ravonlik bilan amalga oshirdi.

Boysun, Denov va Sherobod bekliklaridan dexqonlar ishga zo'rlik bilan haydaldi, bo'ysunmaganlar esa qattiq jazolandi.

Qurilishda mahalliy ishchilarga ikki tanga maosh berilardi. Ustiga ustak Termizdan dexqonlarning turar joylarigacha masofa 200 chaqirim bo'lib, ular o'z tomorqalari va xo'jaliklarini tashlab ketishga majbur edilar, bu esa ularning oilasini ochlikka duchor qilardi.

Kupincha dexqonlar bu mehnat majburiyatidan ozod etishlarini so'rab murojaat qilishardi: "Agar biz bu qadar olisga ketib qolsak va u yerda bir qancha kun ishlasak, ancha vaqt o'tib ketadi, yoz tugab qoladi va biz uzimizning bevosita ishimizdan—

dexqonchilikdan chalg'ib qolamiz; biz yolg'izmiz: o'rnimizni bosadigan hech kim yo'q. Boshqa tomondan esa biz davlat ishiga borishdan bosh tortishga jur'at etolmaymiz. Masofa yaqin bo'lganida, biz bajonu dil hatto tekinga ishlab bergan bulur edik".

Qurilishga ishchi yetkazib berish uchun Sherobod begi mas'ul bo'lib, u Buxoro Qushbegisi orqali ishchilar maoshiga bir tanga qo'shishni iltimos qilib chiqdi.

Termizdagi rus ma'muriyati vujudga kelgan vaziyatni hisobga olib hamda bu masalani zo'ravonlik bilan xal etib bo'lmasligini tushunib, Sherobod begining tavsiyasini qabul qildi va maoshni 2 tangadan 3 tangagacha ko'tardi. Biroq O'lka shtabi boshlig'ining 1898-yil 7-avgustdagi 7000-buyrug'i bilan 1-sentyabrdan boshlab ish xaqi yana kuniga 2 tangaga tushirib qo'yildi.

1899- yilda kazarmalar qurilishi tugallanib, ularga Petro Aleksandrovskdan kelgan 13-Turkiston muntazam bataloni joylashdi. Ushbu kazarmalarni qurishda 13-Turkiston muntazam batalonining armiyadan bo'shashga ruxsat beriladigan quyi darajali amaldorlari ham ishtirok etishganini qayd qilish zarur.

Rus kushinlari bilan birga Termizga rus fuqaro aholisi ham kelib, yer sotib olib, shaxsiy uy qura boshladi. Shu munosabat bilan, Amudaryo brigadasi qo'mondoni podpolkovnik Kostevich fikricha, u yerda (Termizda) rus politsiya hokimiyatining vakili bo'lishi kerak edi. Narimanov, Pervomaysk, Golovanov va Tojik kuchalari orasida kazarma, shtab, tibbiy bulinma, zobitlar shtabi, cherkov, bojxona va dukonlar jadal qurila boshlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. С.Турсунов, И.Умаров, Т.Пардаев, Э.Қобилов. "Termiz tarixi" – T.: Sharq, 2001.
2. "Termiz – Buyuk yo'llar chorrahasidagi ko'hna va boqiy shahar" Albom – T.: Sharq, 2001.
3. I.T.Botirov. "Eski Termiz tarixiy manbalarda" – T.: Sharq, 2010.
4. Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Издание. И. Велихановой. Баку. 1986. С. 66, 68, 133.
5. Абу-л Файз Байхакий. История Маъсуда. Перевод. А.К.Арендса. М., 1969. С. 325.
6. Фиёсиддин Али. Дневник похода Темура в Индию. Перевод. А.А.Семенова. М., 1958. С. 127.

JANUBIY O'ZBEKISTON HUDUDIDA ILK TAFAKKUR KURTAKLARI

Shodmonov Anvar,

Termiz davlat universiteti O'zbekiston tarixi ixtisosligi tayanch doktoranti

Annotatsiya: XX asr texnika asri. Bir qarashdan hozirgi insonlar ilk va qadimda o'tgan insonlardan yaratuvchiligi nuqtaiy nazardan juda-juda ustundek tuyuladi. Lekin, tariximizning asta - sekinlik bilan ijobiy tomonga o'sishi natijasida ota- bobolarimiz yaratgan madaniyatlarning mazmun mohiyati hozirgidan kam emasligini ko'rishimiz mumkin. Inson ongi va tafakkurining rivojlanishi ortidan yangi - yangi tamaddunlarga vujudga keldi.

Kalit so'zlar: Paleolit davri, ashell va muste davrlari, tafakkur, ong, Fergantrop-neandertal, olov izlari, ko'mir qoldiqlari, g'orlarda istiqomat.

Аннотация: XX век – век технологий. На первый взгляд кажется, что современные люди по своему творческому потенциалу значительно превосходят людей ранних и древних времен. Однако в результате постепенного развития нашей истории в положительном направлении мы видим, что есть культур, созданных нашими предками, не меньшая, чем сейчас. Вслед за развитием человеческого сознания и мышления возникли новые цивилизации.

Ключевые слова: палеолит, периоды Ашелла и Мустье, мышление, сознание, ферганторы-неандертальцы, следы огня, остатки угля, обитание в пещерах.

Abstract: XX century is the age of technology. At first glance, it seems that the people of today are very superior in terms of their creativity to the people of the early and ancient times. However, as a result of the gradual growth of our history in a positive direction, we can see that the essence of the cultures created by our ancestors is no less than it is now. Following the development of human consciousness and thinking, new civilizations emerged.

Key words: Paleolithic period, Ashell and Muste periods, thinking, consciousness, Ferganthropus-Neanderthal, traces of fire, remains of coal, dwelling in caves.

O'tmish tarixi juda qadim zamonlarga

borib taqaladigan Ibtidoiy to'da davrida mulkchilikning hech bir shakli bo'lmagan. Odamzod o'zining ibtidoiy holatidan tom ma'nodagi odam holatiga o'tish, fikrlovchi odam bo'lib shakllanish jarayonini boshdan kechirgan. Hali jamoa bo'lib yashash ko'nikmalari shakllanmagan edi[1.B;19]. O'rta Osiyo singari janubiy O'zbekistonning ham vatanimiz tarixida o'zgacha o'rni bor. Shubhasiz, ana shu yurtlardan biri Surxondaryo viloyatidir. Ushbu voqea O'zbekistonning janubida joylashgan qadimda insoniyat sivilizatsiyasi mavjud bo'gan viloyatdir.

Surxondaryo viloyati nomi vohadan oqib o'tuvchi „Surxon“ (fors-tojik: „qizil“) daryosi nomidan kelib chiqqan. O'z ichiga Janubidan Amudaryo bo'ylab Afg'oniston, shimoliy, shimoli-sharq va sharqdan Tojikiston, janubig'arbdan Turkmaniston, shimoli-g'arbdan Qashqadaryo viloyati bilan chegaradosh. Uning paleolit davrida iqlim sharoyiti hozirgidan ancha farq qilgan. Yozda havo iliq va quruq, qishda esa sovuq bo'lgan. Ilk paleolitning oxirlarida iqlim soviy boshlaydi. Bu esa hayvonot va o'simlik dunyosiga ta'sir qiladi. Qattiq sovuq o'sha davr odamlarini sovuqdan himoya qiluvchi atrofi yopiq joylarni izlab topishga undaydi va tog'larni, tog' to'sib turadigan soylarni va shunga o'xshash joylarni makon tutadilar.

Janubiy O'zbekiston tosh davrini ilmiy o'rganish ishlari 1938-yilda o'rta paleolit davriga oid mashhur Teshiktosh g'orining ochilishi bilan boshlangan. Eng qadimgi tosh asri olduvay, qadimgi ashell, hamda muste davrlariga bo'linadi. Uning eng quyi sanasi 3,5-3 mln, yuqorisi esa, 100-35 ming yilga kelib taqaladi[2. B:18]. Shunga o'xshash boshqa adabiyotlarda paleolitda uch bosqichga ajratiladi: quyi (miloddan avvalgi 3 million - 200 ming yillar), o'rta (200-40 yillar) ming yilliklar) va yuqori (miloddan avvalgi 40-15/10 ming yilliklar)[3. B:54].

R.Z.Ibragimovning fikricha paleolit davrining ilk bosqichlariga oid moddiy topilmalar Sharqiy Afrika hududlarida tarqalgan makonlarda o'z aksini topgan bo'lib, Olduvay

makoni nomi bilan dastlabki bosqichi sifatida fanga kiritilgan. Qadimgi tosh asrining keyingi bosqichlari ashell, o'rta paleolit (muste), so'nggi paleolit davrlaridan iborat[4. B:7]:

Ilgari ilk paleolit davri shell, ashell davrlariga bo'lingan edi. Lekin keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar natijasida, uni olduvay va ashel davrlariga bo'lish muvofiq deb topildi. Chunki ilgarilari olduvay davri yodgorliklari kam bo'lib, uni davr tariqasida ajratish imkoni bo'lmagan. Shell va ashel qo'l cho'qmorlaridagi vazn jihatidan farqini e'tiborga olib, ularni davr sifatida ajratishgan. Keyingi yillarda olduvay davri mehnat qurollarining ko'plab topilishi, uning davr sifatida ajratib ko'rsatishga imkon tug'dirdi. Shell va ashel davrlari esa, bir davr qilib - ashell davri deb belgilandi[5. B:17-18].

Albatta yaqin yillarga qadar ilk paleolit davri jahon arxeologiyasida 3 mln yillikdan to - 100 ming yilliklarga deb belgilangan. O'zbekistonda, ilgari, ilk paleolit davri mil.avv. 1 mln yillikdan 100 ming yillikkacha davom etgan deb hisoblanilgan. Keyingi davrlarda arxeologiyada sohasidagi yutuqlar davrlashtirishning yangi metodi asosida uning bundan 2 mln yillikdan 200 ming yillikkacha davom etganligi aniqlandi.

O'zbekistonda paleolit davri yodgorliklari haqida gapirganda, albatta, eng qadimdan inson izlari mavjud bo'lgan hududlar sirasiga kiradi. Bu davrda odamzodning Fergantrop-Neandertal ajdodlari yashgan davr hisoblanadi[6. B:76]. Bunda Selung'ur g'ori, Ko'lbuloq, So'x ochiq tipdagi manzilgohlar, Toshsoy va Qizilolma yodgorliklari nafaqat O'rta Osiyoda balki, butun dunyo arxeologiyasida muhim manzilgohlar hisoblanadi. Janubiy O'zbekiston hududlarida ilk paleolit davriga oid manzilgohlarning o'rganilishi hali oxiriga yetgani yo'q.

O'rta paleolit davriga kelib odamining fizik tipi o'zgarib Arxantropalar o'rnini Paleantropalar (neandertallar) egallaydi. O'zbekistonning janubidagi qadimgi odamlarning dastlabki manzilgohlari turli yovvoyi hayvonlar va yovvoyi o'simliklar bilan qoplangan tog' o'rmonlarida, Boysun tog'laridan oqib tushuvchi daryo etaklarining bo'ylarida paydo bo'ldi. O'rta paleolit davriga oid dastlabki yodgorlik Teshiktosh g'or makonidan topilgan. Bu makon Surxondaryo

viloyatining Boysun tumanidagi Boysun tog'ining janubiy yonbag'ridagi darasida joylashgan. G'or shimoli-sharqqa qaragan bo'lib, kengligi old qismida 20 metr, chuqurligi 21 metr va balandligi 9 metrdir. Eng muhim jihatlardan biri Teshiktosh materiallari o'rta paleolit davridan so'ngi paleolit davriga evolutsiyon-tafakkur asosida o'tishni kuzatish mumkin[7. B:38]

Boysundagi yana bir g'or-makonlardan biri Amir Temur g'oridir. U Teshiktosh g'oridan uzoq bo'lmagan yerda joylashgan. 1939 - yilda A.P.Okladnikov qazishma ishlari olib borgan. Bu yerda uchta madaniy qatlam bo'lib, yuqoridagi ikkitasi yangi tosh davriga oid. Eng quyi uchinchi qatlam o'rta paleolit davriga oiddir. Amir Temur manzilgohidan topilgan mehnat qurollari ham odamlarning ovchilik hamda termachilik asosida kun kechirishganidan guvohlik beradi.

G'orning chuqurligi 1 m gacha yetadigan uchinchi qatlamdan kam sonli tosh buyumlar yig'ib olingan. Ular orasida prizmasimon nukleus va yirik qirg'ich mavjud. Ushbu qatlamdan archaga taalluqli ko'mir qoldiqlari topilgan.

O'rta paleolitga oid deb topilgan Boysuntog'dagi yana bir yodgorlik Kattaqo'rg'on bo'lib, u Teshiktoshning qarama-qarshisida, Machaydaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan. Bu yerdagi dastlabki qazishmalar 1930-yillarda G.V.Parfyonov tomonidan amalga oshirilgan. Arxeologik qazishmadan olingan materiallar bilan tanishib chiqqan A.P.Okladnikov ularni Teshiktosh materiallariga o'xshash, deb topgan (*yodgorlik materiallari bilan tanishib chiqqan V.A.Ranov esa qarama-qarshi fikrga keladi. U ushbu tosh ayvonda o'rta paleolitga oid qatlamlar yo'q, deb hisoblaydi*). Keyingi davrda arxeologlar Surxondaryo vodiysining turli joylaridan, xususan, To'palang daryosi bo'ylaridan o'rta paleolit davri kishilarining mehnat qurollarini topganlar.

2002-2003 - yillarda O'zbekistonda tosh davrini o'rganish bo'yicha xalqaro O'zbek-Rossiya qo'shma ekspeditsiyasi Boysuntog'da ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Natijada, bu yerdan o'rta paleolit davriga oid Amir-Temur 1 hamda o'rta va so'nggi paleolit davriga mansub Teshik-Tosh 2 g'or makonlari ochib

o'rgandilar[8.B:17].

Teshiktosh 2 g'orining eni 15 m, bo'yi esa janubdan sharqqa qarab 61,6 m.ga cho'zilgan harsang ayvondir. Qazish ishlari jarayonida g'ordan 28 ta tosh buyum yig'ib olingan. Xomashyo sifatida bu yerda yashagan odamlar mahalliy ohaktoshlardan, ya'ni, ular orasidan ko'proq kremniylashganlarini tanlab olib foydalanganlar. Bu xomashyoning sifati juda past va ularda ichki yoriqlar, bo'shliqlar hamda turli qo'shimchalar ko'p uchraydi. Qazishmaning turli xil chuqurliklaridagi ayrim, alohida topilmalar g'orni ibtidoiy odamlar tomonidan bir necha bor o'zlashtirilganligini va biroq, bu o'zlashtirishlar qisqa muddatli, epizodik yoki mavsumiy bo'lganligini ko'rsatadi. Mumkinki, ushbu g'or Teshiktosh ovchilarining Hisor tizmalaridan Machaydaryoga o'tadigan tranzit yo'ldagi to'xtash joyi vazifasini o'tagan.

Surxondaryo viloyati Sherobod tumanidagi Ko'hitang tog'i hududida paleolit davriga oid yodgorlik aniqladi. Arxeologik dala tadqiqotlari 2021-yil 25-noyabrdan 5-dekabrgacha Milliy arxeologiya markazi xodimlari tomonidan professor Rustam

Sulaymonov boshchiligidagi olib borildi.

Ko'hitang tog'ining ichki qismida tor daralar mavjud bo'lib, ularda geologik jarayonlar natijasida ko'plab g'or va ungurlar shakllangan. Ularning biridan qadimgi davrda ibtidoiy odam ajdodlari mavsumiy boshpana sifatida foydalangan. Dastlabki kuzatuvlar natijasida yodgorlik yer sathidan ko'plab tosh o'zaklar, ularning parchalari, uchrindi va plastinalar, hamda, qurollar yig'ib olindi. Qazuv ishlari natijasida yodgorlik bitta madaniy qatlamdan iborat ekanligi aniqlandi.

Qayd etilishicha, ushbu yodgorlik hududda ilgari topib o'rganilgan Teshiktosh yodgorligiga xronologik va madaniy jihatdan o'xshash.

Ushbu yodgorlikning paleolit davriga oid yodgorligining madaniy qatlami kul va kuyindi qoldiqlari bilan qoplangan qoramtir, mayda tarqoq tuproqdan tarkib topgan bo'lib, unda ham ko'plab tosh buyumlar va yovvoyi hayvon suyak qoldiqlari topildi. Demak nafaqat Boysun hududlarida balki viloyatning Sherobod tumani hududlarida ham o'rta paleolit davri odamlari, Neandertallarning izlari borligi voha tarixini chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Janubiy O'zbekiston xududida O'rta paleolit davri yodgorliklari¹

1-jadval

	Yodgorliklar nomi	Davri	Topilgan topilmalar	Hududi
	Teshiktosh g'ori	O'rta paleolit	Teshiktosh g'orining madaniy qatlamlaridan 2228 ta tosh buyumlar topib o'rganilgan. Ular tarkibida asosan kremniylashgan ohaktoshdan ishlangan bo'lib, tarkibida nukleuslar, qirg'ichlar, paykonlar, kesgichlar, retushlangan uchirindilar va plastinalar mavjud.	Surxondaryo viloyatining Boysun tumanida
	Amir Temur g'ori	o'rta paleolit	Qo'pol ishlangan yirik qirg'ichlar, plastinalar, lapkasimon nukleuslar va ulardan uchirib olingan tosh bo'lakalar topilgan.	Surxondaryo viloyatining Boysun tumanida
	Kattaqo'rg'on yodgorligi	O'rta paleolit (taxmin)		Surxondaryo viloyatining Boysun tumanida
	Teshiktosh 2 g'or makoni.	o'rta paleolit	Qazish ishlari jarayonida g'ordan 28 ta tosh buyum yig'ib olingan. Xom-ashyo sifatida bu	Surxondaryo viloyatining

¹ Ushbu jadvalda hali Janubiy O'zbekiston xududida o'rganilmagan va endi o'rganilayotgan yodgorliklar ro'yxati kiritilmagan va mukammallikdan yiroqdir. Zero bu hudud ilk ibtidoiy sivilizatsiya beshiklaridan biridir.

			yerda yashagan odamlar mahalliy ohaktoshlardan, ya'ni ular orasidan ko'proq kremniylashganlarini tanlab olib foydalanganlar.	Boysun tumanidagi
	To'palang daryosi bo'ylari ochiq tipdagi manzilgoh.	O'rta paleolit	Ko'plab tosh buyumlar	Surxondaryo viloyatining Denov-Saraosiyo tumanlarida
	Ko'hitang tog'idagi yangi topilgan yodgorlik.	O'rta paleolit	Ko'plab tosh buyumlar. (Qazish ishlari yakunlanmagan)	Sherobod tumani Xatak qishlog'i

Inson tafakkurining rivojlanishishi ortidan yuqori paleolitda yangi inson tipining vujudga kelishishiga olib keladi. Aynan o'rta paleolit davri odamlari aqilli odam turini rivojlanishiga turtki bo'lgan.

A.P. Okladnikovning ta'kidlashicha, olov Teshiktoshda uzoq vaqt davomida yonmagan. Chunki, gulxan osti tuproqlari unchalik kuymagan.

Go'shtni tanlashda hayvonning yoshi muhim rol o'ynaydi. Asosan yosh hayvonlarning go'shti uchun harakat qilingan². Teshiktosh go'ridan topilgan hayvonlarining 667 ta suyagidan 649 tasi kiyik suyagidir. Bizga ma'lumki kiyik go'shti o'zining xossalari bilan noyobdir: bug'u moxi bilan oziqlanadi³. Bu esa inson uchun koni foydadir. Pishirib yeyilgan ovqatlar insonning biologik, fizologik hamda tafakkur nuqtayi nazardan rivojlanishiga olib keldi.

Neandertal bolaning qabri ham aftidan, birinchi madaniy qatlam bilan bog'liqdir. Odam tanasining bosh qismi - g'or ichiga, oyog'i esa tashqariga qaratib qo'yilgan. Suyaklarning madaniy qatlamlar ostida ekanligini inobatga olinsa mayit maxsus kovlangan, uncha chuqur bo'lmagan o'raga dafn etilgan.

Ikkinchi madaniy qatlamdan va uncha katta bo'lmagan gulxan izlari, uchinchi madaniy

qatlamdan uchta o'choq va to'rtinchi madaniy qatlamning katta qismi ko'mir bo'laklari bilan quyuq qoplangan bo'lib, 3x3 m dan iborat yumaloq maydonchaga ega. Bu maydonchani markazida katta o'choq (2x1,3m) joylashgan. Quyi beshinchi madaniy qatlamdan (maydoni 15m) ikkita o'choq izlari aniqlangan.

Ilk paleolit davrida tabiiy olov izlari mavjud bo'lgan bo'lsa, o'rta paleolit davrida ko'mir qoldiqlarining topilishi va shunga o'xshash ataylab olovning yoqilish izlari olovni suniylashtirish ehtiyojini vujudga keltirgan. Olov tosh davrining boshlarida kamida to'rtta vazifani bajaradi: **himoya, isinish, yorug'lik, va pishirish**. Ximoya - odamlarni yirik hayvonlarga yem bo'lishidan asradi va tabiatda yetakchilik ro'lini qo'lga kiritdi. Isinish - yer tarixidagi eng uzoq muzlash bilan bog'liq bo'lgan keskin sovish sharoitida omon qolish imkonini berdi. Yorug'lik - kunning uzunligini uzaytirdi va tunga ta'sir qildi, kechasi sun'iy yoritish sirkadiyalik ritmlarni⁴ o'zgartirib, hushyorlikni uzaytirdi. Pishirish -bu insonning ovqatlanishini yaxshiladi va diversifikatsiya qildi, uning mavjudligi uchun yanada qulay sharoitlarni ta'minladi va taffakkurini rivojlanishiga zamin yaratdi.

Yana bir narsaga alohida to'xtalish kerakki, muste davrining ko'pgina makonlari ov

² Hayvon go'shti qanchalik katta bo'lsa va tarkibida zararli yog'lar ko'p bo'ladi.

³ Moxi o'simligi kiyiklarning go'shtini chinakam dorivor qiladi. Ushbu mahsulotdagi yog' miqdori kam. U yaxshi so'riladi, shuningdek inson tanasida ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni davolaydi: yurak faoliyatini normallantiradi, qonda yuqori xolesterin xavfini kamaytiradi. Qon, va diabetes mellitus paydo bo'lishining oldini oladi.

⁴ Sirkadiyalik ritmlar - kecha va kunduzning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan turli xil biologik jarayonlar intensivligidagi siklik tebranishlar. Sirkadiyalik ritmlarning davri odatda 24 soatga yaqin. Sirkadiyalik ritmlar tashqi stimullar bilan bog'liq bo'lishiga qaramay, kelib chiqishi endogen bo'lib, tananing biologik soatini ifodalaydi

natijasida o'ldirilgan hayvon suyaklarini yoqib yuborgan bo'lsa, Teshiktosh aholisi suyaklardan foydalangan[9.B:150]. Teshiktoshdan suyakdan yasalgan mehnat qurollari ham topilgan.

Teshiktosh g'orining madaniy qatlamlaridan 2228 (3 mingdan ortiq, *O'zbekiston tarixi xrestomatiya 1 jild. Fan nashriyoti Toshkent 2014 y. 25 bet*) ta tosh buyumlar topib o'rganilgan. Teshiktoshda yirik uchli nayzasimon ish qurollar mavjud emas. P.P.Yefimenko muste davriga oid ikkita eng mashxur qurol- nayza va qirg'ichni taqqoslab quyidagi fikrga kelgan: uchli nayza ko'proq "erkaklar pichog'i" qirg'ich esa ko'proq "ayollar pichog'i"ga yaqin bo'lgan. Nayza bilan erkaklar bemaol hayvonlarni ovlagan bo'lsa, qirg'ich bilan esa ayollar uy xo'jaligida foydalangan[10. B:3-5].

Xulosa o'rnida shu narsani alohida takidlash lozimki, ibtidoiy odamlarning bilim darajasi ancha cheklangan bo'lsada, biroq yashash uchun kurash jarayonida atrof-muhitni kuzatib tajriba to'plaganlar. Dastlab ibtidoiy

odamlar ehtiyojini qondirish maqsadida oziq-ovqat qidirib o'zi yashayotgan atrof muhitni yahshiroq o'rgana boshladilar. Bu esa ularning geografik bilimini oshirgan. Tabitdagi mavjud bo'lgan istemolga yaroqli o'simlik va mevalarni qidirib topishi, kuzatishi natijasida botanik bilimlarini to'plagan. Yovvoyi hayvonlar ovlash jarayonida hayvonlarning fe'li, turi, yashash joylarini kuzatish tufayli ibtidoiy odamlarda zoologik bilimi shakllana boshladi. Sovuq iqlimning vujudga kelishi natijasida fizik - astronomik bilimlar shakllana borgan. Qorong'ulikning mavjud bo'lishi oqibatida qo'rquv hissining yanada oshib borishi natijasida diniy qarashlarning vujudga kelishi sodir bo'ldi. Ovchilik mahsulotlari va termachilikdagi mahsulotlarning taqsimlanishi natijasida matematik bilimlarning oshib borishi va bu jarayonlarni o'rganish ibtidoiy odamlar uchun zaruriy, hayot uchun kurash, tirikchilik manbai edi.

Albatta inson tafakkuri cheklanmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. Москва, 1980. -С. 19-173
2. Annayev J.T. Jahon arxeologiyasi (o'quv qo'llanma) Toshkent.: "Innovatsiyon-Ziyo". 2020. 18 bet.
3. Молева Н.В. Каменный век в археологии (Учебно-методическое пособие). Нижний Новгород. 2009. ст №17.
4. Ibragimov R.Z. Markaziy Osiyo arxeologiyasi. Toshkent 2013. 7-bet
5. Egamberdiyeva N.A. Arxeologiya (o'quv qo'llanma). Toshkent.: 2011. 17-18 bet.
6. Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Monografiya. Toshkent.: 2019. 76,1-bet
7. Jo'raqulov M.J O'rta Osiyo arxeologiyasi Toshkent.: 1997. 38-bet
8. Ражабов А.Ю, Махкамова Н.А. Жанубий Ўзбекистоннинг қадимги тош даври археология ёдгорликларини ўрганилиш тарихи // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида ЎЗР ФА Археология институтида 2013-йил 27-28 мартда ўтказилган ёш олимлар Республика конференцияси материаллари 17-бет.
9. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. Ленинград.: 1979. -С. 150.
10. Omonov V.Teshiktosh odami. // Fan va turmush 2008. 3,4,5,50-bet.

O'ZBEKISTONDA YOSHLARNING MA'NAVIY YUKSALISHDA MAHALLA TIZIMINING O'RNI

Sanginova Iroda Nematullayevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti.

i.sanginova@dtpi.uz

Anotatsiya: Bizga ma'lumki yosh avlod boshlang'ich tarbiyani oilada, mahallada oladi.

Mahallalarda yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, milliy xalq o'yinlari va

sport turlarini yoshlar orasida ommalashtirish, “Besh muhim tashabbus” loyihalari, yoshlar festivallari va boshqa madaniy-ma’rifiy tadbirlarni amalga oshirish bu yoshlarni ham jismonan ham manan yetuk barkamol kadr bo‘lib shakllanishlariga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Milliy o‘zlik, madaniyat, ma’naviyat, ta’lim tarbiya, inson komoloti, vatan ravnaqi, taraqqiyot, inson ravnaqi, ma’rifat.

Аннотация: Как известно, молодое поколение получает начальное образование в семье и соседстве. Содержательная организация досуга молодежи в микрорайонах, популяризация среди молодежи национальных народных игр и спорта, реализация проектов «Пять важных инициатив», молодежных фестивалей и других культурно-просветительских мероприятий сделают этих молодых людей физически и морально зрелыми и здоровыми. -округлый состав помогает им формироваться.

Ключевые слова: национальное самосознание, культура, духовность, образование, воспитание, человеческий труд, развитие родины, прогресс, развитие человека, просвещение.

Abstract: As we know, the young generation receives primary education in the family and neighborhood. Meaningful organization of free time of young people in neighborhoods, popularization of national folk games and sports among young people, implementation of "Five Important Initiatives" projects, youth festivals and other cultural and educational events will make these young people both physically and mentally mature and well-rounded staff. helps them to form.

Keywords: national identity, culture, spirituality, educational upbringing, human komolot, prosperity of the motherland, progress, human prosperity, enlightenment.

Bugungi kunda mamlakatimizda, yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ularda milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usini mustahkamlash, milliy g‘oyani keng targ‘ib etish borasida keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Zero, mahallalarda olib borilayotgan ma’naviy yuksalishga xizmat qilayotgan islohotlar

navqiron avlodni ulug‘ ajdodlarimiz xotirasi bilan haqli ravishda faxrlanish, tinchlik, osoyishtalik hamda obodlik uchun kurashish, mustaqillikni qadrlash va Vatanni ardoqlab yashashga undashi bilan yanada ahamiyatlidir. [3]

Bugungi kunda mamlakatimizda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularning intellektual jihatdan kamol topishini va ma’naviy rivojlantirishga ko‘maklashish maqsadida mahallalarda yoshlar yetakchisi lavozimi ta’sis etildi. Yetakchilar o‘ziga birlashtirilgan mahallalarda faoliyatini quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiradi:[5]

-madaniyat va san’atni targ‘ib qilish borasida – “San’at g‘unchalari” ko‘rik-tanlovi, maqom, baxshichilik va estrada bo‘yicha “Yoshlar ovozi”, “Yosh musavvirlar” tanlovlari hamda “Kamalak yulduzlari” bolalar ijodiyot festivalini o‘tkazib kelmoqdala, shuningdek, yoshlar va bolalar teatr jamoalarini tashkil etmoqdalar.

-sog‘lom turmush tarzi va sportni ommalashtirish borasida – futbol, voleybol, basketbol, stol tennisi, velosport, yugurish, shaxmat, shashka, badminton, kamondan otish bo‘yicha musobaqalarni tashkil etib, salomatlik uchun 5 000 qadam yurish marafoni hamda “Yosh ekolog” aksiyasini o‘tkazmoqdalar.

-axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishni tashkil qilish borasida – “Bir million dasturchi”, “Dasturlashga birinchi qadam” loyihalarini amalga oshirib, kibersport chempionati va “Axborot texnologiyalari bilimdoni” tanlovini o‘tkazib kelmoqdalar;

-ma’naviyat va kitobxonlikni targ‘ib qilish borasida – “Zakovat” musobaqasi, “Quvnoqlar va zukkolar”, “Zukko kitobxon”, “Yosh kitobxon”, “Yosh kitobxon oila”, “Xorijiy tillar bilimdoni” tanlovlari hamda “Munozara” intellektual va milliy xalq o‘yinlarini tashkil etib tanlovlarda o‘quvchi yoshlar, talaba yoshlarning faol ishtirokini nazorat qilib kelmoqdalar.

-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va huquqiy savodxonlikni oshirish borasida – “Yosh chegarachi”, “Yosh qutqaruvchi”, “Quvnoq startlar”, “Temurbeklar”, “To‘maris malikalari”, “Shunqorlar”, “Yosh huquqshunos”, “Yosh saylovchi”, “Yosh

deputat” tanlovlari hamda “Men ham askar bo’laman” aksiyalari va harbiy qismlarga sayohatlarni tashkil etib nazorat qilib kelmoqdalar.

-tadbirkorlik g’oyalarini qo’llab-quvvatlash borasida – “O’zbekiston uchun 100 g’oya” va “Mahallaning ishbilarmon tadbirkori” tanlovlari, “Biznesga birinchi qadam” grant loyihasi hamda muvaffaqiyatga erishgan tadbirkorlar bilan uchrashuvlarni tashkil etib, yoshlarni tadbirkorlar hamda ishbilarmonlar bilan uchrashtirib yoshlarni hayotda o’z o’rnini topishga hamda ona vatanga vatanparvarlik ruhida tarbiyalab kelmoqdalar.[5]

Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy muammoga sivilizatsion yondashuv asosida tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik, obyektivlik, tizimli tahlil, manbaviy, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xolislik, og’zaki so’rov kabi usullar yordamida Yangi O’zbekistonda yosh avlod ma’naviy kamoloti va ma’rifiy yuksalishda mahalla tizimining o’rni benihoyat yuqori o’rinda turishiga oid birlamchi hujjatlar tahliliga tayangan xolda atroflicha tadqiq etildi.

Mahallada norasmiy ijtimoiy aloqalar tizimi tarkib topgandir. Agar biron to’y bo’lsa, oqsoqolning biror og’iz gapi bilan barcha qo’ni-qo’shilar xizmatda bo’ladi. Kim choy qaynatadi, kim masalliq olib keladi. [3] Xotin-qizlar ham barchasi xizmatda bo’ladi. Ma’raka ham xuddi shunday, bir og’iz gap-so’zsiz ijro etiladi. Hamma mahalla sha’nini saqlashga harakat qiladi. Bu yerda jamoa va oqsoqollar fikriga bo’ysunish tamoili ustuvordir. Bu narsa sharqona ruxiyatga mosdir. Shu sababli xalqimiz orasida “Mahallang otang –onang”, “Bir bolaga yetti mahalla ota–ona” iboralari paydo bo’lgan bo’lib, kishilarning eng, hursanchilik va og’ir kunlarida ham mahalla insonlarning kuniga yaraydi, yordam ko’rsatadi, kishilarning ko’nglini ko’taradi.[1] Bundan ko’rinib turibdiki mahallalardagi bu ajoyib urf odatlar ham ajoyib qadriyat hisoblanadi. Biz farzandlarimizga bu urf odatlarni hurmat qilib, har bir tadbirlarda ishtirolk etib anana va qadriyatlarga munosib farzand bo’lishlari lozimligini bolalik chog’laridan tushuntirib borish lozim. Yuqorida keltirilgan iboralarning mazmun mohiyati naqadar chuqur bo’lib tarix sinovlaridan o’tgan. Shuning uchun xalqimiz

orasida hamon yangi mazmun bilan yashab kelmoqda Ayni paytda mahalla ko’pchilik uchun ma’naviyat muhit hisoblanadi.[2] Agar mahallada ma’naviy muhit yomon bo’lsa, u yerda turli bezorilar, jinoyatchilar, noqonuniy ishlar bilan shug’ullanuvchilar ko’payadi. Agar ma’naviy muhit yaxshi bo’lsa, buning teskarisi bo’ladi, ya’ni ilimli, iymonli, mehnatkash insonlar ko’payadi. Shu sababli ma’naviy muhit shaxsning ham, butun avlodni ham muayan yo’nalishda shakillantiradi, tarbiyalaydi, ijobiy hislatlarni yuzaga chiqaradi, ularning yomon ta’sirlardan himoya qiladi. Ma’naviy muhit har qanday yutuq va kashfiyotlarnig (chetdan qabul qilingan yangi qadriyatlarining ham) taqdirini belgilaydi: rivojlantiradi, yo unutilishiga mahkum etadi yoki deformatsiya qilib, o’ziga moslashtiradi.[8]

Hozirda mahalla raisining uchta yo’nalishdagi - huquqiy masalalar, oila va xotin-qizlar masalalari hamda ekologiya-obodonlashtirish bo’yicha o’rinbosarlari tizimi ishlarni olib bormoqda.[3] Avval uchta mahalla osoyishtaligi uchun bir nafar profilaktika inspektori mas’ul edi. Endilikda har bir mahallaning profilaktika inspektori hamda uning yordamchisi mavjud. Bunday o’zgarish hamda ichki ishlar organlari o’rtasida o’rnatilgan hamkorlik mahallalarda jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarlikka qarshi kurashishda o’z samarasini berayotir. Bundan tashqari mahalla boshqaruv shakli haqida gapirganda O’zbekistonda mahalladagi fuqarolarning yashash sharoitlarini yaxshilashga yordam berish va kambag’allikdan aholini chiqarish maqsadida hokim yordamchilari lavozimi tasis etilishi haqida to’xtalib o’tish joiz deb o’ylaymiz. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-dekabrda “Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag’allikni qisqartirish bo’yicha davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlari to’g’risida”gi PF-29-son Farmoniga muvofiq hokim yordamchilarining vazifalari belgilab qo’yildi.

Ma’naviy muhit – jamiyatning hissiy, aqliy va jismoniy kamolot borasida erishgan o’rtacha saviyasi asosida vujudga kelgan talablari va ularning amalga oshirish tartibi. Muhit odatda, barqarorlikka bir tekislik va bir hillikka intiladi, uning talablari va ta’siri

hammaga birdek – o‘rtacha bo‘ladi.[4] Uning talablariga javob berish uchun kimlardir o‘zini tarbiyalaydi, takomillashadi, o‘sadi va hokazo. Kimlar uchundir umumiy ma‘naviy muhitning talablari kamlik qiladi. Bunda shaxslar yoki ijodiy guruhlarining imkoniyatlari to‘liq yuzaga chiqmasdan qolish xavfi tug‘iladi. Shu boisdan umumiy ma‘naviy muhit doirasiga nisbatan xoslashgan tabaqaviy, kasbiy-professional yoki guruhiy muhitlar-submuhit mavjud. Submuhitlar ozaro biroz farq qiladi. Farq muayyan ijtimoiy guruh, tabaqa va sinflarning psixologiyasi va siyosiy mavqei, intilishlari ta‘sirida vujudga keladi. Ammo bu farqlar ortiqcha baholanmasligi va ma‘naviyatga bolshevikchasiga mutloqlashtirilgan sinfiylir nuqtai nazaridan yondashish uchun asos bo‘lmasligi kerak. Submuhit umum muhitdan ajralib keta olmaydi va pirovardida uning talablariga bo‘ysunishga majbur bo‘ladi. Har bir yosh avlodning ma‘naviy yetuk, komil shaxs bo‘lib voyaga yetishida musaffo havo, tabiat bilan birgalikda mahalla va oila muhiti juda katta ro‘l o‘naydi. Demak, mahalla kishilarning tarixan shakllangan birlashib kelayotgan birga yashab faoliyat ko‘rsatadigan makoni hisoblanad[3]. U o‘zbek xalqining turmush tarzi, ruxiyati, ijtimoiy hayotining o‘ziga xos xususiyatlarini aks etiruvchi, milliy ananalarni, urf odatlari axloqiy ma‘naviy qadriyatlarini avlodlardan avlodga yetkazuvchi muqaddas maskan bo‘lib kelgan. Mahalla insonlarining millati, yoshi, jinsi, dini, irqi tili, e‘tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat‘i nazar ularni ezgulik yo‘lida jipslashtiruvchi va birlashtiruvchi katta oila hisoblanadi. Bu oila insonlarning bir-biriga bo‘lgan o‘zaro hurmati, muhabbati, mustahkam do‘stligi asosida yashaydi faoliyat ko‘rsatadi.[6] Oila va mahalla har tomonlama bir-birlari bilan bog‘liq. Zotan mahalla oilalardan tashkil topadi. Farzandlar oila bag‘rida kamol topgani kabi, oila ham mahalla ichida ravnaq topadi, nurli kelajak sari intiladi. Kerak bo‘lsa, mahalla oilaning eng yaqin maslahatchisi, tog‘day tayanchidir. Sharq xalqlari chunonchi o‘zbek xalqi shu narsani biladi, teran ma‘no mazmunini yaxshi tushunadi.[9] Darhaqiqat, Sharq xalqlari uchun eng muhim xususiyatlaridan biri bu barchamizni quvnatadigan xursandchilik kunlari ham boshga ish tushgan onlarda ham bir-

biriga hamdard va hamnafas bo‘lishdir. Insonlar o‘rtasidagi bunday bog‘liqlik va hamjihatlikning muhim vositasi–mahalladir. Zotan, to‘p –to‘p bo‘lib mahalla–mahalla bo‘lib kun kechirganda yashash uchun turli qulayliklar vujudga kelgan, odamlararo muhim munosabatlar, muomala yo‘sinlari-shakillangan.[7]

Yangi O‘zbekistonda turmush madaniyatini yuksaltirish va juda ko‘plab muammolarning hal etilishida tarixiy vazifani bajargan mahalla –halqning halq bo‘lib maydonga chiqishiga eng birinchi omillardan bo‘ldi, desak sira yanglishmagan bo‘lamiz halla birlashtiruvchi kuch bo‘lib, Vatanning bir bo‘lagi hisoblanadi. Mahallada yutuqlar, kam ko‘stlar ham qo‘ni –qo‘shnilarga ma‘lum. Odamlarning bir –birlarini yaxshi bilishlari natijasida o‘rtada mehr –oqibat paydo bo‘ladi.

Oqibatning boshi andishalikda. Bularning barchasi xalqimizni ma‘naviy jixatdan yuksaltirgan, uni madaniyatli xalqlar qatoriga ko‘targan eng qimmatli milliy belgilardandir. Mahallani tinchlik va osoyishtalik qo‘rg‘oni, deyish ham mumkin. Afsuski bizda mahallalar tarixi kam o‘rganiladi. Aslida, millat tarixini o‘rganish mahallalar tarixini o‘rganishdan boshlanadi.[8]

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki O‘zbekiston mustaqillika erishgan ilk kunlaridanoq yosh avlod ma‘naviy kamoloti va ma‘rifiy yuksalish ularning ham manan jismonan kamolga yetishlari uchun qanchadan qancha keng imkoniyatlar yaratib bermoqda. Maktablarda, Oliy ta‘lim muassalarida o‘quvchi hamda talaba yoshlarni zamonaviy texnologiyalar asosida bilim olib ta‘limda yuqori cho‘qilarga erishishayotganlari ham so‘zimizning isbotidir. Har bir ota ona farzand dunyoga kelishi bilan ona vatanga sadoqatli komil fozil dono qilib tarbiyalashga harakat qilmog‘i lozim. Zero yuqorida takidlab o‘tganimizdek bola boshlang‘ich tarbiyani ota onadan undan so‘ng maktabgacha ta‘lim dargohidan, maktabdan xullas mahalla boshlang‘ich ta‘lim-tarbiya o‘chog‘idir.

Mahalla Sharq xalqlari uchun muhim qadriyat bo‘lib uning sha‘ni, gullab yashnashi taraqqiyoti uchun butun kuch-va qudratini sarf etadigan ma‘rifatparvar kelajak avlodni tarbiyalaydigan makondir. Yangi O‘zbekiston farzandlari albatta buyuk bobokalonlarning ijod

faoliyatlariga ularning sharqona fazilat va urf odat ananalariga marosimlariga munosib

farzand bo'lib kamolga yetmoqlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Milliy tarrafiyot yo'limizni qattiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz". T.: - "O'zbekiston".
2. Mirziyoyev Sh.M "Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga qurishimiz kerak". T.: - "O'zbekiston" 2017.
3. Sanginova I.N "Yangi O'zbekistonda mahalla ko'rki". Eurasian journal of law Finance and Applied Scienges. Page. 66-70. 2022.
4. Sanginova I.N. "Mahallalarning ijtimoiy ma'naviy hayotdagi o'rni". Surxondaryo ilm va tafakkur. 2023. N-1 son 35-39 betlar.
5. Tursunov S.N. Jo'rayev B. "Mahalla-Mustaqil yurt tayanchi". Toshkent 2012-yil.
6. Tursunov S.N. "O'zbek mahallalari ma'naviyatimiz iftixori-g'ururiga aylansin". Toshkent. "Yangi nashr" 2018-yil. 275-278.
7. Tursunov S.N va boshqalar. Surxondaryo tarixi - Toshkent: Sharq. 2004-yil. 610-bet.
8. Jalilov Sh. "Mahalla yangilanish davrida. -Toshkent: Mehnat, 1995-yil 72-75 bet.
9. www.mahalla.intal.uz.

УРБАНИЗАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИНГ ШАҲАР АҲОЛИСИ КУНДАЛИК-МАИШИЙ ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ

Чориев Жамшид Шокиржонович,
Термиз давлат университети эркин тадқиқотчиси

Аннотация: Жаҳон миқёсида урбанизация ва шаҳарлашув жараёни шиддат билан ривожланиб бораётган бугунги кунда шаҳарлар тарихини теран ёритишга қаратилган илмий изланишларга эҳтиёж тобора ортмоқда. Шу сабабли ҳам жаҳондаги етакчи илмий-тадқиқот марказларида ер шарининг турли минтақаларида урбанизация жараёнларининг ўзига хос жиҳатларини, шаҳарсозлик маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиш қонуниятларини ўрганиш бўйича тизимли илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Калит сўзлар: урбанизация, тоза ичимлик суви, транспорт, электр энергия, қурилиш ишлари, сартарошхона, ошхона, тикувчилик цехи, ҳаммом.

Аннотация: Сегодня, когда процесс урбанизации и урбанизации стремительно развивается в мировом масштабе, возрастает потребность в научных исследованиях, направленных на более глубокое освещение истории городов. По этой причине в ведущих научно-исследовательских центрах мира

проводятся систематические научные исследования по изучению конкретных аспектов процессов урбанизации, становления культуры городского планирования и условий развития в различных регионах земного шара.

Ключевые слова: урбанизация, чистая питьевая вода, транспорт, электричество, строительные работы, парикмахерская, кухня, швейный цех, санузел.

Abstract: Today, when the process of urbanization and urbanization is rapidly developing on a global scale, there is an increasing demand for scientific research aimed at in-depth coverage of the history of cities. For this reason, in the world's leading scientific and research centers, systematic scientific research is being conducted to study the specific aspects of urbanization processes, the emergence of the culture of urban planning and the development conditions in different regions of the globe.

Key words: urbanization, clean drinking water, transport, electricity, construction works, barber shop, kitchen, sewing workshop,

bathroom.

XX аср бошларида шаҳарсозлик жараёнларида ўзига хос ўзгаришлар бўлганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, бу даврда Ўзбекистоннинг жануби-шарқий ҳудудларида Термиз, Бойсун, Шеробод, Шаҳрисабз, Ғузор, Китоб, Косон каби маъмурий марказ ўрнидаги шаҳарлар мавжуд эди.

Урбанизация жараёнларида аҳолининг ижтимоий турмуш даражасини яхшилаш учун уларни тоза ичимлик суви билан таъминлаш ва суғориш тизимини жадаллаштириш масалаларига ҳам эътибор қаратила бошланди. Бундай сиёсатдан кўзланган бош мақсад эса аввало аграр сиёсат, яъни пахтачилик масаласини ҳал этиш эди[3;Б.48]. Шунингдек, мустамлакачилик маъмурлари томонидан аҳолининг ижтимоий турмуш даражасини кўтариш борасидаги ислохотларда биринчи галда рус аскарлари ҳамда уларнинг оилалари кўчириб келтирилган қишлоқларда озиқ-овқат ва сув таъминотини яхшилаш ҳамда ижтимоий демографик ҳолатлардаги муаммоларни ҳал этиш масалаларига катта эътибор қаратила бошлади. Бу даврда Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасининг муҳим марказларидан бири ҳисобланган Қарши, Термиз шаҳри ва унинг атрофидаги ҳудудларда ирригация соҳаларида дастлабки ишлар амалга оширила бошлади. Шу ўринда таъкидлаш керакки, Сурхондарё воҳаси ҳудудидаги Термиз ҳамда Паттакесар манзилгоҳлари, шунингдек, Қарши шаҳри атрофидаги манзилгоҳлар асосан рус ҳарбий маъмурлари жойлашган манзилгоҳлар ҳисобланган. Шу сабабли XX аср бошларида асосий сув таъминоти ҳисобланган Паттакесар ҳамда Саловат ариғини, таъмирлаш ишларига жиддий эътибор қаратила бошланди[7].

Бу даврда Қашқадарё воҳасида Қашқадарё ўзанидаги ариқлар ҳамда Китоб беклиги ҳудудидаги Шўробсой ариғини таъмирлаш ишларига ҳам алоҳида эътибор қаратила бошлади. XX аср бошларига келиб, сув таъминоти бироз яхшиланса-да, аммо ушбу ҳудудда жойлашган аҳоли хўжалиқларининг барчасини қамраб олмас

эди. Ариқларни тозалаш ишлари эса ҳашар ёрдамида яъни қўл кучи воситасида амалга оширилган. Буларнинг барчаси сув таъминоти масаласида катта муаммо ҳисобланган[4;Б.75].

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасидаги сув таъминотининг нисбатан яхшиланиши ўз навбатида янги ерларнинг ўзлаштирилишига сабаб бўлди. Натижада янги ўзлаштирилган ерларга аҳоли хўжаликлари кўчиб келиб, жойлаша бошлади. Каналларнинг барпо этилиши, сувга бўлган талабнинг қондирилиши амлоқдорликларда хўжалик турмуш даражасининг яхшиланишига ижобий таъсир қилди.

Урбанизация жараёнларининг жадаллашуви натижасида аста-секинлик билан аҳоли сони ҳам ортиб бора бошлади. Эндиликда шаҳарларда кўпайиб бораётган аҳолининг бандлигини таъминлаш ҳамда уларга янги иш ўринлари учун саноат ва корхоналарни барпо этиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланган. Саноат корхоналарининг ортиб бориши шаҳарлар тараққиётини таъминлаш, уларнинг ўзаро алоқаларини кенгайтириш учун темир йўлларнинг қурилишига ҳам замин яратаётган муҳим омиллар бўлиб ҳисобланган.

Корхоналар фаолиятининг йўлга қўйилиши ҳамда темир йўлнинг ишга туширилиши натижасида воҳада аста-секин рус миллатига мансуб аҳоли вакилларининг кўчиб келишига сезиларли даражада таъсир қилди. Дастлаб руслар XIX асрнинг 90-йилларида эски Термиз яқинидаги Паттакесар қишлоғига келиб жойлаша бошлаган[2;С.17]. 1914 йилга келиб Паттакесар (Термиз) да рус миллатига мансуб аҳоли сони 2500 дан ортиқни ташкил этган эди. Улар билан бирга арманлар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам кўчиб келиб, шу ерда истиқомат қилишган. Рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари кейинчалик темир йўллар билан боғланган маъмурий марказлар (шаҳар)да тайёр уй-жойларга кўчириб келтирила бошланди. Уларнинг асосий фаолияти саноат корхоналари ҳамда темир йўл линияларида хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган. Шунингдек, ҳукумат томонидан уларнинг

ижтимоий турмуш шароитларига кўпроқ эътибор қаратилганлиги боис, қишлоқ жойларда истиқомат қилувчи аҳоли вакиллариға нисбатан кўпроқ афзалликларға эға эди. Шу боис бу жараёнларда қишлоқ аҳолисининг ижтимоий, демографик турмуш тарзида ижобий ўзгаришлар амалға оширилмади. Белгиланган тартибларға кўра барча соҳалардаги янгиланиш аввало шаҳарлар марказига кўчириб келтирилган аҳоли вакилларининг ижтимоий турмуш даражасини яхшилашға қаратилар эди[8].

Сурхон воҳасида шаҳарларнинг ўрни тобора мустақамланиб, саноат корхоналарининг транспорт, электр энергияға бўлган талаби кундан-кунға оша бошлади. Дастлабки даврда Термиз шаҳридаги пахта тозалаш заводида 5 та автомашина ишлаган[21].

Воҳаға юк автомашиналарини келтириш ва электр таъминоти тармоқларини ўрнатиш ҳаётий заруратға айланган эди. Шеробод туманида ҳам 1920 йилда 15 от кучига эға бўлган дизел двигатели ўрнатилган, унинг электр энергияси ҳарбий қисмни электр билан ёритиш учун хизмат қилган эди.

1926 йилда Термиз шаҳрининг электр энергиясига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида давлат маблағи ҳисобидан 30 минг рублга қуввати 50 от кучига эға бўлган дизел двигатели сотиб олинди[9]. Шу йилнинг охириға келиб, 100 от кучига эға бўлган двилател ишға туширилди. 1926-1927 йилларда қурилиши режалаштирилган электростанция учун 630 минг рубл маблағ ажратилди. 1927 йилнинг 17 июлида округ режа бўлими комиссияси Паттакесар, Термиз ва Шеробод шаҳарларида электростанция қуриш тўғрисида қарор қабул қилган.

Шу йилнинг 14 ноябрида Паттакесар электростанциясини кенгайтириш учун маҳаллий бюджетдан 75 минг рубль маблағ ажратилган. 1927 йилнинг охирларида Шеробод туманида 15 от кучига эға ва 1928 йилда Термиз шаҳрида 100 от кучига эға бўлган дизел электр станцияси қурилиб, ишға туширилган[5;Б.37].

Округда электр тармоқларини ишға тушириш ишларида П. Леснов, К.Голованов,

Н.Авгул, П.Богданов ва бошқа қатор хизматчилар жонбозлик кўрсатганлар[6;Б.100]. 1932 йилға келиб, Термиз шаҳрида илк электр тармоғи маркази вужудға келди. 1935 йилда округда 10 та электростанциялар мавжуд бўлиб, улар 3 миллион 400 минг квт. соат электр энергияси ишлаб чиқарган ва йирик шаҳарлар, шаҳарликлар хонадонларини, саноат ва қишлоқ хўжалик корхоналарини электр энергияси билан таминлаган. 1925-1936 йиллар мобайнида ишлаб чиқариш ва ижтимоий тизимдаги объектларни 150 от кучига эға бўлган “Ман” тизимидаги дизел двигатели, 260 от кучига эға бўлган “Метеор”, 20 от кучига эға бўлган “Красный пролетарий” номли двигателлар, 1936-1939 йилларда эса 90 от кучига эға бўлган ХТЗ маркали трактор двигатели электр-энергияси билан таминлаб турган.

Округнинг Шеробод тумани 50%ға электрлаштирилган бўлиб, асосан саноат корхоналари ва хунармандчилик устахоналари ҳамда шаҳар марказида электр энергиясидан фойдаланилган. Тумандаги хонадонларни электр тармоғига улаш ва унинг таъмириға 1875 рубл харажат қилинган.

Ўша даврда Термиз шаҳри керосин мойи билан ишлайдиган чироқ эвазига ёритилган бўлиб, шаҳардаги йўлакчаларнинг ярми электрлаштирилган эди.

Кейинчалик округ саноатини ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири – электр қувватиға талаб жуда юқори бўлганлиги учун электростанцияларни қуриш жадаллаштирилди. 1937 йил Термиз шаҳрида 1200 от кучига эға бўлган электр станцияси қурилиши мўлжалланган, ammo маълум бир сабаблар туфайли дастлаб Горький шаҳридаги “Революция” заводидан 400 от кучига эға бўлган дизель двегатели олиб келиб ўрнатилган ва улар шаҳарнинг электр қувватиға бўлган талабини 10%ға қондирган[26]. 1930-1940 йилларда қурилган электр станциялари халқ хўжалиги ва аҳолини электр энергияси билан тўлиқ таъминлай олмас эди.

Воҳа иқтисодиётида Термиз дарё портининг аҳамияти катта бўлди.

Ўша вақтларда флот таркибида 8 та

кема, 22 баржа бор эди[1;Б.150]. 1927 йили Амударё орқали 29 минг тонна ғалла, 9 минг тонна пахта, минг тонна металл, 4 минг тонна цемент, 22 минг тонна нефт маҳсулотлари, 11503 рубллик қанд, 30730 рубллик шакар ташилди. Ушбу дарё порти 276 км масофадаги ҳудудларга хизмат қилар эди. Шу билан бирга, ўша даврда қўшни мамлакатдан субтропик мевалар, майиз, қорақўл тери, жун ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтирилган, у ёққа эса саноат моллари, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, қишлоқ хўжалиги техникалари, газламалар, кийим-кечаклар жўнатилад эди [1;Б.150]. Термиз шаҳрида “Совафганторг” омборини қуриш мақсадида унинг техник лойиҳаси ишлаб чиқилди. Келгусида Термиз дарё порти орқали Афғонистон билан савдо алоқаларини кучайтириш мақсад қилиб қўйилди. 1936 йилда Термиз шаҳридаги (“Бухоро Вилояти транспорт иттифоқи”га қарашли) “Қизил Туячи” номли транспорт артели фаолият олиб борди[13]. 1925 йилда Самсонов-Термиз темир йўли қурилиши тугалланиши билан Сурхон воҳаси савдо саноати ривожланишида бир қанча ўзгаришлар рўй берди. Архив ҳужжатларида Самсонов-Термиз темир йўл траспорти орқали давлат кооперативлари учун 500 минг рубл миқдорда товар олиб келинганлиги хусусида тўлиқ маълумотлар бериб ўтилади[10].

Хусусан, воҳанинг қурилиш ишларига ҳам совет ҳукумати маблағ ажратиб, келгусида бошқа ҳудудлар билан иқтисодий алоқаларни ўрнатиш мақсадида йўл қурилишига эътибор қаратди. 1927 йилда Термиз-Душанбе темир йўлининг таъмири учун ЎзССР Халқ Комиссарлигининг молия бўлимидан 25 минг рубл маблағ ажратилди[11].

Жануби-шарқий шаҳарларда бу даврда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ишлари ҳунармандлар томонидан амалга оширилган. Мазкур ҳудудда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида анъанавий улов воситаларини ишлаб чиқаришга ҳам алоҳида эътибор қаратилди [14]. 1936 йилгача майда ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган от-аравалар воҳа аҳолисининг ижтимоий турмушида фаол хизмат қилди. 1936 йилда

воҳада махсус “Транс-Ассобоз” от-арава ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандчилик корхонаси ишга туширилди.

Ўша йилнинг ўзида Жарқўрғон туманида сартарошхона, ошхона, тикувчилик цехи, чилангарлик ва кулолчилик устахоналари ҳамда тамаки тайёрлаш шохобчалари ташкил қилинди[22]. Уларнинг номи артеллар деб атала бошланди. Мазкур артелларда ўрта ҳисобда 21 киши меҳнат қилиши, қолганлар саводсизликни тугатиш мактабининг ҳунар ўргатиш бўлимларида ўқиши белгилаб қўйилди. Воҳанинг Жарқўрғон тумани колхозларида ҳам қишлоқ хўжалигига мўлжалланган бир қанча артеллар ташкил қилинди[23].

1937 йилга келиб, Сурхон воҳасида қатор янги артеллар ўз ишини бошлади [1]. Масалан, “Прогресс” артелининг асосий иши маҳаллий аҳоли учун кийим-кечаклар тикиш ва этикдўзлик эди. Манбалар шуни кўрсатадики, ушбу артеллар фаолияти давомида асосан тикувчилик ҳамда пояфзал ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган. Лекин, алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, артелдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори аҳоли сонига нисбатан анча кам эди.

Шу йилнинг дастлабки ойларида биргина “Прогресс” артелининг этикдўзлик устахонасига 13 жуфт этик пояфзалига буюртма тушган. Ушбу буюртманинг нархи 1187 рублга тенг бўлиб, нисбатан анча юқори баҳоланган. Майда пояфзал таъмири учун 53 жуфт буюртма қабул қилинган ва буюртманинг нархи 199 рубл деб баҳоланган. Аммо, Сурхон воҳаси аҳолиси учун ушбу буюртмалар миқдори кам эди. Ўша даврда ҳунармандлар тиккан пояфзал буюмларини оддий деҳқонлар ва камбағаллар сотиб олганлар. Чорвадор аҳоли эса ўзларига қорамол ва қўй-эчки териларидан “чорик”, “мўкки” ва “попиш” деб номланган пояфзалларни тиккан ҳамда ундан фойдаланган.

Воҳада ўша йилларда тикувчилик цехлари ташкил этилиб, артелда кийим-кечаклар европача услубда тикилган эди. Аҳолининг асосий қисми артелда тикилган

шимларни деярли киймаган, уларни айрим шаҳарликлар ёки амалдорлар харид қилар эдилар. Умуман олганда, артелда эркаклар, аёллар ва болалар кийимлари тикилган, уларнинг миқдори ҳам юқоридаги кўрсатиб ўтилган артелда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (шим ва пояфзаллар) каби кам ишлаб чиқарилаётган ва шунга яраша харид имконияти ҳам паст даражада эди.

Иқтисодийнинг молиявий тизимини мустаҳкамлаш мақсадида банкларнинг фаолияти такомиллаштирилди, янги замонавий ишлаб чиқариш учун технологияни сотиб олиш натижасида банк тизими юзага келди. Сурхондарё округи ижроия қўмитаси 1927 йилда “Марказий коммунал банки”дан уй-жой қуриш учун катта миқдорда кредит маблағ ажратишини сўради. Бунинг сабаби воҳадаги урбанизация ва миграция даражасининг ўсиши билан боғлиқ эканлиги кўрсатилди. Шунга кўра, Паттакесар туманида коммунал қурилиши учун 112 минг рубл, Шеробод туманида ҳаммом қурилиши учун 26 минг рубл маблағ ажратилди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, воҳанинг Бойсун, Жарқўрғон, Денов ҳамда Сариосиё туманлари учун ҳам коммунал хизмат кўрсатиш шохобчасини қуриш мақсадида ҳар бир туманга 5938 рубл 39 копдан жами 23 993 рубл 36 коп. маблағ ажратилди. 1936 йилга келиб Сурхондарё округининг маркази – Термиз шаҳрида аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш мақсадида водопровод қувурлари ўтказилди[27]. Бунинг учун зарур бўлган 67 минг рубл миқдоридаги маблағ ЎзССР халқ комиссарлиги томонидан ажратилди. Вилоят соғлиқни сақлаш бошқармасининг тоза ичимлик суви таъминотини ташкил қилиш ҳақида қарорида Амударё суви ўткир ичак касалликлари тарқатиш манбаи эканлиги айтиб ўтилди. Амударё сувини ичиш ва бу ерда ҳайвонларни чўмилтириш ман қилинди[25] ва бошқа бир қатор санитария чоралари белгиланди.

Шу йилнинг ўзида Паттакесар туманида қурилиш ишларини олиб бориш учун марказ томонидан бир гуруҳ қурувчи инженерлар юборилди[12].

Уларга ҳудудда округ раҳбарлари учун алоҳида ҳаммом ва чорва моллари учун махсус хоналар қуриш топширилган эди. Ўша даврда воҳадаги банкларнинг бундай катта қурилиш ишларига маблағ ажратиш имконияти йўқлиги сабабли, давлат режа бўлими билан биргаликда Москва “Марказий банки”дан узоқ муддатли ссудалар олинди.

Термиз шаҳрида қишлоқ хўжалигида қурилиш моллари билан шуғулланувчи “Янги йўл” деб номланган артел фаолият юритди. 1932 йилга келиб, артел фаолияти юқори баҳоланди[28].

Шунингдек, Термиз шаҳрида мактаблар қуриш ва уларни жиҳозлаш, ўқув қуроллари билан таъминлаш мақсадида “Қишлоқ хўжалик банк”идан кредит олинди. Бунда мактаб ўқувчиларининг маданий ҳордиқ чиқаришлари учун ҳам маблағ ажратиш кўзда тутилган эди[16]. Бу даврда маданий масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, кино-картина намойишлари йўлга қўйила бошланди.

Округда таълим тизимига қарашли янги фото-лабораториялар ташкил қилиш ишлари йўлга қўйилди. Бунда суратларнинг сифатли бўлишини таъминлаш ҳамда округдаги ҳарбийларнинг суратга тушиш зарурияти ҳисобга олинди[17]. Сурхондарё округида болалар комиссияси ташкил этилиб, унда фото-студиялар очиш рухсат берилди. Фотостудиянинг лабораторияси 1-Термиз болалар уйида ташкил этилди[18]. Округдаги бошқа ташкилотларга фотостудия ташкил қилишга рухсат берилмай, фақат мавжуд студиядан фойдаланиш ва фотокурслар очишга рухсат берилди. Фото-лабораториянинг моддий техникасини ривожлантириш учун банк 500 рубл миқдорида ссуда ажратди. 1930-йилларда Термиз шаҳар “Коммунал банки”га қарашли меҳмонхона фаолият юритган[19]. Меҳмонхонанинг таъмири ва моддий таъминоти “Коммунал банк” томонидан олиб борилган.

Шаҳар ҳамда шаҳар атрофида истиқомат қилувчилар учун Термиз коммунал хўжалигига қарашли ҳаммом ҳам фаолият юрита бошлади[20].

Шаҳар ҳаммомининг умумий

анжомлари ва ишлари учун 1936 йилда жами 72444 рубл 69 коп. маблағ ажратилди. Шаҳар ҳаммомига бир йилда 66700 киши ташриф буюрган ва ундан тушган маблағ эса 65917 рублни ташкил этган. Ҳаммомга бир киши учун тўланадиган ҳақ 1 рубл 09 коп.дан иборат эди.

Округ соғлиқни сақлаш бош бошқармаси шаҳар ва шаҳар атрофида чорва молларини сўйиш учун махсус жой ажратиш хусусида қарор қабул қилди. Унда воҳа шаҳарларида чорва молларини сўйиш учун махсус қушхоналар ташкил қилиш, терини қайта ишловчи корхоналарнинг санитар ҳолатини яхшилаш чоралари белгиланди.

Хусусан, уларни шаҳардан 300 метр узоқликда қуриш, атрофи баланд деворлар билан ўраш зарурлиги қайд этилди. Бу ишларнинг бажарилишини назорат қилиш шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг санитария-гигиена билан шуғулланувчи бўлими зиммасига юклатилди.

Бу даврга келиб, воҳада коммунал хизматларни ташкил этиш борасида ҳам айрим ўзгаришлар амалга оширилган. Аммо маҳаллий партия ва давлат арбобларининг лоқайдлиги туфайли Сурхон воҳаси маданиятнинг ушбу соҳаларида республикада энг охириги ўринларда турар эди.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар:

1. Азимов М. Термиз тарихи (Энг қадимги даврлардан XIX аср бошигача). – Қарши.: Насаф, 2001. – Б.150.
2. Фомченко А.П. Русские поселения в Бухарском эмирате. – Ташкент, 1958. – С. 17.
3. Қобулов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 48.
4. Қобулов Э. Россия империясининг Сурхон воҳаси суғориш тизимидаги тадбирлари. Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг муамолари. Илмий-амалий мақолалар тўплами. VII жилд – Тошкент, 2016. – Б. 75.
5. Тўраев Т. Энергетикамиз тарихига бир назар. – Термиз.: 2007. - Б. 37.
- 6.Тўхтаев А. Улуғ Ватан урушигача бўлган йилларда Сурхондарёда электрлаштириш // Термиз давлат университети профессор-ўқитувчиларининг XXV илмий-назарий конференция материаллари. – Термиз, 1993. – Б. 100.
7. Ўз МА, 3-жамғарма, 1-рўйхат, 133-иш, 37-варақ.
8. Ўз МА, 837-жамғарма, 1-рўйхат, 1277-иш, 71-варақ
9. Ўз МА, 837-жамғарма, 3-рўйхат, 162-иш, 48-варақ.
10. Ўз МА, 86-жамғарма, 1-рўйхат, 2393-йиғма жилд, 31-варақ.
11. Ўз МА, 837-жамғарма, 3-рўйхат, 162-иш, 54-варақ.
12. Ўз МА, Р-837-жамғарма, 3-рўйхат, 162-иш, 39-варақ.
13. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 322-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 2-варақ.
14. Сурхондарё вилояти Давлат архиви, 5-жамғарма, 1-рўйхат, 100-иш, 1-варақ.
15. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 5-жағарма, 1-рўйхат, 98-иш, 19-варақ.
16. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-жамғарма, 1-рўйхат, 99-иш, 16-варақ.
17. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-жамғарма, 1-рўйхат, 158-иш, 13-варақ.
18. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 89-жамғарма, 1-рўйхат, 133-иш, 72-варақ.
19. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 5-варақ.
20. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 5-жамғарма, 1-рўйхат, 80-иш, 16-варақ.
21. Сурхондарё вилояти давлат архиви, Жарқўрғон тумани бўлими, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 46-иш, 43-варақ.
22. Сурхондарё вилояти давлат архиви, Жарқўрғон тумани бўлими, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 102-иш, 12-варақ.
23. Сурхондарё вилояти давлат архиви, Жарқўрғон тумани бўлими, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 102-иш, 305- варақ.
24. Сурхондарё вилояти давлат архиви, Денов тумант бўлими, 6-жамғарма, 1-рўйхат, 5-иш, 105-варақ.
25. Сурхондарё округи ижроия кўмитасининг президиуми мажлисининг Мажбурий қарори.

22 март 1939 йил №1. Термиз Типография, Илғор Сурхон учун.

26. “Илғор Сурхон учун” газетаси, 1937 йил 16 январь.

27. Газета “Правда Востока”, 1936 год, 18 февраля.

28. Газета “Правда Востока”, 1932 год, 24 декабря.

ЗАМОНАВИЙ ТОШКЕНТ ШАҲРИ МАҲАЛЛАЛАРИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ (ТАРИХИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ДЕМОГРАФИК ТАҲЛИЛ)

Наргиза Шоназарова,

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Мақолада Тошкент шаҳри маҳаллаларининг умумий тавсифи ва таснифи ёритилган бўлиб, унда маҳаллаларнинг жойлашув хусусиятлари, ижтимоий-демографик, этнодемографик, этноижтимоий ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳолати, аҳолининг ҳўжалик фаолияти ва аҳолисининг турмуш тарзининг айрим этнолокал хусусиятлари баён қилинган. Унда шунингдек, маҳаллаларнинг туманлар кесимидаги сони, умумий тавсифи ҳамда маҳалла раисларининг маълумотлилик даражаси ҳам ёритилган.

Калит сўзлар: Тошкент шаҳри, пойтахт, маҳалла, фуқаролар йиғини, туман, даҳа, аҳоли, аҳоли сони, раис, оқсоқол, турмуш тарзи, этнодемографик тавсиф, ижтимоий-иқтисодий ҳолат.

Аннотация. В статье дана общая характеристика и сведения о махаллях г. Ташкента, описаны особенности расположения, социально-демографический, этнодемографический, этносоциальный и социально-экономический статус махаллей, хозяйственная деятельность населения и некоторые этнолокальные особенности образа жизни населения. В нём также описаны количество махаллей в районах, их общее описание и уровень образования председателей махаллей.

Ключевые слова: город Ташкент, столица, махалля, сход граждан, район, даха, население, количество населения, председатель, аксакал, образ жизни, этнодемографическая характеристика, социально-экономическое положение.

Annotation. The article gives a general description and information about mahallas in Tashkent, describes the features of the location, socio-demographic, ethno-demographic, ethno-social and socio-economic status of mahallas, economic activities of the population and some ethno-local features of the lifestyle of the population. It also describes the number of mahallas in the districts, their general description and the level of education of the mahalla chairmen.

Key words: Tashkent city, capital, mahalla, gathering of citizens, district, dakha, population, population, chairman, aksakal, way of life, ethno-demographic characteristics, socio-economic status.

Тошкент - Ўзбекистоннинг пойтахти, йирик саноат, фан ва маданият маркази, Марказий Осиёдаги улкан мегаполисдир. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг 30% га яқини пойтахт Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келади. Мустақиллик йилларида бошқа шаҳарларда бўлгани каби Тошкент шаҳри маҳаллалари ҳам ривожланиб, аҳоли сони ошиб, улар турмуш тарзида муайян ўзгаришлар содир бўлди. Ушбу даврда Тошкент шаҳри маҳаллалари маълум ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-демографик ҳамда этник омиллар таъсирида ривожланди.

Агар тарихий рақамларга эътибор қаратилса, XX асрнинг 90-йиллари бошида Ўзбекистонда 11 мингга яқин маҳалла фуқаролар йиғини фаолият юритган бўлса, Тошкент шаҳрида 450 га яқин маҳаллалар рўйхатга олинган[1;Б.34]. Тарихий нуқтаи

назардан биз шаҳардаги маҳаллаларнинг ўзига хос табиий-географик жойлашуви, этнохудудий хусусияти, аҳолининг этник таркиби, турмуш тарзи, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи каби ҳолатларни инобатга олиб, маҳаллаларни бир қанча тоифаларга ажратдик. Яъни, илмий кузатишлар ва олиб борилган тадқиқот натижалари асосида маҳаллалар қуйидаги икки тоифага ажратилди. Булар қуйидагилар:

1) Анъанавий маҳаллалар.

2) Янги квартал (мавзе) ларда ташкил топган маҳаллалар.

Шу билан бирга маҳаллаларнинг ижтимоий-иқтисодий, этнодемографик ҳолати, жойлашув хусусиятлари, аҳолининг турмуш тарзидан келиб чиқиб яна бир қанча тоифаларга ажратилди. Улар қуйидагилар:

а) асосан маҳаллий аҳоли истиқомат қиладиган анъанавий маҳаллалар;

б) аралаш миллатлар истиқомат қиладиган янги маҳаллалар;

в) бир ҳил соҳа ва касб вакиллари истиқомат қиладиган мавзелардаги маҳаллалар;

г) асосан янги турар-жойлар ҳудудидаги ёш оилалар истиқомат қиладиган мавзе маҳаллаларига тақсимланади[9]. Юқорида қайд этилганидек, турли миллатлар истиқомат қиладиган, этник аралаш маҳаллалар шаҳарнинг Миробод, Юнусобод, Сирғали, Яккасарой, Мирзо Улуғбек, Чилонзор туманларида кўпроқ учрашини кўришимиз мумкин. Ана шундай маҳаллалар қаторига Сирғали туманидаги маҳаллаларни ҳам киритишимиз мумкин. Бу ерда 2011йилги маълумотларга кўра 150 минг киши истиқомат қилиб, асосан, ўзбеклар (46%) ва руслар (42%), шунингдек, корейс, татар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшаган[6;Б.59].

Биз шу ўринда юқоридаги омиллар асосида Тошкент шаҳри маҳаллаларини катта-кичиклиги, аҳоли сони ва ижтимоий тавсифидан келиб чиқиб ижтимоий-демографик тавсифига кўра қуйидаги тоифаларга ажратишни лозим топдик:

- Кичик маҳаллалар – 1500-2000 киши;
- Ўрта маҳаллалар – 2000-3000 киши;
- Катта маҳаллалар – 3000-7000 киши;

• Йирик маҳаллалар – 7000 кишидан зиёд[9].

Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига қараганда, Тошкент шаҳрида маҳаллалар аҳолисининг жойлашувида шаҳар чегарасида жойлашган маҳаллаларнинг ўрни анчагина сезиларли. Улар сони шаҳар ташқарисидан айрим ҳудудларнинг қўшилиши натижасида кенгайиб, аҳолиси ҳам ортиб борган (Бундай маҳаллалар асосан “Бектемир”, “Сирғали”, “Олмазор”, “Юнусобод”, “Яшнобод” туманларида учрайди). Бундай ўзига хослик Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарларида кам учрайдиган ҳолатдир.

Агар тарихий рақамларга мурожаат этилса, 1992 йилда Тошкент шаҳрида 279 маҳалла фаолият кўрсатган бўлса, 1995 йилда уларнинг сони янги, кўп қаватли уйлар ҳудудида ташкил этилган маҳалалар ҳисобига анча ортганлигини кўриш мумкин. Ваҳоланки, Тошкент шаҳрида бугунги кунга келиб маҳалалар сони 493 тага етган эди[6;Б.17]. Бугунги кунда (2022 йилгача) Тошкент шаҳрида 524 та маҳалла фуқаролар йиғинлари мавжуд бўлиб, ушбу маҳаллаларга 645985 та хонадон ва 820333 та оилалар бириктирилган. 2012 йилдан сўнг Ўзбекистон пойтахти маҳаллаларининг ташқи тузилиши, архитектурасида ҳам ўзгаришлар юз бериб, шаҳар ҳудуди 256 кв.кмдан 334,98 кв. км.га кенгайди. Шаҳар чегарасининг умумий узунлиги - 153,6 км.ни ташкил қилади[6;Б.3-4].

Агарда шаҳарда жойлашган ҳар бир тумандаги даҳалар ва маҳаллалар кўрсаткичларига эътибор қаратилса, улар ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Масалан, Юнусобод тумани 2 та даҳа ва 22 та мавзегга, Сирғали тумани эса, 17 даҳа ва 17 та мавзегга, Олмазор тумани 2 та йирик даҳа – “Қорақамиш” ва “Тансиқбоев” даҳалари ва рақамланган яшаш ҳудудларига (“Қорақамиш -1”, “Қорақамиш -2” ва х.к.) бўлинган. Даҳалар ўз навбатида кичик даҳаларга ҳам бўлинган. Хусусан, “Қорақамиш ва “Тансиқбоев” даҳаларининг ҳар бирининг таркибида 4 тадан кичик даҳалар бор. Тошкент шаҳри таркибида туманлар таркибига кирувчи 6 та кичик шаҳарчалар мавжуд. Булар Олмазор тумани

таркибидаги “Талабалар” ва “Шифокорлар” шаҳарчалари, Сирғали тумани таркибидаги “Учувчилар” шаҳарчаси, Мирзо Улугбек туманидаги “Академиклар” шаҳарчаси, Яшнобод тумани таркибидаги “Авиасозлар” ва “Ҳарбийлар” шаҳарчалари бўлиб, уларда алоҳида маҳаллалар фаолият юритади. Мазкур шаҳарчалар алоҳида маъмурий ҳудудий бошқарувга эга бўлмай, туман ҳокимликлари томонидан бошқарилади. Бу ерда компакт жойлашган уй-жой, маҳаллалар комплекси ҳисобланади[7;Б.24-25].

Тошкент шаҳрида янги ташкил этилган маҳаллалар Мирзо Улугбек тумани таркибига кирувчи ва шаҳардан 14 км ташқарида жойлашган “Улугбек” шаҳарчасида ҳам ташкил этилган бўлиб, бу ерда ЎзР ФА Ядро физикаси институти ва унинг ходимлари учун шарт-шароитлар яратилган бўлиб, уларнинг оилалари учун мактаб, боғчалар, маданият уйи, кинотетар, спорт иншооти ва бошқалар фаолият юритади[7;Б.24].

Шаҳар маҳаллаларига умумий тавсиф берар эканмиз, таҳлилларга кўра 2017 йилгача Тошкент шаҳридаги мавжуд туманлардаги маҳаллалар сонига эътибор қаратилса, шаҳарда 476 та маҳалла, яъни ўзини ўзи бошқариш органи мавжуд бўлган. Булар Олмазор туманида 57 та, Юнусобод туманида 57 та, Яшнобод туманида 54 та, Учтепа туманида 52 та, Чилонзор туманида 48 та, Шайхонтохур туманида 48 та, Миробод туманида 39 та, Сирғали туманида 32 та, Яккасарой туманида 27 та, Бектемир туманидаги 12 та маҳаллалардир[7;Б.24].

Янада кенгроқ тарихий таҳлил қиладиган бўлсак, агар Тошкент маҳаллаларининг мустақиллик йилларидаги шаклланиши ва эволюциясига эътибор қаратилса, шаҳар ҳокимининг 1992 йил 19 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси “Маҳалла” хайрия жамғармасининг Тошкент шаҳар бўлимини ташкил қилиш ҳақида” ги қарорига асосан Тошкент шаҳар бўлимини ташкил қилиш шаҳар конференцияси бўлиб ўтди. Унда 29 кишидан иборат бошқарув аъзолари, тафтиш комиссияси ҳамда шаҳар бўлими бошқарувининг раиси сайланди. Шаҳар ҳокимининг 1993 йил 4 октябрдаги

“Ўзбекистон Республикасининг ўзини ўзи бошқариш идоралари тўғрисида” ги қонунини амалга ошириш бўйича ташкилий-техник тадбирларга доир қарори қабул қилинди. Унда мазкур қонунни амалга ошириш бўйича ташкилий-техник тадбирлар режаси ҳамда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва оқсоқолларни сайлашни ташкил этиш тартиби тасдиқланди. 1993 йил 22 октябрдаги 201/1 сонли қарорига асосан Тошкент шаҳрида ўзини ўзи бошқариш органлари (фуқаролар йиғини) ҳудудлари ташкил этилди. Ҳокимнинг 1993 йил 13 декабрдаги “Тошкент шаҳрида йиғинлар раислари сайловларини ўтказиш яқунлари тўғрисида” ги қонуни қабул қилинган эди[5;Б.18].

Унда таъкидланишича, Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” ги қонунига мувофиқ Тошкент шаҳрида фуқаролар йиғинларини ташкил этиш, раислар ва уларнинг маслаҳатчиларини сайлашга доир ишлар охирига етказилди. Фуқароларнинг, туман ҳокимларининг таклифлари ҳисобга олиниб, Тошкент шаҳрида жами 470 маҳалла йиғини ташкил қилиниб, уларда 470 та раис (оқсоқол), 5327 нафар маслаҳатчилар фаолият юритган. Оқсоқолларнинг 95,5 фоизи туб миллатга мансуб бўлиб, 46 фоизи 61 ва ундан юқори ёшдаги ўзини босиб олган, вазмин, ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрган, маҳалла аҳолисининг иззат-ҳурматини қозонган, обрўли кишилардир. Уларнинг билимлари ҳам юқори, маълумотига кўра 65 фоизи олий маълумотга, 15,5 фоизи ўрта-техник маълумотга эга. Аксарият оқсоқоллар халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш ходимларидан иборатдир[5;Б.18].

Мустақиллик йилларида маҳалла бошқарувини ривожлантиришда махсус ишлаб чиқилган “Маҳалла” дастури ҳам катта ҳисса қўшди. Ушбу дастур 1991 йилнинг 21 июнида халқ депутатлари Тошкент шаҳар Советининг 116/6-XXI сонли қарори асосида 5 йилга мўлжалланиб тасдиқланган. Шаҳар бош бошқармалари, трестлар, бўлимлар, туман ҳокимликлари “Маҳалла” дастурида белгиланган вазифаларни бажаришга астойдил ҳаракат

қилишган эди. Ўтган йиллар мобайнида “Сувсоз” трести томонидан 101,2 километр узунликдаги ичимлик суви, 347,1 километр оқава суви кетадиган тармоқлар ишга туширилган. “Тошгаз” Бош бошқармаси томонидан 420,6 километрга яқин узунликдаги газ тармоқлари қурилиб, фойдаланишга топширилган эди.

Азалдан Тошкент шаҳри маҳаллаларида аҳоли турмуш тарзида маҳаллаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида табиий, иқтисодий ҳамда ижтимоий омиллар муҳим рол ўйнаган. Зеро, шаҳар маҳаллаларининг шаклланиши ва ривожланишининг асосини иқтисодиёт тармоқлари орасида асосан хизмат кўрсатиш, саноат, савдо ва қисман ҳунармандчилик, шаҳар марказидаги маҳаллаларида эса майда ишлаб чиқариш ва кичик саноат турлари ташкил қилади. Бу жиҳатдан биз Тошкент шаҳри маҳаллаларини қуйидаги беш тоифага бўлишни лозим топдик:

-аҳолисининг асосий қисми кичик ишлаб чиқариш ва айрим майда саноат ишлаб чиқариш билан шуғилланувчи маҳаллалар;

- аҳолисининг асосий қисми тадбиркорлик ва кичик ишлаб чиқариш тармоқлари билан шуғулланувчи маҳаллалар;

-аҳолисининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи маҳаллалар;

-аралаш маҳаллалар.

Замонавий Тошкент шаҳри маҳаллаларининг ўзига хос хусусияти шундаки, маҳаллаларнинг барчасида савдо, тижорат, сервис, қурилиш турлари жадал ривожланган. Тадбиркорлик ва саноат ишлаб чиқариши кенгроқ тарқалган маҳаллаларнинг махсулот етиштириш ҳолати ҳам ҳар хил бўлган. Нисбатан катта маҳаллалар саноат корхоналари зич жойлашган ва ушбу соҳалар ривожланган шаҳар туманларида вужудга келган бўлиб, улар шаҳарнинг асосан Шайхонтахур, Чилонзор, Миробод, Яксарой, Мирзо Улуғбек туманлари ҳудудида жойлашганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Шаҳар маҳаллаларида мустақиллик

йилларида ижтимоий-маиший хизмат кўрсатиш тармоқлари ҳам тез суръатлар билан олиб борилди. Бу борада Акмал Икромов туманида 2 та 2512 ўринли мактаб, Собир Раҳимов туманида 1266 ўринли 1 та мактаб, 123-мактабга 640 ўринли қўшимча хоналар қурилиб, фойдаланишга топширилди. Шу даврда кўплаб жажжи ўғил-қизлар ойнавандли, ёруғ, қулай боғчалар соҳиби бўлишди. Акмал Икромов туманида 2 та 280 ўринли болалар боғчаси, Собир Раҳимов туманида 330 ўринли 2 та болалар боғчаси, Яксарой туманида 1 та 140 ўринли болалар боғчаси қурилди. Яксарой туманида 3 та маҳалла маркази – гузар қурилиб, ишга топширилди. Шунингдек, Шайхонтахур туманида 450 нафар беморни қабул қиладиган касалхона, тиш даволаш шифохонаси ва 1 та ўқув биноси бунёд этилган эди[5;Б.18].

Шу ўринда шаҳар маҳаллалари умумий тавсифида уларнинг номланиши ва топонимикаси борасида ҳам айрим таҳлилий маълумотларни келтириш мумкин. Бу борада Ўзбекистон Республикасидаги топонимик объектларга ном бериш масалаларини мувофиқлаштирувчи Республика комиссияси Тошкент шаҳар ҳокимлиги ҳузурида топонимик объектларга ном бериш масалаларини мувофиқлаштирувчи комиссия ташкил этилган эди. Комиссияга 2004 йил охирига қадар тегишли ҳудудлардаги жой номларини қайта кўриб чиқиш, халқимиз тарихи ва анъаналари билан боғлиқ бўлмаган жой номларини ўзгартириш юзасидан Республика топонимик комиссиясига таклифлар киритиш талаблари қўйилган.

Бу борада Х. Бўриеванинг қайд этишича, мазкур йилларда қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар ва уларнинг талабларини бажариш мақсадида, Тошкент шаҳар маҳаллаларида топонимик объектларни тартибга солиш ишлари жадаллаштирилиб, кейинги ўн беш йиллик давр мобайнида, яъни 1993–2007 йилларда жами 207 та маҳалла номи ўзгартирилган[4;Б.88].

Номлари ўзгартирилган ва янги ташкил топган маҳаллалар номларини маъносига кўра таҳлилидан аниқ бўлишича, улар таркибида

қуйидаги топонимик гуруҳлар мавжуд: антропотопонимлар – 63 та, табиат билан боғлиқ номлар – 50 та, маданий-маънавий ҳаётни акс этирувчи топонимлар – 38 та, ижтимоий-иқтисодий соҳалар билан боғлиқ топонимлар – 21 та, тарихий воқеа ва жойлар билан аталган номлар – 20 та, географик жойларнинг номланишига атаб қўйилган топонимлар – 6 та, этнотопонимлар – 6 та, шарқ исмлари билан аталган маҳалла номлари – 3 та. Ушбу гуруҳларни Мустақилликнинг дастлабки йилларида қўйилган маҳалла номлари билан солиштирса, кейинги даврда шахс исмларига атаб қўйилган номлар салмоғи табиат билан боғлиқ маҳалла номларига нисбатан камроқ қўйилгани, маданият, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларни акс эттирувчи, шунингдек, тарихийлик билан боғлиқ номлар гуруҳлари салмоғи деярли ўзгармагани, бироқ ушбу йилларда географик жойлар, халқ, қабила номлари ва исмлар билан аталган маҳалла номлари қўшилгани кузатилади[4;Б.88].

Шаҳарда бир хил номда учрайдиган маҳаллалар номларига эътибор қаратилса, ушбу даврда маҳаллалар катталашиб бир нечта қисмга бўлиниши ёки, аксинча бир нечта маҳалла бирлашиши натижасида юзага келган янги маҳаллаларнинг номларини қўйишда тегишли идоралар эски маҳаллаларнинг номлари аҳамиятини эътибордан четда қолдирмаганлари, шунингдек, маҳалла номининг халқ талаффузида қулай бўлиши ҳамда ҳудуднинг тарихи ва табиатидаги ўзига хосликлар, ҳатто ён-атрофдаги маҳаллаларнинг номланишига ҳам аҳамият берганликларини эътироф этиш мумкин. Аммо, баъзи ҳолларда, шаҳар ҳудудида бир хил номли маҳалалар, яъни қайта такрорланувчи (хар хил туманларда бўлса-да) ҳамон сақланиб қолгани кузатилади. Хусусан, “Истикбол” номли маҳаллалар Бектемир ҳамда Олмазор туманларида, “Гулистон” маҳалласи, Сирғали, Чилонзор ҳамда Юнусобод туманларида, “Оқибат” маҳаллалари, “Мирзо Улуғбек ҳамда Сирғали туманларида “Новза” номли маҳалла, Чилонзор ҳамда Шайхонтоҳур туманларида, “Янгиобод” деб аталувчи маҳаллалар, Шайхонтоҳур,

Юнусобод ҳамда Ҳамза туманида, “Тинчлик” номли маҳаллалар Шайхонтоҳур ҳамда Юнусобод туманларида учраган (2006 йилгача бўлган маълумот)[4;Б.90].

Яъни, бир хил номдаги маҳалла номларини ўзгартириш ишлари якунига етказилмаганлигини айрим муаммолар қаторида келтириш мумкин. Аммо вақт ўтиши билан ушбу масалалар шаҳар ва туман ҳокимликларида кўриб чиқилгач, бундай ҳолатларнинг олдини олинганлиги эътиборга моликдир. Бунга биз маҳаллаларда олиб борган ижтимоий сўровлар жараёнида яна бир бор гувоҳ бўлдик. Натижада бир-бирини қайта такрорловчи маҳаллалар номлари олиб ташланиб, улар ўрнида янгича номдаги маҳаллалар пайдо бўлди (Масалан, Бектемир туманида “Истикбол”, Мирзо-Улуғбек туманида “Буюк ипак йули”, “Гулсанам”, “Султония”, “Подшобоғ, Минглола, “Асака”, Миробод туманида “Заминабод, “Баёт”, “Юксалиш”, “Банокатий”, “Зиёнуър”, “Фаровон” Олмазор туманида “Орзу”, “Бўстонобод”, Сирғали туманида “Жўнариқ”, “Соҳибқирон”, “Дарёбўйи”, “Зийнат”, “Мададкор”, “Шукрона” ва х.к)[9].

Шу билан бирга халқ депутатлари Тошкент шаҳар кенгашининг қарори билан қайта номлан маҳаллалардаги 500 дан ортиқ кўча ва жой номлари ҳам ўзгартирилган. Қарор билан номсиз бўлган 281 та кўчаларга янги номлар қўйилган. Шунингдек, 20 та такрорланган кўча номлари қайта номланган, 1 та қонунчиликка зид ном (Локомотив линияси номли кўча) “Меҳридил” деб ўзгартирилган[9]. Географик жойлашуви қайта кўриб чиқилиши натижасида номи ўзгарган (Тошкент шаҳрига қўшиб олинган) 228 та маҳаллалар қайта номланди. Географик жойлашувига аниқлик киритилаётган 21 та (Бектемирда 14 та, Сирғалида 2 та, Яшнободда 5 та) ҳудуд ўз номини сақлаб қолган[8].

Кейинги йилларда Тошкент шаҳри аҳолиси сонининг ўсиши ва ҳудудининг кенгайиб бориши натижасида маҳаллалар сони ҳам ортиб бормокда. Айрим интернет маълумотларига кўра 2019 йилда уларнинг

сони 508 тага етади. Жумладан, пойтахтнинг Яшнобод туманида 1 та ва Сирғали туманида 2 та маҳалла фуқаролар йиғини ташкил этилди[3;Б.34-35]. 2020 йилда Олий Мажлис Сенатининг тегишли қарорига асосан Ўртачирчиқ туманидаги “Жалоир”, “Гулзор”, “Хўжаучкун” Янгийўл туманидаги “Чортоқ”, Зангиота туманидаги “Тошкент” маҳаллалари Тошкент шаҳар Янгиҳаёт тумани таркибига ўтказилган[10].

2022 йил 2 ноябрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Географик объектларнинг номлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида” ги қонунига кўра “Аҳоли пунктларининг таркибий қисмларига (маҳаллалар, шохкўчалар, кўчалар, майдонлар, боғлар, хиёбонларга) айрим одамларнинг, жамоат арбоблари, сиёсий арбобларнинг исми-шарифини беришга, қоида тарикасида, йўл қўйилмайди, бундан Ўзбекистон ёки жаҳон тарихида чуқур из қолдирган шахслар мустасно” дир дейилган[2]. Унга мувофиқ шаҳардаги бир қанча айрим одамларнинг, жамоат арбобларининг, сиёсий арбоблар номи билан аталувчи маҳаллалар номлари олиб ташланди (буларга “Ҳамза”, “Собир Рахимов”, “Шотурсун Ғуломов” ва б мисол қилиш мумкин) ва улар янгича номлар билан аталди[9].

Янги Конституциянинг 127-моддасига кўра шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда, шунингдек шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар раисни сайлайди, дея кўрсатилган[1]. Шубҳасиз бу, Янги Ўзбекистонда кейинги йилларда улкан ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий

ислохотлар амалга оширилаётган бир шароитда давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ўзгаришлар ҳам муҳим роль ўйнаётган кезларда янги тахрирдаги Конституцияси маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятида янги даврни бошлаб берилади, деб ўйлаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент шаҳри маҳаллаларининг ўзига хос географик жойлашуви, этнохудудий хусусияти, аҳоли ўзига хос турмуш тарзига эга бўлганлиги, бу ерда истиқомат қилаётган кишиларнинг турли миллатга ёки бир миллатга, касб-хунарга мансублигига асосланиб, маҳалларн тоифаларга ажратилганлиги ва шу асосда илмий тадқиқотда маҳаллалар бир қанча тоифаларга бўлиб таҳлил қилинди. Яъни, уларни маҳаллаларнинг ижтимоий-демографик тавсифи, катта-кичиклиги бўйича гуруҳларга ажратиб, таҳлил қилинди.

Тошкент шаҳрида маҳаллалар аҳолисининг жойлашувида шаҳар чегарасида жойлашган маҳаллаларнинг ўрни, улар сони шаҳар ташқарисидан айрим худудларнинг қўшилиши натижасида кенгайиб, аҳолиси ҳам ортиб борганлигини кўрсатди. Кейинги йилларда Тошкент шаҳри аҳолиси сонининг ўсиши ва худудларнинг кенгайиб бориши натижасида маҳаллалар сони ҳам ортиб борганлигини, улар хўжалиги, ишлаб чиқариши, топонимик ва аҳолининг ижтимоий-демографик хусусиятлари билан ажралиб туришини тасдиқлади. Тошкент шаҳри маҳаллаларидаги оқсоқолларнинг фаолият ҳам маълум ижтимоий жиҳатлар, хусусан оқсоқолларнинг маълумотлилик ҳамда фаоллик даражаси каби омиллар билан боғлиқлигини тасдиқлади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. 2023. 127-модда.
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 03.11.2022 й., 03/22/799/0986-сон.
3. Бобожонов И. Ўзбекистонда ёш авлодни тарбиялаш жараёнида маҳалла институтининг роли (Тошкент шаҳри маҳаллалари мисолида. 1991-2019 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа докт. (Phd) дисс.-Т. 2021. –Б. 34-35.
4. Бўриева Х. Тошкент маҳаллалари: ўтмишда ва бугун. // Ўзбекистон маҳаллалари: тарих ва ҳозирги замон. Монография. Т., 2021.-Б. 88-90.
5. Жалилов Ш. Маҳалла янгилашни даврида. Т., 1995. 18 бет.
6. Тошкент маҳаллалари (Маълумотнома). Т. 2011.-Б. 3-4, 17, 59.

7. Зияева Д.Х. Тошкент шахрининг тарихий обидалари ва замонавий тузилиши. // Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. (8-китоб. Тўплам) Т. 2016.-Б. 24-25.

8. Маълумотлар муаллифнинг шаҳар маҳаллаларида олиб борган изланишлари жараёнида тўпланган.

9. Маълумотлар Тошкент шаҳри ҳокимлигида олиб борилган суҳбатлар жараёнида олинди.

10. Маҳаллаларни бундай таснифлаш муаллифнинг Тошкент шаҳри маҳаллаларида олиб борган тадқиқотлари жараёнида амалга оширилди.

11. <https://lex.uz/docs/5094720>.

МЎҒУЛ ИМПЕРИЯСИ ТОМОНИДАН МОВАРОУННАХР ШАҲАРЛАРИ ЭҒАЛЛАНИШИ

Қаюмов Алишер Тожиевич,
Термиз давлат университети эркин тадқиқотчиси

Аннотация: Тарихчи олимлар томонидан Чингизхон империясининг босқинчилик ҳаракати Мавороуннахр аҳолиси ҳаётига салбий таъсир кўрсатган оқибатлари, унинг натижалар ҳамда ўзбек элатини ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига, тил ва адабий муҳитига жиддий кучли зарба берганлигини таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Чингизхон, Хоразмшоҳ, Иналчукхон, Ўтрор эгалланиши, савдо карвони, босқинчилик ҳаракатлари, баржа, оммавий қатл.

Аннотация: Историки проанализировали последствия вторжения империи Чингисхана, которое оказало негативное влияние на жизнь жителей Маворуннахра, его результаты, а также то, что оно оказало серьезное влияние на социально-экономическую и культурную жизнь, языковая и литературная среда узбекского народа.

Ключевые слова: Чингисхан, Хорезмшах, Иналчук-хан, оккупация Ўтрора, торговый караван, вторжение, баржа, массовый расстрел.

Abstract: Historians have analyzed the consequences of the invasion of Genghis Khan's empire that had a negative impact on the lives of the people of Mavorunnahr, its results and the fact that it had a serious impact on the socio-economic and cultural life, language and literary environment of the Uzbek population.

Key words: Genghis Khan, Khorezm Shah, Inalchuk Khan, occupation of O'tror, trade caravan, invasion efforts, barge, mass execution.

Чингизхон томонидан Ўрта Осиёга жўнатилган савдо карвони[1] билан элчиларидан фақат битта элчи Ўтрор шаҳаридан омон қочиб қутилади. Ўтрор ҳокими Ғайирхон (Иналчиқхон) томонидан карвон (Ғайир –хон – тюркский вариант арабского слово Кадир-хан (“Могущественный хан”) томонидан талон-тарож қилиниб, ҳамма оммавий қатл этилганлигидан хабардор бўлган Чингизхон ғазаб отига минади.

Иналчукхон (Ғойирхон) Муҳаммад Хоразмшоҳнинг[2;С.60-61] талаби биланми, ё ўз истаги биланми бу қатлни амалга оширди. Бу саволга жавобни ўша даврнинг замондош тарихчиси Нисавидан топамиз: яъни “Иналчукхон, Хоразмшоҳнинг тоғасининг ўғли бўлиб”, (Со стороны матери Теркен-хатун) у Ўтрорда Муҳаммад Оловиддиннинг энг ишончли вакили эди. Иналчукхон ихтиёрида 20 минг отлик кўшин бўлиб, жуда ҳам разил пасткаш инсон сифатида манбаларда баён этилади. У худудидан ўтган савдо карвонларига хужум қилиб, ундаги бой махсулотларга эгалик қилиш жону дили бўлган.

Иналчукхон, Хоразмшоҳ Султонга ёлғон билан суғорилган хат юборади, у ушбу

хатида, Ўтрорга келган савдогар кўринишидаги одамлар, аслида савдогарлар эмас, улар асли оддий халқдан бўлиб, савдосотиқ ишларини умуман тушинмайдиганлар бўлиб, ўз касбкорларига таълуқли бўлмаган маълумотлар йиғиш билан қизиқишмоқда деган маълумотлар олдим, яъни ушбу савдогар Ўтрордаги халққа, “Сизлар бепарвосизлар ва яқин орада Сизларга шундай ҳалокат келадики, ҳеч бир жонзот унга қарши тура олмайди. Иналчукхон бу бадбахт одамларга қарши юқоридаги айбловларни илгари суриб, Хоразмшоҳни огоҳлантиради. Ўз ўрнида Султон Иналчукхонга улардан эҳтиёт бўлишни ва ҳақиқий ҳолатларга аниқлик киритиш учун сўроқ қилишни буюради. Ушбу топшириқни олиб Иналчукхон ҳамма савдогар, элчиларни қулга олади. Шундан кейин улар изсиз йўқолади, олиб келинган буюмлар олиб кўйилади”[3;С.337].

Рашид-ид-дин ва Жувойнилар ўз эслатмаларида эса, савдогарлар Иналчукхон томонидан “**жосус**” деб эмас, балки савдогарлардан бири (ҳинд савдогари) ҳурматсизлик қилган ҳамда савдогарларнинг маҳсулотига эгалик қилиш мақсадида, қилинган ҳаракат эди дейилади. Ушбу муалифлар Чингизийларнинг тарихга оид воқеликларини фақат бир ёқлама ёритишади. Нисави ҳам ҳақиқатдан, Иналчукхонни ҳатти-ҳаракатларида очкўзлик аломатлари бор деб тушунтириб, гарчи у савдогарларни “**жосус**”лик ва ваҳима ичида айблаган бўлса ҳамда у бу айбловни ёлғон деб билади.

Нисави 1221-1231 йилларда Хоразмшоҳ Жалоллиддиннинг саройдаги котиб бўлиб, у ўз хўжайни билан бирга Туркон хотунга[4;С.57] қарши душманларча муносабатда бўлиб, айбни Туркон хотун гуруҳига ва айнан унинг суюкли жияни Иналчукхонга кўйишга ҳаракат қилди. Бизнинг тарихий таҳлилларимиз ҳамда манбаларни ўрганиш жараёнидаги фикрларимизга асосланиб қуйидаги фикрни тақдим этамиз, яъни Иналчукхоннинг Мўғулистондан Ўтрорга келган савдо карвонидаги савдогарларига қарши айбловлари асоссиз эди. Нисави ҳикоясидан шулар маълумотлар аниқ бўлдики,

Иналчукхон, савдо карвони савдогарларини, “Ўтрор аҳолисини бошига яқинлашиб келаётган офат билан қурқитганлигини, яъни Мўғуллар босқинини айтганликда айблайди”. Шулар аниқки, қаршилик қилиш истагини қондириш учун “омма орасида ваҳима кўзғаш” Чингизхоннинг бирор давлатга босқинчилик юришидан олдинги сеvimли усулларида бири эди.

“Форс “шеър тузиш” китоби муаллифи Муҳаммад ибн Қайс Розининг қайд этиб қолдирган сўзларига эътибор берсак, Чингизхон, Хоразмшоҳ Муҳаммадга қарши уруш эълон қилишдан олдин, Ўрта Осиё шаҳарларида Мўғул-татарларнинг даҳшатли босқини ҳақида қоронғу миш-мишлар бўлиб, ваҳимага тушган кўплаб одамлар Ғарбга қочиб кетишган. Ҳаттоки, Розийнинг ўзи ҳам Форс ўлкасига[5] қочиб ўтишга мажбур бўлади. Бу миш-мишлар Чингизхоннинг Ўрта Осиёдаги махфий жосуслари томонидан уюштирилиб, бундай махфий жосусларининг асосий қисмини маҳаллий савдогарлар ташкил этарди.

Нисави ва Розининг юқоридаги хабарларини таққослаб, Ўтрорга келган савдогарлар ваҳима миш-мишларни тарқатиб, Чингизхоннинг вазифасини бажардилар, деган хулосага келишимиз мумкин. Демак, Ўтрорга ташриф буюрган савдогарлар тўдаси ҳақиқатдан ҳамда – “жосус” ликда айбланиши тарихий ҳақиқат ҳисобланади.

Энди-бу савдогарлар ким эди? В.В.Бартольд, Жувойни маълумотларига асосланиб, шундай ёзади, ушбу савдогарлар, Ўрта Осиёлик миллати ва ўзлари бўлиб, Ислон динига эътиқод қилувчилардир, ушбу савдогарлар Мўғулистонга қисқа муддатли сафардан қайтгандир. Шу ерда, Бартольд, Жувойни томонидан келтирилган кичик лекин жуда муҳим манбага эътибор қаратмайди. Жувойни шундай маълумот қолдиради; “Ушбу савдогарлар қайтганларидан кейин[6] Чингизхон амри ила, ўғиллари ва қўл остидаги амирлардан ва ҳарбий лашкарбошиларида[7] ўзларига тегишли бўлган қавмдаги қабиладошларидан 2-3 тадан савдогарларни ёллаб, уларга олтин болиш[8]. ва кумуш қуймалари тақдим

этилиб, Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатига юборилади. Мақсад ушбу берилган олтин, кумушларга ўша давлат худудидан қиммат ва ноёб моллар олиб қайтишга амр қилинади. Ушбу амрга биноан ҳар бир киши биттадан - иккитагача одамларини ўз қабиласидан (қавм) жўнатишди”[9;С.60].

Ушбу савдо қарвонидагиларга, Хоразмшоҳ Муҳаммад мамлакатидан бориб қимматбаҳо моллар сотиб олиш топшириғидан ташқари, ушбу юртдаги аҳоли яшаш тарзи, уларнинг Султонига бўлган муносабатлари, ҳам энг асосийси Султон қушинларининг ҳарбий салоҳияти тўғрисида тўлиқ маълумотлар олиш юклатилган эди.

Шундан келиб чиқиб, Иналчукхон (Ғойирхон) савдогарларга қўйган айби ўз тасдиғини топади. Энди шундай савол туғилади, нима учун Иналчукхон айнан шу Мўғулистондан келган савдо қарвондагиларга нисбатан разиллик йўлини тутди, нима учун ушбу қарвондагилар аёвсиз калтакланди? Унинг бу ҳаракати мусулмон давлатларида кам учрайдиган ҳолат эди.

Нега айнан Иналчукхон (Ғойирхон) олдин келган савдо қарвонларига нисбатан ўз разиллигини ва очкўзликларини кўрсатмади? Бунинг изоҳини ушбу савдо қарвонининг ғайри оддий таркиби ва ғайри оддий ҳатти-ҳаракатларида аниқ излаш керак бўлади.

Тарихчи олим Нисави шундай ёзади, элчилар 2-марта Хоразмшоҳ Султонни олдиға 1218 йилнинг иккинчи ярмида ташриф буюришиб, Иналчукхонни (Ғойирхон) уларга топширишларини ва бу йўл билан тинчлик сақланади деган талабидан Хоразмшоҳ шошиб, кўрқиб қолади. “Унда кўркув шунчалик кучли бўладики, кўркувдан ҳаттоки юрагига тушди”,—Хоразмшоҳни нега шундай кўркув босганидан кейин ҳам, у Чингизхонни талабини бажармади? Нисавининг маълумотича, “Султон, Иналчукхонни, Чингизхонга бериб юборолмасди. Чунки, Иналчукхон (Ғойирхон)[10;С.52] унинг онаси томондан аммакиваччаси эди. Уни элчилар қўлиға топширишни бутун уруғ аймағига бўлган ҳақорат деб тушунади. Шунинг учун ҳам, Иналчукхонни топшириш

жуда ҳам қийин масала эди. Чунки, у кучли ҳимояланган қалъада, бундан ташқари қўл остида 20 мингта яхши қуролланган отлиқ суворийлари бор эди. У жуда кучли қаршилиқ кўрсатиши мумкин эди, ҳамда саройдаги қўпчилик аёнлар уни ҳимоя қилиб чиқарди. Шундан келиб чиқиб, Хоразмшоҳ фақат рад жавобини беради. Нисавий яна қуйидаги тарихий маълумотларни тақдим этади, агарда Хоразмшоҳ элчиларга шу рад жавобини бериб қўйиб юборса, Чингизхонга илтифот кўрсатган бўлади ва у яна кучлироқ талабларни ўртаға ташлашидан кўрқиб, ҳеч қандай гуноҳи йўқ, элчиларни қатл қилишни амр қилади, шундай қилмаса уруш бўлиши аниқ деган фикрга келади.

Бухоро ва Самарқандни маҳаллий диний раҳномалар, сотқин савдогарлар, маҳаллий задогонлар хоинларча йўл тутиб, Мўғул босқинчиларига топшириш ҳамда халқни қийноқ-азоблардан, талон-тароҷлардан ва оммавий қатл ва тирик қолган аҳолини қулликдан ҳар доим ҳамда сақлаб қолмаслиғи ҳудуддаги маҳаллий аҳолиға маълум эди. Қайси шаҳар ва туманлар забт этилган бўлсада ҳаммасида худди шу ҳолатлар такрорланарди. Нисавийнинг маълумотиға кўра, агар ҳамма бўлиб ўтган воқеиликлар қандай содир бўлган бўлса тўлиғинча ҳикоя қилинса, ҳолат бир хил такрорланар фақат унинг иштироқчи лашкарбошилари исмлари ва қалъалар номлари ҳар хил бўлиши мумкин[11;С.82]. Олиб борилган илмий тадқиқотлар тўпланган маълумотлар асосида Хўжанд шаҳар мудофааси тўғрисида алоҳида тарихий ҳолисона таҳлилға таяниб ўзининг мардоновар ва довюракларча шаҳар мудофаасиға эътибор қаратилди.

Мўғуллар отрядлари Сирдарёнинг юқори оқими бўйлаб, босқинчилик ҳаракатларини давом эттиришиб, улар йўлларида дуч келган Фенакет[12;С.70-71]ни забт этишиб, унинг аҳолисини қириб ташлашади ва Хўжандға яқинлашишади. Хўжанд шаҳрини Темур Малик унча кўп бўлмаган қўшин билан ҳимоясига отланган эди. Ўша замоннинг тарихчи олими Жувойни сўзларига кўра, “бу шундай кўркмас, ботир, эдики, “Шоҳнома” даги Рустам паҳловон агар унинг даврида

яшаганида, фақат у бу азаматни жиловлаши мумкин эди”. Шаҳарни Мўғуллардан ҳимоя қилиш учун кучлари тугаб, лекин минглаб қолган аскарлари душманга бош эгишни ҳохламаганини сезган Темур Малик жангчиларини олиб, Сирдарёнинг икки қўлтиғи орасида жойлашган кичик оролчадаги қалъага кечиб ўтишади. Душманнинг узоққа тош отадиган қуролларининг зарбалари бу ерга етиб келолмасди. Мўғуллар, ушбу қалъани ишғол ўзиш учун 20 минг жангчи ва 50 мингта ёш йигитлардан ташкил топган “тўда” (Утрор, Бухоро, Самарқанддан асир олинганлар) ни жанг майдонига ташлади. Ушбу ёш бақувват йигитлар асосан дарёдан 20 км ўзоқликдаги тоғлардан тошлар ташиб, дарёни йўлини тўзиб тўғон қуриш буюрилганди. Аммо, Темур Малик ҳам анойиларданмасди, у пишиқ куруқ кигизларни уксусли лойга ботирилган ҳолда устки қисмидан, 12 та баржа (у дарёда ўзи ҳаракатланадиган ясси кема) ни ясоттирди ва уларни бир-бирига маҳкамлатиб, тайёрлатиб қўйди. Ушбу баржалар душман томонидан баллиста орқали ёғдирилаётган нефтга тўйинган ёнувчан снарядларга тўсиқ эди. Тунгги вақтда Темур Малик одамлари билан баржага ўтириб, душман томонидан дарёга қурилган дамбани маълум қисмини бузишни уддасидан чиқарди. Лекин, тез орада оролдаги қалъа мудофааси ҳам заифлашди. Шунда Темур Малик 70 та кемача тайёрлатиб, тунгги вақтда аскарлари, қурол яроғлар ва озиқ-овқатларини юклатиб дарёнинг қуйи оқими бўйлаб сузиб кетади. Дарёнинг иккала қирғоғи бўйлаб душманнинг отлик жангчилари таъкиб қилишиб, ўқ-ёйларидан ва нефтга ботирилган идишларни ёққан ҳолда кемадагиларга улоқтиришди. Бунга жавобан Темур Маликнинг жангчилари ҳам бор ўқ-ёйларни душман томон отиб тугатишиб, Жендгача сўзиб келишди. Бу ерда Мўғуллар лашкарбошиларида Журжи дарё устига вақтинчалик сузиб юрадиган кўприк (понтон) яссатириб, унинг устига баллиста қуролларини ўрнатишни буюрганди. Бу орада Темур Малик тунгги жангдан қолган бир нечта одами билан дарё қирғоғи бўйида тушиб, Мўғуллар таъкибидан қутулиш учун

Қизил кум чўллари томонга қочади, аммо таъкиб вақтида қолган жангчилар ҳам ўлдирилиб, Темур Маликни бир ўзи учта ўқ-ёй билан душманга қарши қурашини давом эттиради. Темур Малик ўқдонидан битта ўқни олиб, таъкиб қилаётган мўғул жангчиларидан бирини кўзини кўр қилади, ва қолган иккита мўғулга қараб, “келавер мана иккита ўқим бор, иккалангга етади, агар ўлишни ҳохлмасанг ортингга қайт”, дейди. Мўғул жангчилари Темур Маликдан кўрқишиб, ортларига қайтиб кетишади. Шу билан Темур Малик Хоразмга етиб олади[13;С.71-73]. 1220 йилнинг май ойида деярли бутун Ўрта Осиё, Амударё бўйларигача бўлган ҳудудлар мўғул босқинчилари назоратида эди. Хоразмшоҳ томонидан ташлаб кетилган шаҳар ва гарнизонлар ҳаммаси босқинчилар томонидан яксон этилганди. Хоразмшоҳ Муҳаммад Мўғул босқинчиларига ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмасдан, Амударё қирғоғида жойлашган Келифда ҳаракатсиз ночор ҳолда эди. Мўғулларнинг яқинлашиб келаётганидан кўрқиб Муҳаммад Хоразмшоҳ, баҳона қилиб, янги қўшин тўплаш мақсадида Эрон томонга қараб қочади. Хоразмшоҳнинг изидан уни қувиб етиш учун Жэбэ ва Субэдэ бошчилик қўшин жўнатилади, аммо улар Муҳаммадга етаолмайдилар. Аммо Хоразмшоҳ Муҳаммад қўшин тўплаш мақсадида қилган ҳамма ҳаракатлари саробга айлангач, кўркувдан ўз жонини сақлаш учун ўзига пана жой ахтара бошлайди. Катта уғли Жалолиддин хамроҳлигида Каспий денгизининг жанубий-шарқий қирғоқлари бўйидаги чўл зонасида бир нечта ўзига яқин инсонлари билан беркинишга улгуради ва ўша ерда умрининг то охириг кунига қадар яшаб, 1220 йилнинг декабрь ойида ўпкасини шамоллатиб вафот этади.

Бундан бир неча ойлар илгари 1220 йилнинг ёзида Туркон хотин ва унга тегишли аёнлар аҳли Мазандарандаги қалъага мўғул босқинчиларидан яшириниб, яхшилаб ўрнашиб олишган эди. Аммо тез орада сувни танқислиги[14] боис ушбу қалъа ҳам Мўғуллар томонидан ишғол қилиниб, Туркан хотин ва унинг аёнларини, ҳамда Султон Муҳаммаднинг харамларини

асирга туширишиб, Мўғулистонга жўнатишади. 1220 йилнинг кўзида мўғуллар Тулун бошчилигида Марв, Тус, Нишопур, Балх ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларини бирин-кетин забт этади.

Ушбу шаҳарларнинг ҳаммасида “оммавий қатл”[15] ижро этилади. 1220 йилнинг ёзини Чингизхон Насаф атрофида кўчманчилар ўтовида ўтказади. Куз ойида эса, Чингизхон Термизни ишғол қилди, аҳолисини эса қиличдан ўтказади[16;С.102]. 1220-1221 йилларнинг қиш ойида Чингизхон Амударё қирғоқларида эди.

Қиш ойларида Чингизхоннинг кичик ўғли Тулу ўзига тегишли қўшиннинг асосий кучини Ўтрордан тўғри (Қизилқум хозирги) чўлидан Бухоро томонга йўналтиради. Йўлдаги Зернук ва Нур шаҳарчалари ҳам забт этилди. Аҳолисининг кўпчилик қисми тирик қолдириши, Зернук шаҳарчасидаги ёш йигитларни “тўда”да фойдаланишга (бу тўда асосан шаҳарларни забт этишда қўшиндан олдинги сафда қалқон сифатида ишлатилган) қолдиришган. Нур шаҳарчасини эса вайрон қилиб, халқини очик далага ҳайдаб чиқишган ва улардан кимки, 1500 динордан ўлпон тўласа ҳамда аёлари эса қулоқларидаги кумуш сирға тақинчоқларини шу нархнинг ярим баҳосига хисоблаб беришган[17;С.76-79]. Ушбу тўловлар

амалга оширилгач, яшаш жойларига қайтишга рухсат берилган.

Ибн-ал-Асир ва Жўзжонилар томонидан берилган маълумотларга кўра, Чингизхон Бухоро қалъа девори олдида қутулмаганда 1220 йилнинг февраль ёки март ойларида пайдо бўлган. Бухоро гарнизонини ҳимоясига Хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан қолдирилган Кўкхон (Турк-кўчманчилари) жангчиларини маълум бир қисми билан Хоразмга қараб қочади ва Хоразмшоҳ қўшинларига бориб қўшилади[18;С.80]. Гарнизонда қолган жангчилар учта хон бошчилигида ва шаҳар аҳолисининг бир қисми ўша куннинг ўзида кечқурун шаҳарни ташлаб, қочишмоқчи бўлишади. Уларни Амударё бўйида кутиб турган мўғуллар кириб ташлайди, эртаси кун шаҳарда қолган рухонийлар ва зодагонлар шаҳар дарвозасини очишиб, Чингизхонни кутиб олишади.

Мўғулар мадраса ва масжидларга бостириб кириши Қуръонни сура ва оятлари битилган варақларини мадраса ҳовлисиغا сочиб оёқ остига ташлаб масҳара қилишади ҳамда муқаддас китоблар сақланган сандикларни бўшатишиб, улардан отларига ем берадиган жом сифатида фойдаланишиб, Ислом динини таҳқирлашади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Бартольд В.В. полагает, что караван был отправлен Чингисханом одновременно с посольством. Нам представляется невероятным, что – бы Чингисхан решился послать караван до возвращения послов сообщивших о согласии хорезмшаха на мир.
2. Ибн ал-Асир, Ал-Камиль фи-т-тарих, т. XII, стр. 237; СМЗО, т. I, стр.5; Джувеини, Тарих-и джахангушай, т. I, стр. 60-61.
3. Нисави, Сйрат ас-султан..., араб. Текст, стр. 34, франц. Пер., стр.59; перс. версия, стр. 50-51. Об обвинениях людей каравана в шпионаже упоминает также Джузджани, стр. 337.
4. Нисави, говоря о Теркен-хатун, прибавляет: “Да проклянет её бог” “Сйрат ас-султан”, араб. Текст, стр. 38, франц. Пер., стр. 66; перс. версия, стр. 57.
5. Muhammed Ibn Qaisar – Raz I, Kitab al-mujam..., ed. E.G. Browne, Leiden – London, 1910, -GMS, XI, стр. 3 перс. текст.
6. Т.е. прибывшего в Монголию каравана среднеазиатских купцов во главе с Ахмедом Ходженди.
7. Т.е. своим вассалам – военачальникам, бывшим в то же время главами монгольских племен или их колен.
8. Золотой балыш = 300 динарам. См. В. В. Бартольд, Туркестан..., стр. 541, прим. 2.
9. Джувеини, Тарих-и джахангушай, т. I, стр. 60.
10. Нисави, Сйрат ас-султан..., араб. Текст, стр. 34, франц. Пер., стр.60; перс. версия, стр.52.

11. Нисавй, Сйрат ас-султан, араб. Текст, стр. 54; франц. Пер., стр. 96; перс, версия, стр. 82.
12. Бенакет. Джувейни, Тарих-и джахангушай, т. 1, стр. 70-71.
13. Джувейни, Тарих-и джахангушай, т. 1, стр. 71-73.
14. Согласно Нисави “Сйрат ас-султан...,” араб. Текст, стр. 46; франц. Пер., стр. 88; перс. версия, стр. 58-59 за необычной для климата Мазандарана засухи В течение четырех месяцев не было дождя; по Джувейни “Тарих-и джахангушай”, т. II, стр. 198-199 в крепости 10-15 дней не было воды; оба автора пишут, что тотчас после сдачи пошел дождь. О судьбе Теркен см. Также: Ибн ал-Асир, Ал-Камиль фи-т-тарих, стр. 243; СМИЗО, т. 1, стр. 13-14.
15. Подробные рассказы см. У Джувейни, Тарих-и джахангушай, т. 1, стр. 117-140. О разорении Хорасана см. Также у Сейфи “Тарих-наме-йи Херат”, стр. 83-90); по словам Сейфи, старики со слов очевидцев передавали, что там не было “ни людей, ни хлеба, ни продовольствия и пишенцы” тже, стр. 83 и что “от пределов Балха до Дамган целый год люди постоянно ули человеческое, мясо, собак и кошек, ибо чингисхановцы сожгли все продовольственные амбары” стр.87
16. Джувейни, Тарих-и джахангушай, т. 1, стр. 102.
17. Джувейни, Тарих-и джахангушай, т. 1. Стр. 76-79.
18. Джувейни передает слух, что Кок-хан был монгол, ранее бежавший от Чингисхана и перешедший на службу к хорезмшаху “Тарих-и джахангушай”, стр. 80.

ЎЗБЕК ХОТИН ҚИЗЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ ХАЁТДАГИ ИШТИРОКИ: ЎЗГАРИШЛАР ВА МУАММОЛАР (XX АСРНИНГ 50-70 ЙИЛЛАРИ)

Гулноза Болтаева,

Термиз давлат университети эркин тадқиқотчиси

Аннотация: Маълумки, урушдан кейинги халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш йилларидаги энг оғир юмушлар ҳам асосан, аёллар зиммасида бўлди. Ушбу мақолада XX асрнинг 50-70 йилларида Ўзбекистонда аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги иштироки ҳамда уларнинг турмуш тарзидаги муаммолар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: хотин қизлар, ижтимоий- иқтисодий, ишлаб чиқариш, давлат, партия, депутат, муаммо, камситилиш, кўп болалилик, саломатлик.

Аннотация: Известно, что наиболее тяжелые задачи в годы послевоенного восстановления и развития народного хозяйства выполняли преимущественно женщины. В данной статье анализируются участие женщин в социально-экономической жизни Узбекистана в 50-70-е годы 20 века и проблемы в их образе жизни.

Ключевые слова: женщины, социально-экономические, производство, государство, партия, депутат, проблема, дискриминация, многодетность, здоровье.

Abstract: It is known that the heaviest tasks in the years of post-war reconstruction and development of the national economy were mainly carried out by women. In this article, the participation of women in the socio-economic life of Uzbekistan in the 50-70s of the 20th century and the problems in their lifestyle are analyzed.

Key words: women, socio-economic, production, state, party, deputy, problem, discrimination, multiple children, health.

Урушдан кейинги йилларда ҳам Ўзбекистонда хотин-қизларга нисбатан сиёсат бутун совет давлатида бўлганидек, икки ёклама хусусиятга эга бўлиб қолаверди: бир томондан, давлат хотин-қизлар тенг ҳуқуқлилигини эълон қилар ва уларнинг ишлаб чиқаришда ҳамда жамият

ҳаётида иштирокини ошириш чораларини кўрар, бошқа томондан эса, аёллар учун сиёсий ва касбий карьера учун имкон берилмас эди.

Давлат ўрнатаётган эмансипация жараёнларининг сақланиб келаётган патриархал анъаналар билан чатишиб кетишуви эркаклар ва аёллар тенглиги фақат партия ҳисоботларида мавжуд бўлиб, ҳақиқий ҳаётда хотин-қизлар камситилиши ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, хусусий соҳада ҳам сақланиб боришига олиб келди. Уй-рўзгор ишларини бажариш зарурати билан бир қаторда, малакасиз оғир ишларда бандлик аёл организмга ҳаддан ташқари оғирлик тушишига олиб келарди.

Маълумки, урушдан кейинги халқ ҳўжалигини тиклаш ва ривожлантириш йилларидаги энг оғир юмушлар ҳам асосан, аёллар зиммасида бўлди. Ўзбекистон КП МК биринчи котиби Усмон Юсупов 1946 йил Ўзбекистон КП МКдаги нуткида «Аёллар клуби, қизил чойхоналарнинг энди эскирганлиги, хотин-қизларни турли ўқув юртларида ўқитиб, халқ ҳўжалигига, саноатга кенг жалб қилиш давр талаби эканлиги»ни таъкидлади. [1] Урушдан кейинги дастлабки 1945-1949 йилларда республикада хотин-қизлардан саноат корхоналарида ўзбек ишчи аёллар сони биргина Андижондаги Володарский номли фабрикада 3,5 баравар, «Строймашина» заводида 3 бараварга кўпайди. [2] Самарқанд вилоятида саноат тармоқларида маҳаллий миллат вакиллариининг салмоғи 1940 йил 7,1 %дан 1948 йилда 19,7 %гача ўсган, жумладан, саноат ишлаб чиқаришда банд аёллар сони 21,2 %дан 40,6 %гача ўсган.[3] 1947 йилда ишлаётган 3792 раҳбардан 253 таси (6,7%) аёллар эди. Умуман, бешинчи беш йиллик давомида 18 мингга яқин янги ишчи аёл кадрлар тайёрланди.[4]

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1953 йил 14 апрелдаги 854-сонли қарори, Ўзбекистон ССР Енгил саноат ва озиқ-овқат министрилигининг 1953 йил 9 июлдаги 270-сонли “Ўзбек хотин-қизларини ишлаб чиқаришга жалб

қилишга доир қушимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги буйруғи асосида ўзбек аёллари саноат ишлаб чиқариши турларига янада кенг жалб қилинди.[5]

1962 йилда аёлларнинг ишлаб чиқаришдаги салмоғи янада кўпайиб, республика халқ ҳўжалигида уларнинг сони 150 минг киши бўлиб, шулардан 18 мингги маҳаллий аёллар эди. Айниқса, шу даврда Тошкент вилояти бўйича ишлаб чиқаришда қатнашаётган аёлларнинг сони бирмунча юқори бўлган. Мисол учун, 1962 йилда Тошкент вилоятида 173,5 минг ишчилар ишлаётган бўлса, улардан 76,6 мингги аёллар (маҳаллий хотин-қиз кадрлар 6,7 минг) бўлиб, улар 44,1%ни эгаллар эди.[6] Бироқ бу вақтларда аёллар ўртасида мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ўқишни тугатмасдан ташлаб кетиш ҳоллари ҳам бўлган. Бу ўсиш фақат ёшлар ҳисобига эмас, уй бекаларини ҳам ишлаб чиқаришга жалб этиш ва хотин-қизларни ижтимоий ишлаб чиқаришга оммавий суръатда келиб қўшилиши ҳисобига юз берди. Натижада, 1963 йилда республикада умумий ишчи ва хизматчилар орасида аёлларнинг улуши халқ ҳўжалигида — 40%, саноатда — 41%, қишлоқ ҳўжалигида — 41%, соғлиқни сақлаш тизимида — 75%, давлат органлари ва ҳўжалик бошқарув аппаратларида, кооператив ва жамоат ташкилоти бошқармаларида — 42% бўлди.[7] 1960—1968 йиллар давомида республика халқ ҳўжалигида олий маълумотли ўзбек аёлларининг сони 3 марта, ўрта махсус маълумотлиларнинг сони 2,8 марта ошди. Масалан, 1962 йилнинг ўзида 9000 га яқин хотин-қизлар ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда институтларнинг сиртки, кечки бўлимларини, техникум ва ёш ишчи мактабларини битириб чиқди.[8]

Хотин-қизлар жисмоний имкониятларидан кенг фойдаланилсада шу йилларда уларга моддий, маънавий эътибор қониқарли ҳолатда йўлга қўйилмаган. Ўрганилаётган даврда ишлаб чиқаришда ишлаётган аёлларнинг ижтимоий ҳолати, маданий-маиший шароити оғир бўлиб, болалар боғчаси,

аёллар ва болалар хонаси, санитария ва гигиена қоидаларига мос келмасди. Хусусан, 1950 йилда республикада 265 та болалар поликлиникаси, 21 та болалар касалхонаси, 17 та туғруқхона, 29 та болалар санаторияси ишлаб турган.[9] Бу кўрсаткич кейинги йилларда миқдор жиҳатидан ўсиб борган бўлсада, сифат даражаси талабга жавоб бермаган.

Айнан мазкур йилларда махсус бинолар йўқлиги сабаб кўпгина жойларда маҳалла масжидлари беркитилиб мавсумий болалар боғчасига айлантирилиши авж олди. Мисол учун, Сурхондарё вилоятидаги «Қизил-Юлдуз», «Чуқурқўл», «Пасурхи», «Тельман» каби бир қанча маҳаллаларнинг масжидлари беркитилиб болалар боғчасига айлантирилди.[10] Болалар учун бу каби очилган боғчаларнинг шароити умуман талабга жавоб бермаган. 1961 йилда Республикада 2929 та болалар боғчаси, қишлоқ хўжалик ишлари вақтида яна 7 мингга мавсумий боғчалар ташкил қилинган.[11] Бироқ бу миқдор кам бўлиб тўлиқ эҳтиёжни қондирмасди. Шу сабаб хотин-қизлар орасида ишдан кетиш ҳолатлари ҳам юқори бўлиб, уларнинг қўнимсизлиги ортган. Масалан, пахта тозалаш ва тола ишлаб чиқариш корхонасида 1960 йилнинг 9 ойи ичида 223 нафар аёллар ишдан бўшаб кетган.[12] 1975 йил 28 августда раҳбарият «хотин-қизлар соғлиғини сақлаш тўғрисида» қарор қабул қилди.[13] Шундан сўнг Ўзбекистонда ҳам хотин-қиз кадрларнинг ижтимоий аҳволини яхшилаш бўйича бирмунча ишлар амалга оширилди. Масалан, тунги сменада, заҳарли ва оғир шароитли иш жойларда ишлаётган 13000 нафар ходимнинг иши соғлиғи учун хавфсиз ва иши енгил бўлган жойларга алмаштирилди.[14] Айнан шу йилларда республикада 800 та аёллар ва болалар консультацияси, 4523 та гинекология ва 14903 та акушерлик муассасалари бўлиб, 1975 йилнинг ўзида қарийб 300 минг аёллар тиббий кўрикдан ўтиб даволанди.[15] Бу вақтда республикадаги 5194 та мактабгача болалар

муассасаларида 561,2 минг нафар болалар тарбияланар, бу эса умумий боғча ёшидаги болаларнинг 19,6% ини боғчага қамраб олинганлигини кўрсатарди.[16] Ўрганилаётган йилларда аёллар ва болалар шароити учун маълум даражада ижобий ишлар амалга оширилса-да, бу билан хотин-қизларнинг аҳволи етарли даражада яхшиланган деб бўлмасди. Ўзбекистонда аёлларнинг иш билан банд бўлиш ҳолати туғилишнинг юқори кўрсаткичи билан ўсиб борди. Бу даврда кўп болали оналар сони 1,6 мартага кўпайди. Чунончи, республикада 1965 йилда 355,1 минг нафар гўдак туғилган бўлса, 1983 йилда 609,4 минг нафар гўдак дунёга келди.[17] Ҳар минг киши ҳисобига туғилганларнинг сони жиҳатидан Ўзбекистон иттифокдош республикалар орасида 35,3%да бўлиб етакчилиқни ташкил этди. Бундан кўринадики, кўп болали оналар сони йилдан-йилга кўпайиб борган. Масалан, 1974 йил 1 январь маълумотларига кўра, республикада 27,1 минг аёл «Қаҳрамон она», 603,8 минг аёл «Оналик шуҳрати» ордени, 1 млн. 344,7 минг кўп болалик она «Оналик медали» билан мукофотланган [18].

Аёлларнинг бўш вақти кўпроқ бўлиб, оилада болалар тарбияси билан шуғулланишлари учун шароит яратиб берилиши кераклиги ва аёллар ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича 1970 йилларнинг ўзида 30 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий актлар қабул қилинди. Жумладан, КПСС МҚ ва СССР Министрлар Советининг «Болали оилаларга ёрдамни кучайтириш бўйича чора-тадбирлар» қарорига мувофиқ 1981 йилдан бошлаб умумий иш стажы бир йилдан кам бўлмаган ишлаб турган оналарга, шунингдек, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиётган аёлларга боласи бир ёшга тўлгунга қадар қараши учун қисман ҳақ тўланадиган таътил бериш кўзда тутилди.[19] Бу таътил учун Узоқ Шарқ, Сибир ва шимолий районларда ойига 50 рубль, қолган бошқа ҳудудларда 35 рубль миқдорида ҳақ тўланган. Кейинчалик бола икки ёшга

тўлгунга қадар шундай таътил бериш ва узлуксиз иш стажи, мутахассислик бўйича иш стажини сақлаш белгиланди. Бундан ташқари икки ёки ундан ортиқ болали ишловчи аёлларга болалари 12 ёшга етгунга қадар ҳақ тўланадиган уч кунлик қўшимча таътил бериладиган бўлди ва у 28 календар кундан ошиб кетмаслики керак бўлган. Бунда аёллар таътиллари ўзлари учун қулай бўлган пайтларда олишлари мумкин бўлган. Болалар боғча-ясилари, мактаб ва кунли узайтирилган бўлимлар каби болалар муассасалари ҳам маълум даражада ривожлантирилди. Мактабгача бўлган муассасаларда болаларни овқатлантиришга қилинадиган харажатларни 10—15%га кўпайтириш, ота-оналарни ясли, мактаб-интернатларга тўланадиган ҳақдан озод этилган (оиланинг ҳар бир аъзосига ойига 60 сўмга етмаган оилалар). Бу тадбирлар оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича маълум енгилликларни яратсада, бироқ совет даврида бу ўзгаришлар уларнинг ҳақ ҳуқуқлари муаммоларини ечимида тўлалигича ижобий натижа бермади. Чунончи, мактабгача тарбия муассасалари билан таъминланишда ривожланиш бўлсада, бу ҳолат республикада

умумиттифоқдагига нисбатан 2 барабар паст бўлиб, 1—6 ёшдаги болаларнинг атиги 30%и боғча ва ясиларга қамраб олган, қишлоқларда бу кўрсаткич янада қуйи даражада бўлган. Айниқса соғлиқни сақлаш соҳаси ниҳоятда танг ҳолатда эди. Хусусан, 1980 йилларнинг охирида касалхона муассасаси қишлоқларнинг 20%ида мавжуд бўлган.[20] Бироқ улар асосан мослаштирилмаган биноларга жойлаштирилган бўлиб, тиббиёт ходимлари ва зарур асбоб ускуналар билан етарли таъмин этилмаган эди. Умуман, совет давлати ҳуқуқронлиги даврида қабул қилинган қарорларда, қонунларда ноаниқликлар мавжудлиги, уларнинг амалга оширилишида мунтазамликнинг ўрнига мавсумийлик усулининг ишлатилганлиги сабаб, ўзига хос зиддиятли оқибатларга ҳам олиб келган. Энг ачинарлиси аёллар ва болалар масаласида қабул қилинган қарорлар амадда бажарилмаслиги одатий ҳолатга айлантирилган. Ҳолбуки, Ўзбекистонда туғиш ёшидаги аёлларнинг барча гуруҳларида туғиш кўрсаткичлари иттифоқдаги ўртача кўрсаткичлардан анча юқори эди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. ЎзМА,86-фонд, 1-рўйхат, 3618-иш, 27-варақ.
2. ЎзМА,86-фонд, 1-рўйхат, 4773-иш, 94-варақ.
3. ЎзМА,1613-фонд, 1-рўйхат, 87-иш, 223-варақ.
4. ЎзМА,1613-фонд, 1-рўйхат, 465-иш, 76-варақ.
5. КП Ўзбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925—1986): В 4-х т. Т2. 1938—1959. — Т.: Ўзбекистан. 1988. — С.625.
6. Тошбоева Т.Ҳ. Ўзбек аёли ўтмишда ва ҳозирги кунда. — Т.: Билим. 1987. — Б.12.
7. Убайдуллаева Р.А Хотин-қизларнинг социал-иқтисодий ривожланишга қўшаётган хиссаси. — Т.: Билим. 1987. — Б.17.
8. Шукурова Х.С. Социализм и женшинм Ўзбекистана. — Т.: Ўзбекистан. 1970. — С.137.
9. Ахтямова Ю.С. Хотин-қизлар масаласи: икки дунё, икки хил ёндошув. — Т.: Билим. 1987. — Б.120.
10. Сурхон тонги газетаси 1996-йил 20-феврал
11. Собирова Д.Т. Ўзбекистонда совет тоталитар тузумининг аёллар масаласидаги сиёсати ва унинг оқибатлари (XX асрнинг 40—80 йиллари) Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. — Т.: 2009. — Б.83.
12. Аминова Р.Х. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда социал ривожланишнинг долзарб муаммолари. — Т.: Фан. 1991. Б.63.

13. КП Узбекистана в борьбе за решение женского вопроса в период строительство социализма: (Сб.док. 4 материал) Ред. колл.: Р.Х.Аминова и др. — Т.: Узбекистан. 1977. — С.428.
14. Азиззода Л. Янги ҳаёт курашчилари. — Т.: Фан. 1976. - Б.62
15. Убайдуллаева Р.А Кўрсатилган асар Б.10.
16. Аминова Р.Х. Кўрсатилган асар Б.36.
17. Муравьёва Н.М. Социально-философский анализ повншения социального статуса женщин. Автореф. дисс... к.ф.н. — Т.: 2003.- С.18.
18. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам. №2. — Т.: Шарқ.1999. - Б.180.
19. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемн (АН РУ.Институт Истории. — Т.: Фан. 1991. - С.96.
20. Зиёев Х. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. — Т.: Адабиёт ва санъат. 2000. — Б-242.
- 21.

XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI JANUBI-SHARQIY HUDUDLARIDA MADANIY-MA'RIFIY HAYOT

Muxammadiyev Omon Mamataliyevich,
 DXX ChQ "Yosh chegarachilar" harbiy akademik litseyi o'qituvchisi
 omonmuxammadiyev19@gmail.com

Annotatsiya: XIX asr oxiri - XX asr boshlarida siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar Buxoro amirligi janubi-sharqiy hududlarida yaratilgan tarixiy asarlarda, falsafiy, tarixiy tafakkurda va adabiyotda ham o'z aksini topa bordi. Bu davrda ham boshqa davrlarda bo'lgani kabi janubi-sharqiy shaharlarda ko'plab shoirlar samarali ijod qildilar. Maqolada XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligi janubi-sharqiy hududlarida madaniy-ma'rifiy hayot haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: «Xududiya» madrasasi, ilmiy-adabiy muhit, Xo'ja Muhammad Dashtinabotiy, Mulla Xudoyberdi Boysuniy, «qo'sh usuli», Sayyid otaliq madrasasi, Mirza Salimbek.

Аннотация: Изменения в политической, социальной и экономической жизни конца XIX - начала XX веков нашли отражение в исторических трудах, философско-исторической мысли и литературе, созданных в юго-восточных районах Бухарского эмирата. В этот период, как и в другие периоды, многие поэты действовали в юго-восточных городах. В

статье говорится о культурно-просветительской жизни юго-восточных районов Бухарского эмирата в конце XIX - начале XX веков.

Ключевые слова: медресе «Худудия», научно-литературная среда, Ходжа Мухаммад Даштинабати, мулла Худойберди Байсуни, «двойной метод», медресе Сайид Аталиқ, Мирза Салимбек.

Abstract: changes in the political, social and economic life of the late 19th - early 20th centuries were reflected in the historical works, philosophical, historical thinking and literature created in the southeastern regions of the Bukhara Emirate. During this period, as in other periods, many poets were active in the southeastern cities. The article talks about the cultural and educational life in the southeastern regions of the Bukhara Emirate in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: "Khududiya" madrasa, scientific and literary environment, Khoja Muhammad Dashtinabati, Mulla Khudoiberdi Baisuni, "double method", Sayyid ataliq madrasa, Mirza Salimbek.

XIX asr - XX asr boshlarida Buxoro amirligi janubi-sharqiy hududlarida ko'pgina ziyoli kishilar faoliyat ko'rsatib, o'zlaridan boy ilmiy va adabiy meros qoldirdilar. Sharqshunos olimlarning sa'y-harakatlari bilan ulardan ayrimlarining hayoti va ijodi hamda ilmiy merosi o'rganilib, ilmiy jamoatchilikka yetkazildi. Ammo, hali maxsus tadqiqotga jalb qilinmagan, ko'plab ziyoli shaxslarning ilmiy va adabiy meroslari borki, ularning amalga oshirgan ishlari XIX asr - XX asr boshlarida Buxoro amirligi janubi-sharqiy hududlarida madaniy-ma'rifiy hayotida muhim o'rin tutadi.

Boysun - qadimdan o'z madaniyati, tarixi, olimlar shoirlar, adiblar, allomalar, muddarislar yetishib chiqqan voha bo'lib, Sharqiy Buxoroda alohida o'rin tutgan tarixiy joydir. Ularning ijodi muayyan darajada o'z davri ilmiy adabiy muxitiga katta ta'sir ko'rsatganligini manbalardan yaxshi ma'lum[3].

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib, Boysundagi ilmiy-adabiy muhit o'ziga xos o'rin egalladi. Bunga 1868 yilda Boysun bekligini tashkil etilishi va beklidagi qo'sh madrasa hamda yuzlab machitlarni faoliyat ko'rsatishi sabab bo'ldi[3]. Faqatgina shahar markazida 22 ta machitlar faoliyat ko'rsatgan. Boysun Xisor, Boljuvon, Dexinav va Sherobod beklklarini chorrahasida joylashganligi, o'zini go'zal tabiati, so'lim go'shalari bilan insonni maftun etganligi tarixiy manbalarda yozib qoldirilgan.

Boysunning Tuzbozor mahallasiga burulishida (hozirgi «Samo» kinoteatri o'rnida) 1870 yilda Buxoro amiri Muzaffarxon davrida me'moriy yodgorlik hisoblangan «Xududiya» madrasasi kurilib, oradan ozroq vaqt o'tgach ikkinchi madrasa Buxoro amiri Abdulaxadxon davrida qurilib, foydalanishga topshirilgan. Bu madrasalar qo'sh madrasa deb nom olgan. Madrasa xovlisida usti gumbaz qilib berkitilgan yopiq suv xavzasi-sardoba bo'lib, darvozadan kiraverishda chapda darsxona, o'ngda masjid, xovli to'rida esa xonaqoh joylashgan. Madrasasida muddaris, mutavalli, muazzin, farrosh va qoravullar uchun maxsus xujralar bo'lgan.

«Xududiya» madrasasi muddarislar: Mullo Xudoyberdi Boysuniy, Mullo Holl Oxund, Mirzo Abduholik va boshqalar ilm-u tahlil bilan shug'ullangan.

Madrasa faqat me'moriy yodgorlik

bo'lmasdan, tarixiy va madaniy jihatidan ahamiyatli bo'lgan. Bu yerda Boysuniy taxallusi bilan ijod qilib, nom qozongan Masexo ibn Qozi Mullo Muntaxoyi Boysuniy, Mullo Holl Oxund, Mullo G'ulom Muhammad Ali, Mirzo Abduholik, Jo'ra Mullo Mirzo o'g'li, Mullo Sharif, Mullo No'mon, Mullo Xudoyberdi Boysuniy, Mullo Do'stmuhammad Nodir Boysuniy, Mufti Ravshan, Mullo Norkul, Burixuja Kodirxuja ug'li, Sayid Ataqlbek, Sharifmaxsum va boshqalar taxsil olishgan.

Sovet hokimiyati davrida mamlakatda kechgan siyosiy jarayonlar tufayli 1936 yilda barcha diniy tashkilotlar qatori madrasa «Diniy xurofat» deb e'lon qilinib, buzib tashlangan. Sovet hokimiyati davrida «Eskisini buzamiz va yangisini quramiz» shiori asosida, madrasa o'rniga «Sog'liqni saqlash poliklinikasi» qurilib, 1955 yilda poliklinika ham buzib tashlanib, uning o'rniga ma'lum muddat savdo do'koni va choyxona qurilgan. 1966 yilda «Samo» kinoteatri ishga tushirilgan.

Mulla Xudoyberdi Boysuniy - Boysunda tug'ilib, Buxoro shahrida madrasasida tahsil olgan. Mulla Xudoyberdi Boysuniy o'z davrining yirik muddarisi bo'lib, taniqli ilm sohibiga aylandi[3].

Ma'lumki, Buxoro XIX asr boshlarida ilm-fan rivojlanib, ko'plab ilm ahli ta'lim olish uchun Buxoro shahriga keldi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xivada 132 madrasa, Qo'qonda 182 madrasa faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, Buxoro Sharifda 400 ta maktab va masjid, 350 madrasa faoliyat ko'rsatgan[3].

Mulla Xudoyberdi Boysuniy Niyozquli deb nomlangan madrasada talabalarga saboq berib, alohida obro'-e'tiborga sazovor bo'ldi. O'zbekiston Milliy universiteti professori Begali Qosimovning ma'lumotiga ko'ra, mazkur madrasaga amir Abdulaxad alohida e'tibor bilan qaragan, ayrim muddarislarining janozasiga shaxsan qatnashgan. Shuningdek, bu madrasa eng kuchli, bilimdon har tomonlama yetuk muddarislar tanlab olingan. Ular faqat dars berish bilan kifoyalanib qolishmagan. Balki mavjud o'qish-o'qitishning eskirgan usullarini dadillik bilan tanqid qilib, undan voz kechishi, o'qitishning yangicha, ilg'or usullarni targ'ib qilib, maktab va madrasalarni islox qilish g'oyasi bilan chiqqanlar. Mulla Xudoyberdi Boysuniy ana shunday refermator (isloxotchi)

muddarislar orasida salmoqli o'ringa ega bo'lib, uning safdoshlari Mulla Fozil G'ijduvoni, Abdulla Xo'jandiy, Mo'minxo'ja Bobkandiy, Xo'ja O'zbeklarning qarashlari va g'oyalari o'zbek, tojik, turkman va tatar talabalariga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Atoqli ma'rifatparvar va olim **Shaxobiddin Marjoniy** (1818-1889) o'zining «Kitobi mustafad al-axbor fi ahvoli Qozon va Bulg'or» («Qozon va Bulg'orning ahvoli xususida foydalanilgan xabarlar») nomli ilmiy asarida (42-43 saxifalarda) o'zining 1254-60 yillarda (xijriy) Buxorodagi Xalifai Niyozquli madrasasida taxsil olganligi, bu yerda Abdulla Xo'jandiy, Mulla Fozil G'ijduvoni, Xo'ja binni o'zbek, Al Afsanjiy, Xoji Mulla Xudoyberdi Boysuniylardan saboq olganligini hurmat bilan tilga oladi. Bu o'rindagi muxim bir fakt e'tiborimizni o'ziga tortdi. Bu Mulla Xudoyberdi Boysuniyning «Xoji» deb tilga olinganligidadir. Demak, Boysuniy haj safarida bo'lgan va va hoji unvonini olgan. Ushbu haj safari Mulla Xudoyberdi Boysuniy umrining oxirgi yillarida bo'lganligi xaqiqatga yaqindir. Chunki musulmon olamida haj safari ko'prok kishilarning keksalik davriga to'g'ri keladi.

Ma'rifatparvar olim Sh.Marjoniy, G'ijduvonlik domla Fozil, Mo'min Xo'ja Bobkandiy va Mulla Xudoyberdi Boysuniy hamda boshqa muddarislar turar edilar. Ular keraksiz darslarni olib tashlash, maktab va madrasalarni islox qilish, o'qish-o'qitishda yangiliklarni joriy etishdan iborat edi. Yuqorida tilga olingan isloxotchilarning dasturida 6 ta masala keng o'rin olgan bo'lib, ular kuyidagilarni o'z ichiga oladi.

1. Qur'oni karimdagi har kandy diniy masalalarni kishilar tushungan holda erkin fikr yuritsinlar.

2. Birovning birovga ko'r-ko'rona ergashishi qat'iyman man qilinsin.

3. Madrasalarda o'qitiladigan xoshiya va sharq kabi quruq mazmunga ega bo'lgan va madrasa talabarlari uchun foydasiz bo'lgan hamda ularning 8-10 yil vaqtini bekorga oluvchi darslar jadvaldan olib tashlansin.

4. Madrasalarda Qur'oni Sharif va xadislarning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o'tilsin.

5. Arifmetika, tarix, jug'rofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy

fanlarni o'tishga qarshilik ko'rsatilmasin.

6. Musulmonchilikni Muhammad payg'ambar davridagi qadimgi islom madaniyatiga qaytarish.

Bu fikrlar bilan maydonga chiqish, erkin fikrlarni targ'ib qilish oson ish emas edi, albatta. Asrlar davomida tomir otgan ko'pgina tartib asoslariga qattiq zarba bo'lib tushar edi. Shu boisdan bunday chiqishlar «Shakkoklik» hisoblanar edi, og'ir jazo va shafqatsizlik kutar edi. Mulla Xudoyberdi Boysuniy buni bilar va safdoshlari bilan shunga tayyor edi. Ko'rinadiki, Mulla Xudoyberdi va uning safdoshlari dadil, jasur va shijoatli, qo'rqmas bo'lganlar. Amirning qattiq qarshiligiga duch kelgan Mulla Xudoyberdi Boysuniy, domla Fozil G'ijduvoni, Mo'minxo'ja Bobkandiy zindonga tashlanib, og'ir jazoga duchor bo'ldilar. Marjoniy esa Buxoroni tashlab Qozonga ketishga majbur bo'ldi. Zindonga tashlangan Mulla Xudoyberdi va uning safdoshlariga amirning buyrug'i bilan orqalariga 75 darra urilgach, ular majbur qilinib, tavba qildirildi va bunday ishni davom ettirmaslik uchun qasam ichishga majbur qilindi. Ish shu bilan tugadiki, ular muddarislikdan butunlay chetlashtirildi. Professor Begali Qosimovning «Salom, kelajak» nomli asarida Shaxobiddin Marjoniy haqida fikr yuritar ekanlar, uning zabardast ustozlaridan biri Mulla Xudoyberdi Boysuniy deb alohida tilga oladi. Jahongashta, kitob shaydosi deb ta'kidlaydi. Ilm yo'lida «mujarrad» ya'ni tanholikda oila ko'rmay hayot kechirganligini ko'rsatib o'tgan. Professor Begali Qosimov Mulla Xudoyberdi Boysuniyning vafoti yilining 1847 yil deb yozganlaridan ma'lumki, bu sanaga salkam 150 yil to'ladi.

Asli Boysunlik Buxoroi Sharifda shuhrat qozongan, islohotchi Mulla Xudoyberdi Boysuniy shon-sharafga burkangan ajdodlarimiz orasida eng faxrli o'rinlardan birini egallaydi.

Mirza Salimbek - Ibn Muhammad Raxim (1850-1930)- tarixchi, shoir davlat arbobi, Diplomat. Mirza Salimbek Buxoro amirligining Toshkentdagi savdo vakili (1873-1885), Yakkabog' (1893-1898), Nurota (1898-1902), Boysun (1902-1905), Sherobod (1905-1909), Shahrisabz (1910-1913), Chorjuy (1920) viloyatlar hokimi, Buxoro mirshabi (1889). 1885

yilda amir Abdulaxad jo'natgan elchilar tarkibida Petrburgda bo'lgan. 1920 yil 29 avgustda qizil qo'shinlar tomonidan xibsga olingan va amirlikning boshqa amaldorlari bilan Sibirga surgun qilingan. 1922-1924 yillarda Buxoro respublikasi «Afkof», «Anjumani tarixi» tashkilotlarida ishlagan. Kolesov boshliq qizil qo'shinlarning Buxoro hujumi paytida (1918 yillar) amirning Kolesov bilan muzokara olib borgan vakillar xay'atiga rahbarlik qilgan, keyin u devonbegi mansabiga, zakoti lavozimiga ko'tarilgan.(1917-1920).Mirza Salimbek («Tarixiy Salimiy» - qadimdan amirlikning 1920 yilgacha tarixi), «Kashkuli Salimiy» - (Salimiyning darveshlar xaltasi) 1913 yil, Toshkent «Jomen Gulzor» (Gulzor majmui) she'riy asari, «Axodisnle'mol» (amaldagi xadislar-1911 yil Buxoro). «Durratul voizin» («Voizlar sochgan durlar» 1909, Buxoro), «Muxbirul-xikoyot» («xabar beruvchining xiqoyatlari» 1908, Toshkent), «Ka'bulaxbor xiqoya sari 1909, Toshkent»). Mirza Salimboy tazkira ham tuzgan. Qori Raxmatulla Vozekning «Tuxfatul axbob» («Dilga yaqin kishilarga tuxfa») tazkirasini nasirga tayyorlashda o'ziga zamondosh 100 ga yaqin shoyirlar haqidagi ma'lumotlarni unga ilova qilgan. Mirza Salimbek - 1902-1905 yillarda Boysun begi bo'lgan. Rus akademigi A.A.Sumyonov tomonidan «Buxoroning so'nggi tarixchisi» deb atalgan Mirza Salimbekning ishi biz uchun beqiyos ahamiyat kasb etadi. U o'zining noyob iqtidori orqasidan oddiy mirzolikdan Buxoro Amirining bosh moliyachisi, Boysun (1902-1905) 1905 yildan boshlab Sherobod bekliklarining xukumdori lavozimiga ko'tarildi. Mirza Salimbek yoshlik yillarida O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan zabt etilishi guvoxi bo'ldi, yoshi keksayganida Oktyabr to'ntarishi ruy beradi, keyin amir ag'darildi va Buxoro xalq Sho'rolar Respublikasi o'rnatilishini guvoxi bo'ldi. Mirza Salimbekning «Tarixi Salimiy» memuari nodir qo'lyozma sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Uning e'lon qilinmagan esdaliklari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti fondida 2016 raqami bilan saqlanadi.

Mirza Salimbek - Boysundagi «Holosiya» madrasasini qurdi, yer va mulklarning bir qismini vaqfga topshirdi. Yodgorliklarini

ta'mirladi, shuningdek adabiy faoliyat bilan shug'ullandi. Bir qator tarixiy, adabiy va diniy asrlar uning kalomiga mansubdir. Amir Muzaffar davri (1860-1885) so'ngra amir Abdulaxadxon davri (1885-1911) davrilarida o'zini xizmatini boshlagan Mirza Salimbek arab, o'zbek va fors tillarini mukammal bilgan. Mirza Salimbek ham nasrda, ham nazmda qalam tebratdi. Boysun bekligi davrida juda ko'p ishlarni amalga oshirdi. Adolatlikni o'rnatdi. 1905 yildan Mirzo Salimbek Sherobod bek etib tayinlandi[2].

Bu davrda Denov bekligidan ham madaniy sohada siljishlar bo'ldi[4].

Kalomiy XIX asrda Surxondaryoda yashab ijod qilgan shoirlardan biridir. Uning hayoti va ijodi to'liq ismi sharifi xususidagi ma'lumotlar qo'limizda yo'q. XIX asrning ikkinchi yarmi Kalomiy ijodining gullagan davri bo'lgan. Ayni paytda u Amir Muzaffar va 1885 yilda taxtga o'tirgan. Uning o'g'li Abdulaxadxon hamda ularning bek va amaldorlari tomonidan xalqqa qilingan jabr-zulmni o'z ko'zi bilan ko'rdi. Bundan alam tortgan va iztirob chekkan shoir quyidagilarni yozadi:

Adl bisotida topib zolim jo,
Turdi xayo manzilida behayo.
Kibru g'azab quvaladi insofni,
Buzdi xamoqat suxan sarrofn.

1887 yilda kuchayib ketgan jabru-zulm, amir amaldorlarning beboshliklariga qarshi Denov, Sho'rchi, Sherobodda ko'tarilgan qo'zg'olonlar shavqatsizlik bilan bostiriladi. Amir siyosatidan norozi bo'lgan Kalomiy quyidagilarni bitadi:

Siyosatdin bo'ldi zamona oxir,
Zulm bir – la bo'ldi xamisha amir

Najot yo'lini topa olmagan, zamona adolatsizliklaridan, jabru-zulmidan dovdiragan Kalomiy Xudoga muroaat qilib, undan imdod, ko'mak so'raydi:

Ko'nglimda tuman ming orzuyi mushkul,
Jonimda xama dardi olamdir xosil
Ey karami Olloh, karami umidim sensan
Sen ikki jahon mushkulin oson etgin.

Xo'ja Muhammad Dashtinabotiy – ulug' shayx va allomalardan bashorat va karomat sohiblaridan bo'lgan. Qachon yashab o'tganligi noma'lum.

Mulla Abdunabi Al Xisoriy – XIX

asrning taniqli xattotlaridan bo'lgan. U kishi muallifi noma'lum "Xolli lug'oti Navoiy" asarini xijriy 1268 yilda ko'chirgan. Bu kitob O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti jamg'armasida 708-raqam ostida saqlanmoqda.

Mavlono Ibroxim Xisoriy – XVII-XVIII asrlarda yashagan olim va xattot bo'lgan. Dastlab Xindistondagi bir qancha madrasalar dars berib, so'ngra Buxoroga qaytgan, bu yerdagi Yalangto'sh va Jo'ybor madrasalarida dars bergan.

Mirzo Fatxullo – XIX asrda Sangardakda yashab ijod qilgan. Taniqli xattotlardan biridir. U xijriy 1290 yilda fors-tojik shoiri Shayx Fariddin Attorning "Mantiq ut tayr" asarini ko'chirgan va kitobaat qildirgan[2].

Abdushukur ibn Muhammad Siddiq Sinagiy – XIX asrda yashab ijod qilgan xattotlardandir. U hozirgi Denov tumanining Sina qishlog'idan bo'lgan. U "Chor kitobi forsiy" va "Muximot ul muslimiyn" asarlarini ko'chirgan. Denovlik ilmiy tadqiqotchi Abdusalim Norboevning ma'lumotiga qaraganda u "Muqimot ul muslimiyn" asarini xijriy 1307 yilda ko'chirganda o'zi yozgan dostonni ham kiritgan. Abdushukur ibn Muhammad Siddiq Sinagiy – Xisor madrasasida o'qigan va xattotlik qilgan. Uning Qozi Boysunlik Mulla Abduqayum Xoji Mulla Abduzarif uchun Bedil va Amiriy devonlari go'zal xusnixat bilan ko'chirganligi ma'lum[2].

Bibi Mulla Narziyoy – XIX asrda Sina qishlog'ida yashab ijod qilgan. Undan anchagina she'r, g'azallar qolgan[2].

Bibi Mulla Mayram – XIX asrda Sina qishlog'ida yashab ijod qilgan lirik shoira bo'lgan[2].

Shior Abdusamad – XIX asrda yashagan so'fiy shoir. Uning tasavvuf yo'nalishidagi she'r, dostonlarda mavjudligi va ular Hisor, Denov madrasalarida darslik sifatida o'qitilgani haqida ma'lumot bor[2].

Sayyid otaliq majmuasi qurilgan kezlarda Buxoro xonligini Imomquli Bahodirxon boshqargan, o'zidan oldingi hukmdorlardan farqli o'laroq, mamlakatda hukm surayotgan feodal urushlarga chek qo'yishga va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga erishgan edi. Imomqulixon Balx va Xorazmni Buxoro xonligiga birlashtirilmagan bo'lsa-da, qozoqlar,

qalmiqlar, mo'gullarga qarshi muvaffaqiyatli kurashib, xonlik hududini shimoli-sharqqa kengaytirgan edi. Umuman, tarixchilar Imomqulixon davrida mamlakatda osoyishtalik va farovonlik bo'ldi, shaharlar va qishloqlar ravnaq topdi, deya e'tirof etishadi. Tabiiyki, Surxon vohasining barakali mintaqasi bo'lmish Hisor va uning markazi Denovda ham ma'rifiy va madaniy hayot izga tushgan, madrasa qurishga ehtiyoj tug'ilgan edi.

Sayyid otaliq madrasasi «qo'sh» shaklida qurilgan. Arxitektura «qo'sh» deb, ikki bino fasadining bir-biriga qarama-qarshi qurilishiga aytiladi. Denovda madrasa va xonaqo fasadlari bir-biriga qarama-qarshi qurilgan, ularning ko'ndalang o'qi ikkala inshoot o'rtasidan o'tgan. O'rtadan o'tgan yo'l esa Denovbegi qo'rg'oniga eltar edi. XVI asrda Buxorodagi Abdullaxon va Modarixon, Ulug'bek (1420) va Abdulazizxon, Domla Tursunjon va Muhammadyor otaliq madrasa va xonaqolari bir-biriga qarama-qarshi qurilgan, ko'ndalang o'qlari ikki bino o'rtasidan o'tgan yo'l bo'lgan.

Yana bu shunisi bilan e'tiborliki, XVI-XVII asrlarda qurilgan binolar o'rtasidan o'tgan yo'l albatta biror e'tiborli yoki mo'tabar joyga olib borgan. Masalan, aytib o'tilgan Domla Tursunjon va Muhammadyor otaliq madrasasi va xonaqosi orasidan o'tgan yo'l Buxoro Arkiga, Xivadagi Qutlug'murod inoq va Olloqulixon madrasalari orasidan o'tgan yo'l mahobatli maydon tashkil etib, Xivaning Polvondarvozaga chiqish joyiga, Do'qonda Madalixon va Sulton Murodbek madrasalari orasidan o'tgan yo'l g'isht ko'priikka olib chiqqan (bu inshootlar asosan XVIII - XIX asrlarda qurilgani tufayli «qo'sh usuli» XVI - XVII asrlardan keyin ham saqlanganini kuzatamiz). Denovdagi Sayyid otaliq madrasasi va xonaqosi orasidan o'tgan yo'l Denov begi qo'rg'oniga olib borishi bu tarixiy obida XVI - XIX asrlar udumi asosida qurilganligidan dalolatdir.

Xulosa tarzida ta'kidlash mumkinki, XIX asr - XX asr boshlaridagi murakkab iqtisodiy-siyosiy vaziyatga qaramasdan Buxoro amirligida adabiy muhit rivojlandi, taraqqiy etdi. Turkiston xalqlarining fan va madaniyati mustamlaka tuzumining biqiq sharoitida ham, ruslashtirish siyosatining barcha zug'um-sitamlariga qaramay, rivojlanishdan to'xtamadi.

Mustamlakachilar ilm-ma'rifatga intilish, ilg'org'oyalar va istiqbol istagini bo'g'ib tashlay olmadilar. Ushbu muhitda voyaga yetib, faoliyat yuritgan ijodkorlarning hayoti va adabiy merosi

bugungi kunda tarixchilarimiz va adabiyotshunoslarimiz tomonidan mufassal o'rganilmoqda.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Avazov U.Yu. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligining janubi-sharqiy bekliklaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot. Tarix fan. nomz. diss. avtoreferati. – Toshkent, 2005. – 28 b.
2. Tursunov S. Denov. –T., Fan. 2009. 493-bet.
3. Tursunov S. Boysun. –Toshkent: Akademnashr. 2011. -B. 431.
4. Tursunov S. Sherobodliklar. –T., A.Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi. 2006. 385 bet.
5. S.Tursunov va boshq. Surxondaryo tarixi. -Toshkent: «Sharq», 2004. -B. 124.

ЗИГМУНД ФРЕЙДНИНГ ПСИХОАНАЛИЗ НАЗАРИЯСИ ВА УНИНГ АНТРОПОЛОГИЯ ВА ЭТНОЛОГИЯГА ТАЪСИРИ

**Убайдуллаева Барно Машрабжонова,
Ўзбекистон Миллий университети “Антропология ва этнология”
кафедраси доценти, тарих фанлари доктори.**

Аннотация: Мақолада машхур психиатр Зигмунд Фрейднинг тотемизм, анимизм, диннинг моҳияти юзасидан психоаналитик назариялари бўйича маълумотлар келтирилган ва таҳлил қилинган. Шунингдек, Фрейднинг турли халқларда табуларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари баён этилган.

Калит сўзлар: халқлар, руҳий, тотем, табулар, психологик, онг, онгсизлик, «эдип комплекси», инсон.

Аннотация: В статье представлены и проанализированы сведения о психоаналитических теориях тотемизма, анимизма и сущности религии известного психиатра Зигмунда Фрейда. Также описаны взгляды Фрейда на возникновение табу у разных народов.

Ключевые слова: народы, психический, тотем, табу, психологическое, сознание, бессознательное, «эдипов комплекс», человек.

Annotation: The article presents and analyzes information about the psychoanalytic theories of totemism, animism and the essence of religion by the famous psychiatrist Sigmund Freud. Freud's views on the emergence of

taboos among different peoples are also described.

Key words: peoples, mental, totem, taboo, psychological, consciousness, unconscious, "Oedipus complex", human.

**«Аслида аксарият кишилар
ҳақиқий эркинликни хоҳламайди,
чунки, эркинлик масъулият ва
жавобгарликни тақозо этади,
жавобгарликдан эса кўпчилик қўрқади»
- Зигмунд Фрейд.**

Антропология ва этнологик тафаккур шаклланишида психоанализ назарияси алоҳида ўрин тутди. Инсон ҳақидаги психоаналитик тасаввур XX аср бошларида австриялик психиатр олим Зигмунд Фрейд томонидан яратилди ва нафақат ўша давр психологияси, психиатрияси, шунингдек, деярли барча ижтимоий фанларга катта таъсир кўрсатди. Айтиш мумкинки, психоанализ туфайли Европадаги маданият бўйича назариялар инқилобий ўзгаришларга юз тутди.

З.Фрейднинг қарашлари, ғоялари психиатрлар, файласуфлар, психологлар, социологлар томонидан ҳар томонлама

ўрганилган, таҳлил қилинган ва унга муносабат ҳам билдирилган. Бу борада ўзбек олимларининг ҳам ўз ёндашувлари бор [8, 3, 4]. Аммо, ўзбек этнологлари бу масалага деярли эътибор қаратмаганлар. Сабаби, Фрейд ғояларини ўзбек менталитети нуқтаи назаридан изоҳлаш қийинлигидадир.

Мазкур мақолада З.Фрейднинг этнология ва антропологияга яқин қарашларига доир маълумотлар берилган ҳолос. Биз томондан олимнинг қарашларига муносабат билдириш мақсад қилинмаган.

Зигмунд Фрейд (1856-1939), маълумоти бўйича шифокор, касби бўйича психиатр, дастлаб (1876-1882) инсон физиологияси соҳасида, кейин (1885 йилдан) неврология ва психиатрия соҳасида ишлаган. Тўлиқ исми Сигизмунд Шломо Фрейддир [2]. У Вена университетни тамомлаган. Фрейд ҳаёти давомида жуда кўп илмий асарлар ёзган ва нашр этган - унинг асарларининг тўлиқ тўплами 26 жилддан иборат. У тиббиёт фанлари доктори, профессор, Кларк университетининг доктори унвонларига эга ва Лондон Қироллик жамиятининг хорижий аъзоси, Гёте мукофоти лауреати, Америка психоаналитик ассоциацияси, Франция психоаналитик жамияти ва Британия Психология Жамиятининг фахрий аъзоси бўлган [6].

З.Фрейднинг психоаналитик назарияси этнологияда ва дин психологиясида янги концепция ҳисобланади. Диннинг пайдо бўлиш сабаблари ва моҳияти тўғрисидаги масалалар Фрейдни доимо қизиқтириб келган. У ўзининг бир қанча китобларида, масалан, “Тотем ва табу”, “Мусо ва монотеизм”, “Бир иллюзиянинг келажаги” асарларида дин масаласини кўтаради ҳамда бу масалага материалистик ва атеистик нуқтаи назардан туриб ёндашади.

Айниқса, олимнинг “Тотем ва табу” китоби антропологлар ва этнологлар орасида жуда машҳур бўлади. З.Фрейднинг

1913-йилда нашр этилган мазкур китобида ахлоқ ва диннинг келиб чиқиши ҳақидаги қарашлари илгари сурилган. З.Фрейд ибтидоий халқлар психологиясини ўз услубини қўллаш орқали ўрганишни мақсад қилган эди. Олимнинг фикрича, “бу этнографларга янги восита беради, психоаналитиклар эса қимматли этнографик материал олиш имкониятига эга бўладилар” [1, С.81].

Фрейд ўз ишининг бошида К. Г. Юнгнинг маърузаси унга таъсир қилганини таъкидлайди. К. Г. Юнг бир илмий конгрессда баъзи руҳий касалларнинг фантазиялари ҳайратланарли даражада қадимги халқларнинг мифологик космогониясига тўғри келиши, аммо билимсиз, ҳеч қандай илмий фикрга эга бўлмаган беморлар қандай бу ҳақида билишлари уни ҳайратлантирганини гапиради. Бунга қўшилиб, З.Фрейд шундай дейди: “ибтидоий одамлар руҳий касал ва невротикларга ўхшайди...” [14, С.185].

З.Фрейднинг “Тотем ва табу” асарида этнографик маълумотлар кўп келтирилган бўлиб, асосий этнографик материал Ж. Фрейзер, В. Вундт асарларидан олинган. Мазкур асарнинг “Инцестдан⁵ кўркиш”, деб номланган бобида жинсий алоқадаги тақиқларни, экзогамия феноменини ўрганар экан кўплаб этнографик маълумотларга таянади. Олим бу жараёнда қуйидаги хусусиятларни кўрсатади:

- Табуларни бузганлик учун, жумладан, ўлим жазосигача бўлган жазоларни кучлилиги;
- табу учун амалий мотивларнинг йўқлиги, унинг “мотивсизлиги”;
- табуларнинг ирсий хусусияти. Агар бир уруғдан бўлган эркак бошқа уруғдан бўлган аёлга уйланган бўлса, унда барча авлодлар она уруғига мансуб бўлган (З.Фрейдга кўра, экзогамия пайдо бўлган ўша даврларга хос бўлган матриархат шакли эди), бу инцестни истисно қилган, чунки, фақат битта тотемли уруғга мансуб бўлганлар кон-қариндошлар

⁵ Инцест (лот. Инсестус - “жиноятчи, гуноҳкор”) яъни яқин қариндошлар (ота-оналар ва болалар, ака-ука ва опа-сингиллар) ўртасидаги жинсий алоқа

маъносини англатади

хисобланган[15].

Айнан шу муаммоларни олимлар турлича таҳлил қиладилар. Айниқса қайнона ва куёв ўртасидаги муносабатларнинг талқини жуда ғалати. Кўпгина халқлар учун улар ўртасидаги алоқа маълум чегараларда белгиланган. Масалан, басога қабиласининг одатига кўра, қайнона билан куёв бир хонада туриб гаплашиб бўлмайди, улар турли хоналарда бўлишлари ва бир-бирини кўрмаслиги керак; зулусларда ҳам куёв қайнонасидан уялиши ва ўзини олиб қочиши керак эди. З. Фрейд буни шундай тушунтиради: кўпгина аёллар учун никоҳ муносабатлари эрта тугаши ва уларнинг маънавий ҳаёти монотон бўлганлиги сабабли, улар барча ғамхўрликларини болаларига ўтказадилар, ўзларини ҳаётларини уларнинг ҳаёти билан бир, деб ҳис қиладилар. Бу ҳамдардлик баъзан оналарда шунчалик чуқурлашади, у ҳам қизининг сеvimли эрини “севиб қолади”, бу эса невротик касалликнинг сабаби бўлиши мумкин. Бошқа томондан, куёв ўз онаси ва опа-сингилларига бўлган ҳис-туйғуларини гавдалантира олмаган ҳолда, қайнона тимсолида "биринчи марта танловга қайтиш" имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳис-туйғуларга қаршилик кўрсатиш, З.Фрейднинг фикрича, қайнона ва куёв ўртасида “қочиш”га олиб келди: ёввойилар орасида қайнона ва куёвдан қочишга айнан шу қариндош-уруғлик омили сабаб бўлди[9, С.38-39].

З. Фрейд бизда «яшириниб» ётган психологик жараёнларни онгсиз жараёнлар, деб атади. Рус психологлари бу ҳолатни турли атамалар билан таърифлашади: «бессознательное» (онгсизлик), «подсознание» (онгости). Ўзбек олимлари ичида онгсизликни «ботиний онг» деб аташ таклифи ҳам киритилган.

З. Фрейд бизда «яшириниб» ётган психологик жараёнларни онгсиз жараёнлар деб атади. Рус психологлари бу ҳолатни турли атамалар билан таърифлашади: «бессознательное» (онгсизлик), «подсознание» (онгости). Ўзбек олимлари ичида онгсизликни «ботиний онг» деб аташ таклифи ҳам

киритилган. Онгсизлик бу шундай ҳолатки, бунда одам ихтиёрсиз тарзда, ўзи билмасдан ёки англамасдан турли хатти-ҳаракатларни амалга оширади. Бу хатти-ҳаракатлар ўз-ўзидан кундалик ҳаётда, уйқуда, яъни туш кўраётганда ёки гипнотик ҳолатларда кузатилиб туради. Онгсизлик, табиийки, онгга боғлиқ бўлмаган ҳолат. З. Фрейднинг таъбирича, онгдан сиқиб чиқарилган одамнинг табиий инстинктлари онг остида кўним топади. Онгсизлик туғма хусусият бўлиб, инсоннинг барча хатти-ҳаракатларини белгилаб беради [8, С.169].

З.Фрейд этнографиядаги энг қизиқарли масалалардан бири – турли халқларда табу- тақиқларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш масаласини ўрганар экан, айрим руҳий касаллардаги ҳолатни “табу” билан қиёслади. Фрейднинг фикрича, бу касаллар “табу касаллиги”га дучор бўлган. Олим ўз фикрини тасдиқлаш учун иккита мисол келтиради. Маори раҳбари олов ёқа олмайди, чунки, акс ҳолда, унинг муқаддас кучи оловга, оловдан қозонга, қозондан овқатга ўтади ва бу таомни истеъмол қилган одам ўлади. Руҳий касал бўлган бемор эри томонидан сотиб олинган у ёки бу нарсани олишдан бош тортади ва уни олиб ташлашни талаб қилади, акс ҳолда у хонани "тақиқланган" хонага айлантиради, чунки буюм Деер кўчасидаги дўкондан сотиб олинган ва унинг дўстининг исми шундай. Бу дўст бемор учун "тақиқланган" ва шунинг учун дўконда, Деер кўчасида ва кейин Вена шаҳрида сотиб олинган барча нарсалар, худди дўстнинг ўзи каби, табу ҳисобланади. З.Фрейднинг фикрича, бундай тақиқларнинг пайдо бўлиши, шунингдек, ёпишқоқ фикрлар, эрта болаликда тегинишдан завқланиш ҳисси кучли бўлиши, лекин у тез орада ташқаридан қаршиликка учраши билан изоҳланади. Натижада, завқланиш туйғусининг ўзи онгсизга ўтади ва шу билан одамда "ички қарама-қаршилик" пайдо бўлади: неврозларга олиб келиши мумкин бўлган нарсага интилиш ва уни тақиқлаш ва предметга нисбатан бундай муносабатдан инсон иккиланиб қолади [10, С.56 – 57].

З. Фрейд ўз кузатувларига асосланиб, инсон руҳиятининг янги бир моделини

яратди. Унга асосан бир-бирига узвий боғлиқ бўлган 3 та психологик тузилма мавжуд. Булар *ид*, *эго* ва *суперэго*. «Ид» – бу инстинктлар. У онгдан холис. «Эго» – бу Мен. Унинг онги бор. «Супер-эго», яъни «Супер-мен» – бу одамни ўраб турган муҳит, жамият. «Супер-мен» одамнинг хулқ-атворини «тепадан» назорат қилиб туради. Бу тушунчаларнинг ҳар бирини тавсифлайдиган бўлсак, Фрейд барча биологик инстинктларни (ҳимоя, овқат излаш ва кўпайиш, яъни сексуал) битта сўз билан «Ид» деб атаган. «Ид» онгда акс этмайди, у онг остида жойлашган, тўғрироғи, онг остига тикиштирилган. «Ид» қоникшиш принциплари асосланиб фаолият кўрсатади.

Одам бошқа жонзотлардан ақл-заковат, яъни онгнинг борлиги билан фарқ қилади. Демак, онг «Мен» демакдир. «Супер-мен» – барча «Мен»лар йиғиндиси. Ҳужайра организмда ҳаёт кечиргани каби, организм ҳам ҳужайрасиз яшай олмайди. Организм – бу «Супер-мен». «Супер-мен» – бу жамият қонунлари, ахлоқ принциплари ва дин талаблари. «Мен» «Супер-мен» талабларига бўйсуниб яшаши керак. Акс ҳолда у ҳалокатга учрайди. Демак, бу 3 та тузилмадан «Мен»га оғир. Чунки у бир томондан «Ид»ни қоникштириши, иккинчи томондан «Супер-мен» талабларига амал қилиши керак. Фрейд фикрича, шунинг учун ҳам «Мен»да невроз ривожланади [8, С.170].

Аслида Зигмунд Фрейд невроз касали моҳиятини янгича талқин қилишга уринди. Кейинчалик Фрейд ва унинг шогирдлари ижтимоий-маданий жараёнларни тушунтиришда психоанализ таълимотини қўллайдилар. Ўз дунёқарашининг шаклланишида Фрейд мураккаб йўлни босиб ўтди [3, С.369].

Бу таълимот инсоният фаолиятини онгсизлик ва онглилик соҳаларига бўлиб, бу икки соҳада бир-бири билан кесишмайдиган ҳолда тавсифлаб, ҳар икки соҳанинг ўзига яраша тузилмаси ва вазифаси борлиги асосида исботлашга ҳаракат қилди. Бунда устунлик онгсизлик томонига берилди, чунки, Фрейд фикрича, у инсон ҳаракатининг ботиний сабаби вазифасини

бажаради, шу орқали инсон руҳияти тузилади [10, С.60].

Энг умумий маънода, онгсизлик Фрейд томонидан, нафақат инсон руҳиятини ривожини нуқтаи-назаридан талқин қилинди, балки бу ходиса инсоннинг мазмуний, моҳиятий, табиий, ижтимоий, маданий, тарихий ҳаётига ҳам татбиқ қилинди [11, С.45]. Онгсизлик орқали, ҳаттоки тарих ривожини ҳам очиб беришга ҳаракат қилинди, нафақат тарих, балки цивилизация масалаларига ҳам татбиқ қилинди.

3. Фрейд инсон туғилгандан бошлаб, бутун ҳаёти давомида унинг барча ҳаракатларининг сабабларини онг остида ётган, англамаган хирсий ҳиссиётлар, яъни «либидо» орқали тушунтирди. Ёш болалардаги хирсий ҳиссиёт ота-она томонидан тақиқланади, натижада болаларда невроз ҳолати пайдо бўлади. Жамият ахлокий нормалари томонидан тақиқланган бу хирсий ҳиссиётлар натижада инсон онгида бошқа шаклга киради, уларга хос бўлган психик энергия ҳар хил невроз касалликлари орқали юзага чиқишга ҳаракат қилади. Бундай хирсий ҳиссиётлар туғдирган неврозларни Фрейд психик ривожланишнинг нотабиий, зарурий босқичи, деб ҳисоблаган. Бундай ҳолатлар катта ёшдаги одамларда ҳам учраши мумкин. Инсон тақиқланган хирсий туйғуларини онгли равишда англаса, унинг тузалиши мумкиндир, дейди Фрейд. Кейинчалик Фрейд ўз ижодига янги тушунча «Танатос» (Азроил — бузғунчи, ўлим Худоси) ни киритди [14, С.187].

Фрейд таълимотида «Эдип комплекси» ниҳоят катта аҳамиятга эгадир. Бу тушунчанинг номи қадимги юнон афсонасидан олинган. Бу афсона бўйича фивалик шох Эдип билмаган ҳолатда ўз онасига уйланади ва «инцест» ҳолатини пайдо бўлишига сабаб бўлади [6].

Маълумки, Фрейд яшаган даврга келиб фан, Морган, Чарлз Дарвин ва бошқа олимлар ўз тадқиқотларида ибтидоий қабилалардаги жинсий алоқаларни ҳар тарафлама ўргана бошлади [15].

Тадқиқотлардан аниқландики, энг қадимги уруғ-қабилаларида инцест ҳолати,

яъни, ака ва сингил ўртасидаги жинсий алоқалар кенг тарқалган. Масалан, бунга ўша даврнинг мифлари далолат беради. Қадимги юнон худоси Зевс синглиси Герага уйланган, гўзаллик худоси Афродита, акаси темирчилик худоси Гефестнинг хотини бўлади ва ҳоказолар. Бундай мисоллар бошқа қадимги замон мифларида кўп учрайди [14, С. 107].

Инцест ҳолатлари кенг тарқалган қабиалар вақт ўтиши сайин жисмоний ва руҳий касалликларга кўп учрайдиган бўлиб қолади. Бу қабиаларда касалманд авлоднинг кўпайиши, қабиалар ичидаги жинсий алоқаларнинг тақиқланишига олиб келди ва бир қабиланинг йигитлари бошқа қабиланинг қизларига уйланиши одат тусига кирди. Бу инсоният тарихида биринчи тақиқланиш, ёки сиқиб чиқариш эди.

Фрейднинг фикрича, бундай тақиқланиш, неврозларга олиб келди. Масалан, «қабиалар ўртасида урушлар авж олди. Матриархат даврида кўпинча жинсий алоқалар бетартиб бўлган. Бу даврда оила ҳали пайдо бўлмаган эди. Фарзандларнинг фақат онаси маълум бўлган. Она тарафдаги қариндош-уруғчилик кучли ривожланган бўлиб, аксинча, ота тарафдаги қариндош-уруғчилик деярли бўлмаган. Натижада туғилган фарзандлар отаси ким эканлигини билишмаган [15].

Матриархат даврида инцест ҳолати, қисман бўлса ҳам, сақланиб қолган. Натижада жамият тарихида, иккинчи сиқиб чиқариш, патриархат пайдо бўлди. Бу ижтимоий тузимга моногам оила (бир эр, бир хотин) хосдир. Бундай оилаларда боланинг отаси ҳам, онаси ҳам маълум, қон аралашини жамият томонидан кескин ман этилди. Шундай қилиб, Зигмунд Фрейд жамиятнинг ривожланишида жинсий алоқалар ва уларнинг таъқиқланиши катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Патриархат даврида моногам оилаларда кўп хотинлик ва кўп эрлик жамият қонунлари томонидан ман этилган. Бу эса учинчи сиқиб чиқаришга олиб келди, яъни, ғайриқонуний жинсий алоқаларнинг камайишига олиб келди.

Фрейднинг фикрича, инсон табиатида икки куч ҳукмрондир. Биринчиси барча нарсаларни вайрон этиш, «танатос руҳи»; иккинчиси эса ҳаётга, хурсандчиликка интилиш кучидир. Биринчи куч инсон руҳиятида некрофилия жараёнига олиб келади. Некрофилларга барча ўлик шаклларга қизиқиш, ўлимни куйлаш, ҳаётга ва ҳаётини жўшқинликка нафрат билан қараш хосдир.

Иккинчи куч — «Эрос» — инсон руҳиятида кўпроқ ривожланган бўлса, уларни гимнафил, ҳаётни севувчилар деб аташади. Уларга ҳаётини жўшқинлик ва оптимизм хосдир. Бу иккиси алоҳида тарза ҳаётда жуда кам учрайди. Улар асосан аралашган ҳолда жамиятда мавжуд бўлади [6]. Бундай руҳий хусусиятлар ижтимоий жараёнларга катта таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, испан файласуфи Мигель де Унамуно фашизмни некрофилия деб атаган. Фашизм психологиясига айрим инсонлар тоифасига жирканиб қараш, садизм, кенг миқёсидаги қирғинлар, геноцид хосдир.

Зигмунд Фрейднинг диний қарашлари соф атеистик асосга қурилган. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди: "Агар мен дин масаласидаги қарашларимни бундан анча илгари, масалан, инквизиция давларида айтганимда эди, инквизиторлар мени тириклай гулханга ташлаган бўлишар эди" [7].

Бир сўз билан айтганда, психоанализ динни невроз сифатида талқин қилади. Фрейд невроз касалларининг хатти-ҳаракатлари билан диний маросимлардаги ҳаракатларнинг ўхшашлилигини айтиб ўтади. У неврозни шахснинг диндорлиги, деб ҳисобласа, динни эса умумий невроз ҳолати деб ҳисоблайди [12, С.97]. Диний маросимларга ва ақидаларга, Фрейд фикрича, жуда берилиб кетиш невроз ҳолатидаги кўрқувни эслатади. Лекин кўрқув динда онгли равишда анланган ва бу Худонинг қаҳри олдидаги кўрқувдир. Невроз ҳолатидаги кўрқув эса онг остида бўлиб анланмайди. Шу билан бирга, диний маросимдаги ҳаракат билан невроз ҳолатидаги ҳаракатнинг ўхшашлиги билан бирга фарқи ҳам бордир. Фрейд диний

афсоналардаги воқеаларни таҳлил қилиб, уларни невроз ҳолатидаги маниакал ғояларга берилиб кетишга ўхшатади. Фрейднинг фикрича, дин абадий эмас. У қачонлардир пайдо бўлган, келажакда аста-секин йўқолиб кетади. Лекин Фрейднинг қарашларида зиддият бор. У анимизм, магия ва тотемизмни диний қарашларга қарши қўяди. Ваҳоланки, бу қарашларнинг ўзида ғайритабиий кучларга ишонч ётади. Бу зиддиятнинг сабаби, Фрейднинг диний қарашларга изоҳ беришида эди. Фрейд учун дин фақат инсон киёфасига ўхшаш маъбудларларга ёки Худога ишончдир. Аслида эса диний қарашлар қандай киёфага эга бўлмасин, бу ғайритабиий илоҳий кучларга ишончдир.

Анимизмни Фрейд табиатдаги барча руҳларга дуолар орқали таъсир этиш, деб ҳисоблайди ва улар дунёвий динлардан фарқ қилади. Фрейднинг фикрича, “анимизмга кўра тотемизм динга яқинроқ туради. Қадимги жамиятда яшаган инсон ҳаёти оғир шароитларда ўтган ва айниқса, табиий офатлар томонидан у катта талофатлар кўрган, улар олдида кўркув ҳолатида яшаган. Маданият олдида турган катта вазифалардан бири инсоннинг кўркув ҳолатидан чиқиб кетишига ёрдамлашиш ва таскин бериш эди. Бу вазифани ҳал этишда биринчи қадам анимистик дунёқарашнинг шаклланиши бўлди. Анимистик дунёқарашда инсон табиатдаги руҳларга сиғиниб, уларга ҳар хил тортиқлар, қурбонликлар келтириб, уларни ўзларига мойил қилиб олиб, ҳар хил хавф-хатардан холи бўладилар” [12, С.103].

Руҳлар табиатини тушунтирар экан, Фрейд уларни инсон ичидаги психик ҳолатлар, ҳис-туйғуларнинг кўриниши, деб айтади. Инсоннинг салбий фикр ва кечинмалари ёмон, қора руҳлар киёфасида акс эттирилади. Бошқа ҳис-туйғулар эса бошқа барча руҳлар шаклида кўринади [15].

3. Фрейд тотемизмни таҳлил қилар экан, унга хос бўлган икки хусусиятни ажратди. Биринчиси - ҳар бир қабиланинг бирон-бир ҳайвонга сиғиниши ва унинг руҳини қабиланинг ҳимоячиси деб ҳисоблаш; иккинчиси шу билан бир қаторда бу ҳайвонни ўлдириш ва истеъмол қилиш

ман этилган бўлишига қарамай, вақти-вақти билан бу ҳайвонларни ўлдириш, ейиш ва улардан кечирим сўрашдир. Тотемизмнинг келиб чиқиши, Фрейд фикрича, учта гипотезага асосланади.

Биринчиси - бу ибтидоий қабила бўлиб яшаш, бу қабила оқсоқолининг кўпол, чексиз ҳукмига бўйсунуш ҳақидаги гипотезаси.

Иккинчиси, Дарвин фикрини ривожлантирган Аткинсон гипотезаси бўйича, оқсоқол ҳукмига қарши чиққан ўғиллар ўз отасини ўлдиради ва еб қўйишади.

Учинчиси, Робертсон Смитнинг гипотезаси бўйича ғалаба қозонган ўғиллар оқсоқол отаси ўрнатган ҳукмронликдан воз кечишади, ўзаро сулҳ тузиб, қабилада экзожамиятни ўрнатишади ва аёллар ҳукмронлигига ўтишади [14, С.109].

Диннинг келиб чиқиши масаласи орқали Фрейд инсон руҳияти назариясини ривожлантирди.

Чунки унинг диний қарашларида илоҳиёт масаласига материалистик нуқтаи назардан туриб ёндашилган. Фрейднинг қуйидаги гапи унинг динга муносабати яққол кўзга ташланади: “Дин инсоннинг болалик давридаги ва инсониятнинг илк даврларидаги иродасизлиги ва кўркувидан пайдо бўлади” [5].

1923 йилда Зигмунд Фрейдда танглай саратони касалига дучор бўлгани аниқланади. Оқибатда 33 марта операцияни бошидан ўтказган олим кўп азият чекади.

Олим умрининг сўнгги ойларини Англияда ўтказди ва ўзининг шифокори ҳамда дўсти ҳисобланган Макс Шурдан ўша вақтда машҳур бўлган усул – эвтаназия (ўз ўлимига розилик бериш)ни амалга оширишда ёрдам сўрайди. У Фрейдга уч баробар кўпроқ морфин дозасини берган ва 83 ёшли Фрейд 1939 йили оламдан ўтади [6].

Фрейд илгари сурган назариянинг деярли барча фундаментал постулатлари (исботсиз қабул қилинадиган қоидалар) Карл Ясперс, Эрих Фромм, Алберт Эллис, Карл Краус каби жуда кўп атоқли олим ва ёзувчилар томонидан қаттиқ танқид қилинган. Фрейд назарияларининг эмпирик асосларини Фредерик Крюс ва Адолф

Грюнбаум “адекват эмас”, деб айтганлар. Питер Медавар эса, унинг психоанализини “каллоблик” дея атаган. Карл Поппер эса, Фрейд назариясини ғайри илмий деган [13, С.62].

Хозирги даврда ҳам Фрейд ғояларини танқид қилувчилар етарлича. Аммо олимнинг ғояларини қўллаб-қувватловчилар ҳам топилади.

Назариялари жуда ғалати, зиддиятли бўлишига қарамай, Зигмунд Фрейд

этнографик ва антропологик материалларни руҳий-психологик жиҳатдан чуқур таҳлил қилган ва бу борада ўз гипотезаларини қўрқмай илгари суриб асослашга ҳаракат қилган дастлабки психиатрдир. Унинг ғоялари ҳозиргача файласуфлар, этнологлар, маданиятшунослар, психологлар орасида қизгин баҳс-мунозаралар мавзуси бўлиб келмоқда.

Адабиётлар:

1. Анцыферова Л.Н. К проблеме изучения исторического развития психики// История и психология. – Москва, 1971 – С. 80-81.
2. Биография Зигмунда Фрейда // <https://ria.ru/20160506/1426264745.html>
3. Бойдадаев, А. Т. Психоанализда онгсизлик концепцияси ҳақида // <https://moluch.ru/archive/335/74746/> (13.04.2023).
4. Виктор Алимасов. Фалсафа ёхуд фикрлаш лаззати <https://ziyouz.uz/kutubxona/viktor-alimasov-falsafa-yohud-fikrlash/>
5. Влияние психоанализа на этнологические исследования // <https://history.wikireading.ru/208329>
6. Зигмунд Фрейд // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
7. Зигмунд Фрейднинг диний қарашлари // <https://oliymahad.uz/18516> (3.02.23)
8. Ибодуллаев, Зарифбой. Асаб ва руҳият. Илмий-оммабоп рисола – Тошкент: «Zamin nashr»,. 2018. – 232 б.
9. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. - Москва: АСТ, 2010. – 105 с.
10. Личность: теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Д. Фейдимен. – 5-е междунар. изд. – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 864 с.
11. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология /А.А.Белик. – М.: Смысл, 2001. – 555 с.
12. Попова М.А. Фрейдизм и религия. – М., 1985. – 200 с.
13. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. – 320 с.
14. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – Москва, 1978. – 352 с.
15. Фрейд Зигмунд - Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии//https://royallib.com/read/freyd_zigmund/totem_i_tabu_psihologiya_pervobitnoy_kulturi_i_religii.html#0

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СОҲАСИДА МУТАХАССИС КАДИРЛАР ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАСИ

Ботирова Ҳалима Эшмаматовна,
“ТИҚХММИ”МТУ,Гуманитар фанлар кафедраси в.б,доценти, тарих
фанлари бўйича фалсафа доктори(Phd)

Аннотация: Ушбу мақолада Республикамизнинг жанубий ҳудудларида қишлоқ хўжалик соҳасида мутахассисларни жой-жойига қўйиш, етук тажрибали қишлоқ

хўжалик мутахассислари иш тажрибасидан фойдаланмаслик, қишлоқ хўжалик бир қатор муаммоларни келтириб чиқарганлиги танқидий таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: аграр соҳа мутахассислари, қишлоқ хўжалиги, фермер хўжаликлари, мутахассисларни билим даражаси, касбий малакавий қобилияти, деҳқончилик, боғдорчилик.

Аннотация: В данной статье критически анализируется дислокация специалистов сельского хозяйства в южные регионы нашей Республики, неиспользование опыта работы опытных специалистов сельского хозяйства, а также то, что сельское хозяйство вызвало ряд проблем.

Ключевые слова и фразы: специалисты-аграрии, сельское хозяйство, фермерские хозяйства, уровень знаний специалистов, профессиональные навыки, земледелие, садоводство.

Abstract: This article critically analyzes the deployment of agricultural specialists to the southern regions of our Republic, the lack of use of the work experience of experienced agricultural specialists, as well as the fact that agriculture has caused a number of problems.

Key words and phrases: agricultural specialists, agriculture, farms, level of knowledge of specialists, professional skills, agriculture, gardening.

Бугун фақат замонавий билим, касб ва малакага эга бўлган мутахассисларгина аграр соҳани қолоқликдан олиб чиқиб, мустабид тузумга ҳос иллатлардан қутилиши мумкинлигини ҳаёт тақоза қилмоқда. Малакали ва жаҳон андозаларига ҳос билим кўникмаларни эгаллаган мутахассислар бевосита фаол ишлай бошлаши туфайли мамлакатимизда Республикада дон мустақиллигига эришиш, ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлашни кенгайтириш йўли изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Республикаимизнинг жанубий ҳудудларда ҳам қишлоқ-хўжалик соҳасида мутахассисларни жой-жойига қўйиш, етук тажрибали қишлоқ хўжалик мутахассислари иш тажрибасидан фойдаланмаслик, мустабид тузум давридан қолган маъмурий-бўйруқбозлик, қўшиб ёзиш, маҳаллий ҳудудни ер таркиби, тузулиши, ҳосилдорлигини тўлиқ аниқламасдан туриб, режа топшириқлар бериш ҳолатларни

мавжудлиги қишлоқ аҳолисини турмуш тарзини юксалишига асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда эди.

Жанубий ҳудудлар қишлоқ-хўжалигини ривожлантириш учун қулай ер экин майдонлари мавжуд бўлиб, мустабид тузум даврида пахта экинларига асосий эътибор берилиши натижасида, куплаб майдонларга экилган пахта номига экилиб, унга ишлов бериш технологияси пасайиши туфайли ерларни табиий ҳолати бузилиб, ерга ишлов бериш агротехникаси ўз олдига қўйган вазифани бажара олмаслиги сабабли қишлоқ аҳолиси ҳаётида жиддий муаммолар пайдо бўлди. Бунга асосий сабаб мутахассисларга талабни, маъсулиятни эътибордан четга қолаётганлиги ҳамда агорономия мутахассисларни ишга умуман жиддий қаралмаганлиги сабаб бўлмоқда эди. Қишлоқ-хўжалигининг асосий таянчи бўлган агорономия соҳаси ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги, ушбу соҳа мутахассисларни меҳнатини қадрланмаслиги, янги экин турлари, навларини номига жорий этилиши туфайли қишлоқ-хўжалик маҳсулотларнинг сифат ва самардорлиги талаб даражасида бўлмай, номигагина мустабид тузумни сунги йилларида фақат қоғозларда акс этиб қолди. Айниқса мутахассислар фикр, мулоҳазаларни, таклифларни ҳисобга олмай навларни минтақавий иқлими, тупроқ таркиби ҳисобга олинмасдан мажбур қилиши натижасида навларни мослаштиришда катта хатоларга йўл қўйилди. Натижада ҳосилдорлик пасайиб, навларни кўпроқ четдан олиб келиши туфайли шароитга мослашмаслиги ҳам ҳосилдорликни режа асосида белгиланган ҳолда бажариш имкониятлардан маҳрум қилди. Ана шундай оғир вазиятда қишлоқ хўжалигига тиклаш, бу соҳадаги мутахассисларни қайта тайёрлаш, янги қишлоқ-хўжалиги соҳасида замонавий малакали мутахассисларга бўлган эътиборни давлат дастури асосида тўлиқ амалга ошириш долзарб масала бўлиб, бунинг натижасида ислохотларни самардорлигини ошириш, маҳсулотларни сифат ва қайта ишлаш технологияларни яратиш, энг муҳими қишлоқ-хўжалигига ривожлантиришнинг қонуний асосларни

яратиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу ҳақида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидланганидек – “қишлоқ хўжалигида бозор ислохотларини кескин чуқурлаштириш муаммосини ечиш масаласига алоҳида эътибор берилиди”[1, 403], чунки, қишлоқ хўжалик маҳсулоти мамлакатга валюта тушумларининг 55 фоиздан ортигини таъминлайдиган муҳим экспорт манбаларидан бири ҳисобланади.

1990 йилларда Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида мустабид тузумни асоратлари ҳали ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатиб, аграр соҳа ислохотларни амалга оширилишига тўсқинлик қилиб, эски бошқарув тизимидаги бўйруқбозликга асосланиб, ерга эгалик қилиш, қишлоқ хўжалик транспортларни ўз ихтиёрига тўплаш, атрофига қишлоқ хўжалиги соҳасида билим тажрибаси бўлмаган кишиларни тўплаш, мавжуд бўш ўринларга маълумотсиз, аграр соҳада ўқуви бўлмаган кишиларни жалб қилиш ҳолатлари ачинарли ҳолат эди. Натижада қишлоқларда яшаб, ўқиб аграр соҳада мутахассис бўлган кишлар иш ахтариб ўз касбларни ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Қишлоқ хўжалиги бундай ҳолатларда ширкат, жамоа хўжалиги, фермер хўжаликларида номутахассисларни тўпланиши туфайли серхаражатлик ошиб, ажратилган маблағларни талон-тарож қилиш ҳолатлари купайди. “Қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг серхаражат механизми ҳамон устунлик қилмоқда. Бу ишлаб чиқаришда, маҳсулот таннархида номутаносибликни келтириб чиқараёттир. Моддий харажатларнинг ҳаддан ташқари катта бўлишга олиб келмоқда”[1, 407].

Мустақилликнинг дастлабки йилларида мустабид тузум давридаги мутахассисларга нисбатан олиб борган юзаки сиёсати натижасида минглаб аграр соҳа мутахассислари ишсиз қолиб, оилавий иқтисодий қийинчиликларни ўз бошидан кечирдилар. Сурхондарёда 12 минг. Қашқадарёда 15 минг аграр соҳадаги олий маълумотли мутахассислар ишсиз бўлиб, ўз соҳасидан четлаштирилди. Энг ачинарлиси 1991 йилдан кейин аграр соҳада ислохотлар

жорий этилаётган жараёнда ишсиз қолган аграр соҳа мутахассислари ўз ишига қайтарилмай, мутлоқо аграр соҳани билмайдиган курувчилар, ўқитувчилар, савдо ва бошқа соҳа ходимлари аграр соҳага кириб келиб, аграр соҳа бошқарув тизимга жойлашиб олдилар. Бироқ, ишсиз ёки иш кутиб турган қишлоқ –хўжалиги соҳасидаги мутахассисларни ўз йўналиши бўйича ишга жойлаштириш давлатнинг энг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолди.

Вазирлар Маҳкамаси 1994-1995 йилларда қишлоқ-хўжалиги йўналишида ислохотлар ўтказишга доир ўндан ортиқ қарорлар қабул қилиниб, қарорлар асосида энг муҳим масала мутахассисларни тайёрлаш ва уларни ўз касбий малакавий тажрибаси асосида иш билан таъминлаш долзарб масала бўлди. 1996 йилда қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармасининг қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтирилган янги дастурини яратишдан мақсад «Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» қарор қабул қилди. Шунга асосан қишлоқ хўжалиги ва сув хўжалиги вазирликлари бирлаштирилди. 1996 йил 3 апрелда Президент томонидан имзоланган «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат йўли билан қўллаб қуватлаш чора тадбирлари тўғрисидаги» фармони қишлоқ-хўжалиги соҳасида ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган қатор тадбирларни белгилаб берди. Натижада қишлоқда аграр ислохотлар ўтказилишдан асосий вазифа соҳа мутахассисларни тайёрлаш долзарб масала қилиб олинган бўлиб, замонавий билимга эга бўлган мутахассислар туфайли мавжуд муаммоларни бартараф қилиш кўрсатиб ўтилган эди. Аграр соҳада мутахассисларга бўлган талаб эҳтиёжларни аста-секинлик билан таъминланиши натижасида туманлар, фермер хўжаликлар экин майдонлари ва экин турларни ўзгартириб, минтақавий иқлим шароитидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалигининг маҳаллий шароитига мос навларни яратиш билан бирга пахта экин майдонларни камайтириш ҳисобига бошқа экин турларни сони ва салмоғини ошириб

бордилар. Қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш мақсадида янги иш ўринларни яратиш учун Денов туманида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш йилдан-йилга ошиб бориб, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг сифат ва салмоғи талаб даражасида ўсиб, туманда 1991 йилда 51 минг 158 тонна, 1995 йилда 48 минг 99 тонна, 2000 йилда 35 минг 513 тонна, 2002 йилда 44 минг 762 тонна пахта етиштирилиб, йилдан-йилга пахта майдонлари ва ҳосилдорлиги камайиб бориши ҳисобида бошқа экин турлари кўпайиб борди. Бу эса мустабид тузум даврида эътибордан қолган иккинчи даражали ҳисобланган полиз-сабзавот ва боғдорчилик-мевачилик қайта тиклаш имкониятини бериши, ушбу соҳада малакали мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласини жиддий кун тартибдаги масала қилиб қўйди.

Натижада, субтиропик ҳудуд ҳисобланган Деновда мевачилик, боғдорчилик, полиз ва сабзавот маҳсулотларини ишлаб чиқариш йилдан-йилга ошиб, халқ эҳтиёжлари таъминлаб борилди. Деновда 1991 йилда 6 минг 236 тонна узум, 1995 йилда 7 минг 420 тонна узум, 2000 йилда 5 минг 665 тонна узум, 1991 йилда 1 минг 058 тонна кортошка, 1995 йил 93 тонна, 2000 йилда 268 тонна картошка

етказиб берилди. 1991 йилда 8 минг 641 тонна сабзавот, 1995 йилда 6 минг 565 тонна сабзавот, 2000 йилда 1 минг 075 тонна сабзавот маҳсулотлари етказиб берилди. 1991 йил 2033 тонна полиз экинлари, 1995 йил 1783 тонна полиз экинлари, 2000 йилда 697 тонна полиз экинлари, “2007 йили Сурхондарё вилоятда 350 минг тонна сабзавот, 76 минг тонна мева, 94 минг тонна узум етиштирилгани ҳам фикрни тасдиқлайди”[2, 303] етказиб берилди.

Хулоса қиладиган бўлса, деҳқонларнинг ерга бўлган муносабати ўзгариб, улар ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларни бозорга сотиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида деҳқончилик ва боғдорчилик тўлиқ фермер хўжаликлари ихтиёрига берилди. Қишлоқ хўжалигида янги мулкӣ тизим ва уларга хизмат кўрсатувчи бирлашмалар, бошқармалар ва корхоналар қайта ташкил этилди. Мустақиллик йилларида амалга оширилган аграр ислохотлар қишлоқ ҳаётини янгилади, деҳқон ва фермерларнинг меҳнатга муносабати, дунёқараши ўзгарди. Улар ернинг ҳақиқӣ эгасига, ўз меҳнати эвазига етиштирилган маҳсулотнинг хўжайинига айланди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарорлик тараққиёт йўлида”. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийётмизни барқарор ривожлантириш йўлида”. 16 том. – Т.: “Ўзбекистон”, 2008.
3. И.А.Каримов. Халқ билан ҳамнафас яшаш ва ишлаш - олий бурч. Халқ депутатлари Сурхондарё вилоят Кенгаши сессиясида сўзлаган нутқи. Маърифат, 2000 йил 25 март.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. // Қашқадарё вилояти Кенгаши сессиясида 1995 йил 29 ноябрда сўзлаган нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”. 1996.
6. Хомитов К.З. Малакали аграр меҳнат бозорининг шаклланиши (Қашқадарё вилояти мисолида) Иқт. фан.ном. ...дисс. – Тошкент, 1999.

ETNOGRAFIYA

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АҲОЛИСИ ЭТНОГРАФИЯСИНИНГ ТАРИХИЙ МАНБА ВА АДАБИЁТЛАРДАГИ ТАВСИФИ (XIII-XX аср бошлари)

Очил Бўриев,

Қарши давлат университети профессори

Муртоз Усмонов,

Қарши давлат университети доценти

Аннотация. Ушбу мақолада XIII–XX аср бошларида Қашқадарё воҳаси аҳолисининг тарихий-этнографики адабиётлардаги тавсифи ёритилган.

Аннотация. В этом статье раскрываются историографии этнографии населения Кашкадарьинского оазиса в XIII начале – XX вв.

Summary. This article describes the historiography of the ethnography of the inhabitants of the Kashkadarya oasis in the 20^s-40^s of the 20th century.

Калит сўзлар: XIII-XX аср бошлари, Туркистон, Россия, Қашқадарё воҳаси, тарихий-этнографик адабиётлар, кундаликлар, хотиралар, сайёҳлар, олимлар, миссионерлар, зобитлар, Россия мустамлакачилик сиёсати ва мафкурасини кўзловчи асарлар.

Ключевые слова: XIII – начале XX вв, Туркестан, Россия, Кашкадарьинский оазис, историко-этнографическая литература, дневники, воспоминания, путешественники, ученые, миссионеры, офицеры,

Key words: 13th – early 20th centuries, Turkestan, Russia, Kashkadarya oasis, historical-ethnographic literature, diaries, memories, tourists, scientists, missionaries, officers, Russian colonial policy and ideology.

Қашқадарё воҳаси тарихи ва этнографияси бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар ва чоп этилган асарлар даврларга қараб қуйидаги уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: XIII – XX аср бошларида чоп этилган нашрлар ҳам муҳим аҳамиятга молик дейиш мумкинки, қуйида шу мавзуга қисқача шарҳлар

берилади.

Ривожланган ўрта асрларда Европадан Ўрта Осиёга ташриф буюрган элчилик миссияси вакиллари ва сайёҳлар кундаликлари, асарлари, ҳисоботларидаги муҳим маълумотлар микдори ортаган. Улар ҳаётида XIII аср ўрталарида Ўрта Осиёга ташриф буюрган Плаио Карпини, Вильгел Рубрик, Марко Поло, Иоганн Шилтбергер, Руи Гонсалес де Клавихо (XV аср бошлари) ва бошқаларнинг асарларида муҳим этнографик маълумотларни учратиш мумкин (Джованни дел Плаино Карпини. История монголов, которых мы называли татарами. – Пер. старо-французского А.И. Малена. – Путешествия Плаино Карпини Вильгельма Рубрика. –М.: Географиздай. 1957. С.88-195; Марко Поло. Книга о разнообразий мира. Пер. И. Минаева. –М.: ЭКСМО, 2005. -148 с; (И.Шилтбергер) Путешествия Иоганна Шилтбергера по Европе Азии и Африке (1394 по 1427 г.) Пер. с немец и снабдил комм. Ф.Брун –Т.: “Шарқ”, 1997. С.41-45; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг) Пер. с стороипанского, предисл. и комм. И.С.Мироковой. –М.: ГРВЛ, 1990. -212с; Клавихо Г. История Великого Тамерлана. Тамурлана. Эпоха Личность. Деяния. –М.: “Тураш”, 1992. С.299-344; Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амур Темур саройига саёҳат (1403-1406) –Т.: “Ўзбекистон”, 2019)

XVI-XVIII асрларда Бухоро хонлиги, хусусан, Қашқадарё воҳаси этнографиясига бағишланган асарлар кам учрайди. Улар ичида 1558 йилда Бухорога ташриф буюрган А.Женкинсон, XVI аср бошларида хонликда

бўлган Ф.Беневени, XVII аср бошида 9 йил асирликда сакланган Ф.Ефимов ҳамда Н.Хохлов ва бошқалар асарларини алоҳида айтиб ўтиш лозим (Дженкинсон А. Путешествия в Средней Азии 1558-1560 гг. – Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Пер. Ю.Готье Придиск. Г.Новицкого –М.: “Соцэкгиз”, 1937. -307с; Вселовский Н.И. Хохлов Иван Данилович. Русский посланник в Персию и Бухару в XVII в. –Н.И. Вселовский. –СПб., Тип. В.С.Балашева. И. К о, 1891. -28 с; Посланник Пётра I на Востоке; посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 гг. Подг., текста, вступ. ст. и коммент. В.Г. Воловникова. От. Ред. В.Г. Халфин –М.: Наука, ГРВЛ. 1986. -160с).

Мазкур асарлардаги маълумотлар кўпроқ Бухоро хонлигига доир бўлсада, Қашқадарё воҳасининг шаҳарлари тузилиши, мудофаа тизими, хунармандчилик турлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилганлиги диққатга сазовордир.

Ўзбекистоннинг жанубий сарҳадларидаги Қашқадарё воҳаси аҳолиси этнографияси бўйича баъзи маълумотлар хорижий ва рус сайёҳлари, зобитлари ва миссионерлари асарларида учрайди.

Ҳинд сайёҳи Мир Изатулла 1812 йил 20 апрелда Деҳли шаҳридан бошланган (20 ой давом этиб, 1813 йил 16 декабрда ниҳоясига етган) саёҳати бўйича «Маъсир-и Бухорий» («Бухорога саёҳат») номли асарида 1813 йилда Қарши шаҳрида бўлганлигини ёзиб қолдирган (Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. –Т.: «Akademiya», 2008. Б.192-193).

1820 йилда А.Ф. Негри бошлиқ Россиядан Бухорога юборилган дипломатия элчилиги аъзоси бўлган Е.К. Мейендорф уч қисмдан иборат “Оренбургдан Бухорога саёҳат” асарини ёзган. Асарнинг энг қимматли қисми учинчи қисми ҳисобланиб, унда Бухоро хонлигининг географик ўрни, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, давлатнинг бошқарув шакли тизимли тарзда баён этилган. Е.К.Мейендорф 1820 йилда Бухорода бўлганида амирликдаги йирик аҳоли маскани ҳисобланган Қарши шаҳри, асосан кўплаб савдо йўллари устида жойлашганлиги ҳақида ёзган (Мейендорф

Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: «Наука», 1975. – 182 с.).

Муаллифнинг ёзишича, Ҳирот ва Кельифдан келаётган карвонлар энг аввало Қарши шаҳрида тўхташиб, бозордан турли қорақўл терилари, қуруқ мевалар, пахта хом ашёси толалари маҳсулотларини сотиб олишган. Қарши амирликнинг муҳим стратегик аҳамиятга молик шаҳри ҳисобланганлиги учун шаҳар гарнизонида икки уч минг нафар киши доимо хизматда бўлган. У бу асарида Ўрта Осиё маҳаллий тарихчилари асарлари ҳамда бу ҳудудга ўзидан олдин ташриф буюрган Европа саёҳатчилари ёзиб қолдирган хотираномалардан кенг фойдаланган (хусусан, А.Женкинсон, А. Бекович-Черкасский, Ф. Беневени, Т. Бурнашев хотираларидан), А.Борнс, П.И. Демезон, П.Савельев, К.Бутенов, Н.Хаников ўз асарларида эса Бухоро амирлигининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, маъмурий-ҳудудий тузилиши, амирликнинг Россия империяси вассалига айлантирилиши масалаларига ҳамда воҳанинг этник таркиби, ижтимоий-иқтисодий аҳволи баён этилган (Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. –М., 1975; Борнс А. Путешествие в Бухару в 1831, 1832 и 1833 году. В 3-х томах. – СПб.: Тип. П.В.Голубкова, 1848. Т. 11; 1849. Т.111; Демезон П.И. Записки о Бухарском ханстве. –М., 1983; Савельев П. Бухара в 1835 году // С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посетивших этот край до 1835 включительно. – СПб., 1836; Бутенов К. Результат метеорологических наблюдений на пути из Оренбурга в Бухару во время пребывания в ней 1841-1849 гг. –СПб., 1843; Ханыков Н. Описания Бухарского ханства. – СПб., 1843)

Дастлабки этнографик маълумотлар XVIII-XIX асрларнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёга келган саёҳатчилар Ф.Беневени, И.Гладишчев, Д.Муравин, Д.Рукавкин, Т. Бурнашев, М.Поспелов, Ф.Ефремов, Ф.Назаров ва П.И.Небольсинлар томонидан амалга оширилган. Ушбу асарларда бевосита ўзбекларнинг руҳияти, диний эътиқодлари, урф-одатлари, кийим-кечаклари ва уй-рўзғор ашёлари каби маълумотлар берилган.

П.Небольсин Бухоро амирлиги аҳолисининг чой ичиш удумига, хусусан, ширчай ва минтакага хос айрим гўшти таомларига эътибор қаратган. У аҳолининг миллий кийимлари ва маҳаллий матолари тўғрисида ҳам маълумотлар бериб ўтган.

XVIII асрда Бухорода яшаган ва ўзининг «Ўн йиллик саргузашт» китоби билан маълум бўлган Филипп Ефремов ҳам ўлкамиз аҳолиси ҳақида фикр юритиб: «Зарбоф ва кумуш безакли кундал, атлас, духоба, майсалар тасвири туширилган нимшойи газламалар ва бошқа хилма-хил матолар тўқийдилар», деб ёзган, эди.

Ост-Индия компанияси зобити А.Бёрнс 1831-1833 йилларда Ҳиндистон, Афғонистонда, сўнгра Бухорога келган. У ўзининг «Бухорога саёҳат» асарида 1832 йил июлида Қаршида 4 кун бўлганлиги ҳақида маълумотлар берган (Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Ч.I. М., 1848. – 528 с. Ч.II. – М., 1849. – 628 с; ч.III. – М., 1849)

Ўрта Осиё халқлари этнографиясига оид кўплаб маълумотлар илк тўпланган давр, асосан XIX асрга тўғри келади. Бу даврда иқтисодий жиҳатдан анча кучайган подшо Россияси ўз саноати маҳсулотига янги бозор ва хом ашё манбалари учун Ўрта Осиёни стратегик жиҳатдан муҳим деб билган. Рус ҳукумати Ўрта Осиё халқлари тўғрисида илмий жиҳатдан асосланган маълумотларга эга бўлиш мақсадида бу ерга махсус тайёрланган билимли кишилардан иборат экспедициялар юборган. Бундай экспедицияларнинг асосий таянчи бўлган Оренбург шаҳри бу илмий ишда муҳим ўрин тутган.

Рус миссионери Николай Хаников Оренбургда махсус топшириқлар вақтида (1841-1842) муҳандис К.Ф.Бутенов миссияси билан Бухорода бўлган. XIX аср ўрталарида Бухоро хонлигини салмоқли ёритувчи асар яратган. Академик В.В.Бартольднинг фикрича, Н.Ханиковнинг бу асари ундан кейин Бухоро хонлигига келиб, анча яхши шароитда ишлаган рус тадқиқотчилари ичида яратилган энг мукамал асар ҳисобланади. Ушбу асарда Бухоро хонлигида яшаган аҳолининг этник таркиби, антропологик тузилиши, ҳўжалик фаолияти, ижтимоий турмуши, турар жойлари, кийим-

кечаклари, озиқ-овқатлари ва миллий урф-одатлари тўғрисида маълумотлар беради.

1842 йилда Қаршига келган рус миссионери Н.Хаников шаҳар ҳақидаги ўз таассуротларини «Бухоро хонлигининг тафсилоти» асарида батафсил ёзган. «Шаҳар уч қисмга бўлиниб, учта қалин девор билан ўралган». Шунингдек, муаллиф шаҳар икки: янги ва эски қисмга ажратилганлиги, марказий бозор янги шаҳарнинг жанубий томонида жойлашганлиги ҳамда бозорда якшанба ва шанба кунлари савдо қилиниши ҳақида маълумотлар берган. Қаршида куз фасли охири ва қишининг бошларида чорва моллари билан савдо қиладиган туркманлар бозорга гилам ва отлар келтириб сотишган. Қаршиликлар четга асосан тамаки, ярим ипак мато – олача чиқаришган.

Н.Хаников маълумотига кўра, тўртта дарвозаси, учта карвонсаройи, тўртта мадрасаси, битта йирик жомеъ масжиди ва бир неча маҳалла масжидлари мавжуд бўлган. У Қашкадарё кўприги ҳақида ҳам тўхталган (Бу ҳақда қаранг! О.Бўриев. Н.Ханиковнинг «Бухоро хонлиги тавсилоти» асари этнографик манба сифатида. Қарши ДУ хабарлари, 2022 йил 1-сон, Б.64-66).

Венгер сайёҳи ва олим А.Вамбери Қаршига 1863 йилда келиб, кейинчалик ўз таассуротларини «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асарида баён этган (Вамбери Г. Очерки Средней Азии. М., 1868; Шу муаллиф. История Бухары или Трансаксония с древнейших времен до настоящего. –СПб, 1873). У Қарши шаҳри аҳолисининг аксарият қисмини ўзбеклар ташкил этишини, шунингдек шаҳарда тожиклар, афғонлар, ҳиндлар, яҳудийлар ҳам истиқомат қилганликларига тўхталган. Яҳудийлар Қаршида деярли ҳуқуққа эга бўлишган. Қарши шаҳри Бухоро хонлигининг Афғонистон ва Ҳиндистон билан олиб бориладиган халқаро савдосида транзит вазифасини ўтаган ва бу даврда шаҳарда 10 та карвонсарой фаолият кўрсатган (О.Бўриев. Қарши шаҳри А.Вамбери тавсифида. –“Соҳибқирон юлдузи”, 2022 йил 1-сон, Б.96-101).

Америкалик дипломат Южин Скайлер 1873 йилда – Россия империяси Ўрта Осиёда ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган – Бухоро

хонлигининг бир қисми эгалланиб, ўз мустақиллигини бой берган, Хива хонлиги қарши фаол ҳарбий ҳаракатлар, Қўқон хонлигида низолар кучайган паллада ўлкага ташриф буюрган. У Ўрта Осиёга келган америкалик саёҳатчиларнинг дастлабки вакили бўлиши билан бирга АҚШ ҳукуматининг Россиядаги дипломатик вакили ҳам эди. Айнан шу даврда у Ўрта Осиёга саёҳат қилиб, сафар натижалари ҳақида АҚШ Миллий География жамиятига батафсил маълумотларни жўнатиб, икки жилдан иборат “Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари” китобини чоп эттирган (Лондон, 1885).

Южан Скайлернинг “Туркистон” номли тадқиқотида халқларнинг этник таркиби, ўлка табиати, қишлоқ хўжалиги, савдо-сотиқ, хунармандчилик маҳсулотларидан гилам, кигиз, жун рўмоллар, эгар, пичоқ, этикдўзлик кулолчилик, бўз, олача, қалама, беқасам, адрас, шойи, ипак, духоба каби матоларнинг ранги, тўқилиши, кийим-кечаклар, заргарлик буюмлари, ошхона идиш-товоқлари, аҳолининг урф-одатлари, турмуш-тарзи борасида қизиқарли маълумотларни баён этган (Скайлер Ю. Туркистон. Ўзбек тилида. З.Саидбобоев таржимаси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2019. -336 б).

Ю. Скайлер Тахтақорача довони орқали Китоб, Шаҳрисабз, Чирокчи, Қарши орқали Бухорога ўтиб кетган, ушбу асарида воҳа аҳолиси ҳақида баъзи маълумотлар мавжуд.

1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлигида ишлаган шарқшунос олим П.И.Пашино маҳаллий халқларнинг этнографиясига оид маълумотлар, яъни Марказий Осиёнинг бўялган ипларидан тўқилган матолар рангининг ўчмаслиги билан фарқланиб туришини ҳамда ипак, пахта ва жун матолари ҳақида баён этган.

1875 йил октябрда Бухоро амирлигига Н.А.Маев раҳбарлигида экспедиция юборилиб, мазкур экспедиция Қашқадарё воҳасида бўлган, воҳанинг тарихи ва этнографиясига оид маълумотларни тўплаб, ёзиб қолдирган (О.Бўриев Рус сайёҳи Н.А.Маевнинг “Бухоро хонлиги очерклари”

асари ва унда Қашқадарё воҳаси тавсифи. – Давр, замон, шахс. –Т.: “Тафаккур”, 2020. Б.5-11).

Н.А.Маев Қарши шаҳрида 10 та масжид мавжуд эканлигини қайд этган (Маев Н.А. Очерки Гиссарского края. – МСТК, вып. V. 1879; Шу муаллиф. Очерки горных бекств Бухарского ханства. – МСКТ, Вып. V. 1879; Шу муаллиф. Очерки Бухарского ханства. –МСКТ, Вып. V. 1879; Шу муаллиф. Бухоро хонлиги очерклари. Рус тилидан И.Ботиров тарж. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2012. -180 б). “Туркестанские ведомости” газетасининг бош муҳаррири бўлиб ишлаган Н.А.Маев 1875 ва 1878 йилларда ўтказилган Ҳисор экспедициясида қатнашган. Унинг “Бухоро хонлиги очерклари”да Шаҳрисабз, Қарши, Китоб, Ғузор шаҳарларининг географик жойлашуви, аҳолисининг хўжалик турларига оид маълумотлар келтирилган.

Маълумки, жаҳон халқлари этнографиясини илмий ўрганиш XIX аср ўрталарида бошланган. Чунки бу даврда дунё халқлари ўртасидаги иқтисодий-маданий асослари, мустамлакачилик, савдо-сотиқ ўсган. Айнан Ўзбекистонда ҳам этнографик изланишлар шу пайтдан бошлаб кучаяётган, кўплаб этнографик экспедициялар уюштирилган. Аҳоли этнографиясини ўрганиш аниқ дастур асосида олиб борилган.

1895 йилда Тошкента Археология хаваскорлари Туркистон тўғараги ташкил этилиши туфайли ўзбек халқи этнографиясига оид маълумотлар тўплашга алоҳида эътибор қаратилган. Шу даврдан бошлаб Саттархон Абдуғафоров, Мирзо Барот, Мулло Қосимов, Муҳаммад Вафо, Г.Арандаренко, Л.С.Берг, В.Л.Вяткин, М.Ф.Гавриев, А.Д.Гребснкин, А.А.Диваев, И.И. Иброхимов, А.В. Каульбъхс, П.Е. Кузнецов, Д.Н. Логофет, Н.А.Маев, А.Е.Снесарев. М.С. Андреев, А.А.Семенов, А.Ф.Петровский, А.П.Шишов, В.Н.Наливкин, Н.Г. Маллицкийлар томонидан ўзбек халқи этник тарихи ва этномаданиятига оид маълумотлар тўпланган.

Ушбу тадқиқотчилар томонидан турли йилларда ва турли даврларда тўпланган

этнографик материаллар ҳозирги даврда ҳам муҳим манба деб ҳисоблаш мумкин (А.Аширов, XX аср бошларида Ўзбекистонда этнографик тадқиқотларни шаклланишга доир айрим мулоҳазалар – «Ўзбек этнографияси: анъаналар ва инновациялар» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2022 йил 25 май. –Т., 2022. Б.26-27)

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Ўзбекистон, жумладан Қашқадарё воҳаси аҳолиси бўйича этнографик маълумотларни рус армияси Бош штаби зобитлари, сайёҳлар асарлари, ҳисоботлари ва кундаликларида учратиш мумкин (Бекчурин И. Шахрисабзское владение на рассказам Джурабека и Бабабека. – МСТК, вып. 2 – М., 1878; Еврейнов. Рекогносцировка пути через Джамской перевал на Гузар и на Керки 1887 г. Генерального штаба кап. Еврейнова. – СМА, - СПб., 1888. Вып. 36. С.112-146; Полк. Белявский. Описание обреченного участка, заключающего пройденные пути в пределах Шахрисабзь, Гузарского бекства из части нагорной Дербентской возвышенности –СМА, Вып. 57. 1894. С. 8-153; Полк. Фёдоров. Очерк Гузарского, Куйтангского и Келифского амлякдарство Кешского бекств. – СМА, Вып. 57. – СПб., 1894; Снесарев А.Е. Восточная Бухара (Военно-географической сборник) – СМА, вып. 79. – СПб., 1906; Ражовица Р.Ю. Поездка Южную и Среднюю Бухару в 1906 г. – ИРГО. Т.74. – СПб., 1908)

Воҳа аҳолиси этнографиясига оид маълумотлар рус муаллифлари А.Д.Гребенкин (Ўзбеки. – СРТ, вып. 2. –М., 1872), А.П.Хорошхин (Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб. 1876), А. Кун (Очерки Шахрисабзского бекства. ЗРГО по этнографии. – СПб., 1880. Т.12), И.Л.Яворский (Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству 1876-1879 гг. т. 1. – СПб. 1882. -387 с), Г.А.Арандаренко (Цистерны в Каршинской степи –Досуги в Туркестане 1879-1889 гг. – СПб. 1889), Н.Ф.Ситняковский. К генеалогической таблице узбекского рода Кунград. – ИТОРГО, -Т., 1907. Т.7), Д.Н.Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом. Ч.1,2 –СПб., 1911)

асарларида ҳам мавжуд.

XIX асрнинг 2 ярми ва XX асрнинг бошларида Россия империяси ва Англиянинг расмий ва ҳарбий доиралари вакиллари баён этган эсдаликлар, ҳарбий ҳисоботлар ҳамда шу даврда битилган тарихий асарлар қаторига В.В.Крестовский, М.А.Терентьев, С.В.Жуковский, Д.Н.Логофет, И.Бекчурин, И.Яворский, Г.Аминов, Н.Маев, Б.Литвинов ва бошқа муаллифларнинг асарларини киритишимиз мумкин (Кун А.А. Очерки Шахрисабзского бекства \\\ ЗИРГО по отделению этнографии.Т.6.-СПб.,1880 Вамбери А. Путешествие по Средней Азии в 1863. – СПб, 1865; Галкин А. Краткие очерки Бухарского ханства. – СПб, 1980. Крестовский В.В. В гостях в эмира Бухарского. - СБб. 1887 Логофет Д.И. В горах и на равнинах Бухары. -М., 1910; Ўша муаллиф. Бухарское ханства под русским протекторатом. -СПб.,1911; Бекчурин И. Шахрисабзские владения по рассказам Джурабека и Бабабека // -МСТК. Ежегодник. –СПб., 1873; Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878- 1879 гг.- СПб, 1882. Т.І; СПб, 1883. Т.ІІ; Маев Н. Очерки Бухарского ханства. -СПб, 1879; Шу муаллиф. Город Карши // Туркестанские ведомости. 1879, №24-25; Литвинов Б. Карши // Туркестанские ведомости, 1910, № 114-116).

Юқорида таъкидлаб ўтилган ва бошқа кўпгина асарлар кўпроқ ҳисобот тарзида ёзилган бўлиб, уларда, асосан, Бухоро амирлигининг сиёсий тарихи масалалари анча кенг баён этилган бўлса-да, шаҳарлар тарихи, хусусан, Қашқадарё воҳаси этнографиясига доир маълумотлар кам учрайди. Ушбу давр тадқиқотларининг асосий қисмида Бухоро амирлиги, хусусан, Қашқадарё воҳаси бекликларининг сиёсий тарихи, қолаверса, ўлладан олиб чиқиб кетилган ҳунармандчилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик марказларининг таърифи, кўрғонлар, уй-жойлар, бозорлар, кўчалар, масжид-мадрасалар, боғ-роғлар, ўлка аҳолисининг этник таркиби ҳақида айрим маълумотлар учрайди.

Шу билан бир қаторда, айрим муаллифлар эса ҳарбий масалага кўпроқ эътибор қаратган ҳолда, воҳа шаҳарларига

боровчи йўллар, мустаҳкамланган айрим аҳоли пунктлари, кўрғонларнинг тузилиши ҳақида маълумотлар тўплаган бўлиб, кейинчалик бу маълумотлар Қашқадарё воҳаси тарихининг турли соҳаларига доир тадқиқотларга манба сифатида қўлланилган.

1916 йилда И. Кастанье ва Л.Зиминлар Қашқадарё воҳасининг айрим ҳудудларида тадқиқотлар олиб боришиб, Қарши шаҳрининг қадимий ўрни, шаҳар қалъаси қолдиқлари, Заҳҳокки Марон, Шуллиуктепа ёдгорликларидаги кузатувлари ҳақида ҳамда шаҳарнинг XIX асрдаги тузилиши, савдо муносабатларидаги мавқеи, иқтисодий ҳаёти ҳақида қисқача тўхталиб ўтган.

XIX аср охири – XX аср бошларига оид материаллар ва илмий манбалар подшо Россияси даврига тегишли. Ўрта Осиё ерлари географик шароитига қараганда яқин, иқтисодий ва табиий жиҳатдан бой, сиёсий ва стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги учун рус сармоядорлари ва йирик ер эгаларининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда Россия ҳукуматининг диққатини ўзига жалб қилган. Ўрта Осиё хонликлари билан подшо Россияси ўртасидаги кўп асрлик савдо-иқтисодий муносабатлар, Сибир йўлида Оренбург губерниясининг ташкил топиши, бу икки ўлкани иқтисодий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштириб, босқинчилик сиёсатига ўтган Россия ҳукуматининг талончилик ниятларини амалга оширишга шарт-шароит яратган. Натижада XIX асрнинг 60-80 йилларида Россия империяси Бухоро ва Хива хонликларининг катта қисмини, Қўқон хонлигини эса тўлиқ босиб олган.

Подшо Россияси Ўрта Осиё ҳудудини босиб олганидан сўнг, уни ўз мақсадларида ўрганишга киришиб, ўлкада илмий экспедицияларни амалга оширган. Маҳаллий аҳолини этнографик жиҳатдан тузилишини ўрганиш ҳам аслида шу даврдан бошланган. Подшо Россияси давригача ўзбеклар ҳаёти фақат сайёҳ ва элчиларнинг мукамал бўлмаган маълумотлари асосида ёритилган, яъни этнографик аҳамиятга эга бўлмаган. Айрим саёҳатчиларнинг тўплаган этнографик маълумотлари ноаниқ бўлиб, кўпгина далиллар ноаниқ берилганлигини кўриш мумкин.

Россия империяси Ўрта Осиё халқларининг тарихи ва этнографияси, археологиясини ўрганиш мақсадида ноёб библиографик асар – «Туркистон тўплами» (594 жилддан иборат) яратилган. Туркистон археология ҳаваскорлар тўгараги (асосчиси В.В.Бартольд (1869-1930) ва б), «Император Рус география жамияти»нинг Туркистон бўлими, «Император шарқшунослари жамияти» нинг Тошкент бўлими, Ўрта Осиё илмий жамияти тузилди ва ноёб «Туркистон альбоми» яратилган. Альбомнинг асосий ғояси Туркистон ва ундаги ҳаётни археология, тарих, антропология, этнография, санъат жиҳатидан тасвирлаб беришдан иборат бўлган.

Тўпламдан жой олган И.О.Краузининг ёғ ва вино ишлаб чиқариш, Парамоновнинг кўнчилик ва дегрезлик ҳақидаги мақолалари маҳаллий аҳолининг ҳўжалик тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилган. А.Кушакевичнинг ушбу тўпламда нашр этилган мақоласи хунармандчиликнинг кулолчилик ишлаб чиқариш соҳасига бағишланган. Тўпламда А.Д.Гребенкин Зарафшон водийсида яшовчи ўзбек қабилалари, тил шевалари, антропологик қиёфаси, ҳўжалик фаолияти, турмуш тарзи ва бошқа энг муҳим этнографик маълумотларни келтирган (Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркетанский кружок любителей археологии (1895-1917) –Т., 1958. -318 с.).

1872 йилда Москвада очилган Бутунроссия политехника кўргазмасига мўлжалланган «Русский Туркестан» номли тўплам нашр қилинган. Мазкур кўргазма Туркистон бўлими каталогида Ўрта Осиё халқларининг кийимлари, хунармандчилик маҳсулотлари, гилам, кумуш безаклар, курол-асаҳалар ва бошқа маиший буюмларнинг намойиши томошабинларда катта қизиқиш уйғотган.

Қашқадарё аҳолисининг моддий маданиятига оид илмий манбалар жумласига Н.А.Маев, Н.Н.Покотило. С.Васильев, М.Галкин, А.Л.Кун, М.И.Бродовский, И.Краузе, В.П.Наливкин, М.В.Грулев, И.И.Гейер, А.Губаревич-Радобилский, А.Шишов, Н.А.Фридрих, Н.Н.Харузин,

Мирзо Салимбекларнинг ишларини келтириш мумкин. Ушбу муаллифлар XIX аср охири – XX аср бошларигача бўлган даврда Бухоро амирлиги аҳолисининг кундалик турмуш тарзи, савдо-сотиқ муносабатлари, хўжалик фаолияти ва ўлканинг географик ўрнига доир далилий маълумотларни тўплашган.

Н.Н.Харузин кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадор туркий халқларнинг ҳаётини уй-жойлари ривожланиши тарихига доир маълумотлар асосида ўрганган. Бу мақола ўша давр учун маълум даражада муҳим бўлган бўлсада, аммо ҳозирги даврда назарий жиҳатдан хулосалари анча эскирган.

Маълумки, Ўрта Осиёда яшаган халқлар қадимдан бир-бирлари билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлганлар. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ва Бухоро амирлигида маҳаллий аҳолиси ўз кийим-кечакларини бўз, олача, карбос, парпаша, шойи, атлас каби матолардан тайёрлашган. Бу даврда кенг тарқалган матолардан олача ҳисобланган. Бу матодан эркаклар ва аёллар учун кундалик кийимлар тикилган. Олача ўз номи билан ола, яъни йўл-йўл мато бўлиб, унинг йўллари майда, тор бўлган. Қирғизларда унинг ҳаво ранг, қизил рангдаги тури мавжуд эди. Зарафшон водийсида эса, А.Д.Гребенкиннинг келтиришича, яшил йўл-йўлли олача машҳур ҳисобланган. XX аср бошида олача тўлиқ ипакдан тайёрланган. Олачадан эркаклар учун тўн тикилган. Қарши шаҳри олачаси Ўрта Осиёда машҳур бўлиб, Лағмон қишлоғилик Охун исмли табдиркорнинг олача цехи мавжуд эди, уни «Охун олача» деб номлашган.

Бухоро амирлигида ўзбекларнинг анъанавий кийимлари ва мато турлари ҳамда заргарлик буюмлари ҳақида Д.Н.Логофет. А.П.Хорошхин асарларида ҳам баъзи маълумотлар мавжуд.

Воҳада XIX асрнинг 80-90 йилларидан бошлаб, тўқимачилик саноатида капиталистик муносабатларнинг пайдо бўла бошлаганлиги, йирик туқимачилик корхоналарининг кўпайиб бориши сабабли маҳаллий тўқимачилик дастгоҳлари касодга учраганлиги ҳақидаги маълумотлар ўша давр муаллифларининг асарларида ҳам акс этган.

А.Шишов XX аср бошларида тожик халқининг таомлари ва ичимликларини ўрганган бўлса, Н.А.Фридрих эса Бухоро амирлиги аҳолисининг меҳмондўстлиги, миллий таомларидан палов ва унинг турлари, турли хил ширинликлар ва қандолатчилик маҳсулотларининг тайёрлаш усуллари баён этган. Ушбу асарлар Қашқадарё воҳаси аҳолисининг анъанавий таомларини қиёсий ўрганишда ҳам муҳим ҳисобланади.

И.И.Гейер томонидан Қарши бекликлари аҳолисининг қишлоқ хўжалиги экинлари, етиштирилган мева ва сабзавотлар ҳамда улардан тайёрланадиган озиқ-овқатлар, ошхона идишлари ҳақида баён этилган.

XX аср бошларида Шарқий Бухоро аҳолиси этник таркиби ва жойлашуви рус саёҳларининг асарлари, кундаликлари ва ҳарбийлар тўпламларида жуда ҳам кам учрайди. Тадқиқотчи Н.Ф. Ситняковский ўзбек кўнғиротларининг шажаравий жадвални тузиб, ўз асарида илк бор Ғузор Бойсун, Шеробод бекликларида яшаган кўнғиротларнинг шажара рўйхатини эълон қилган (Ситняковского Н.Ф. К генеалогический таблице узбекского рода Кунград. – Известия Туркестанского отд. Т.7. –СПб., 1907).

Қашқадарё воҳасида яшовчи кўнғирот, катагон, турк каби уруғлар ҳақидаги маълумотлар Д.Н. Логофетнинг асарида ҳам маълумотлар учрайди (Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. –СПб., 1909)

Юкорида келтирилган манбаларни ўрганиб, шундай хулосага келиш мумкин, уларнинг умумий хусусияти шундаки, барчаси, асосан, подшо Россиясининг ташқи сиёсати таъсирида ёзилган махсус ҳисоботлар бўлиб, империянинг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий манфаатларига хизмат қилган. Улар орасида Туркистон ўлкаси аҳолиси моддий маданиятини кенг кўламда тадқиқ этувчи махсус ишлар мавжуд эмас.

Демакки, юкоридаги асарлар, ҳарбийлар, сайёҳлар, давлат амалдорлари томонидан жамланган бўлиб, илмий таҳлил услубларига эга бўлмаган, асосан аҳолининг турмуш тарзи, бошқарув тизими, иқтисодий

хаёти ва сиёсий жараёнлари ҳамда урф-одатлари тўғрисидаги тавсифий маълумотлар келтирилган.

Кўринадики, Қашқадарё воҳаси аҳолисининг моддий маданиятини этнологик жиҳатдан илмий тадқиқ этишда подшо Россиясининг истилосидан то 1920 йилча бўлган давр асарларини қамраб олган. Ушбу даврдаги асарлар, фақатгина минтақа доирасида эмас, балки Ўрта Осиёда Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хива хонликларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ҳам ёзганлиги билан ажралиб турган. Мавжуд асарлар ва мақолалар муаллифлари томонидан воҳа аҳолисининг этномаданиятига тегишли баъзи этнографик маълумотлар баён этилган, аммо шу давр асарларида ўрганилаётган воҳа тўғрисидаги тўлақонли тадқиқотлар мавжуд эмас.

Хуллас, юқорида тилга олинган муаллифлар асарларида муҳим далилий маълумотлар келтирилган, аммо улар аниқ илмий этнографик асосларга эга бўлмаган.

Воҳамизга келган хорижлик сайёҳлар, элчилар, савдогарлар ва махсус тайинланган кишилар подшо Россиясининг мафкурасига таянган ҳолда Ўрта Осиёнинг табиий ва меҳнат ресурсларини ўзлаштириш бўйича метрополия талаблари ҳамда маҳаллий аҳолининг антропологик тавсифига, қиёфасига оид яратилган асарларини таъкидлаб ўтиш лозим. Мазкур асарлардаги маълумотлар алоҳида аҳамиятга эга, чунки ушбу давр учун қимматли материалларни ёзиб қолдиришган. Мавзунинг тарихшунослигини ўрганишда, турли манбалар, тарихий-этнографик адабиётлардан фойдаланилди. Хусусан, тарихий адабиётлар, фольклор, тарихий ёдгорликлар, этнографик маълумотлар, археологик қазилмаларда топилган буюмлар, тасвирий санъатнинг турли намуналари мавзунинг ёритишда бевосита ёрдам берди. Воҳа этнографиясини ушбу даврини янада тўлақонли ва чуқур илмий тадқиқ этиш зарурияти тобора сезилмоқда.

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИДА ТРАНСФОРМАЦИОН ЖАРАЁНЛАР

Турсунов Жовли Нарзуллаевич,

Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси доценти, тарих фанлари
номзоди

Аннотация: Мақолада XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларида Шеробод, Денов, Бойсун, Термиз, Қарши, Шахрисабз, Китоб, Ғузур каби шаҳарлар ҳунармандчилик марказлари эканлиги батафсил ёритилган. XX асрнинг бошларига келиб Россия ва бошқа чет давлатларда цех ва фабрикаларда ишланган замонавий саноат маҳсулотларининг кириб келиши, ҳамда уларнинг маҳаллий ҳунармандчилик маҳсулотларига таъсири ўз аксини топган.

Калит сўзлар: ипак, пахта, маҳсулот, шаҳар, кишлок, газлама, ҳунарманд, кашта, гилам, ёғочсозлик, темирчилик, этикдўзлик, устахона, қайиқ, кулол.

Аннотация: В статье автор освещает роли и место ремесленных центров городов

Шерабад, Денау, Термез, Байсун, Карши, Китаб, Шахрисабз, Гузар в жизни населения южных областях Узбекистана в конце XIX - начале XX века. Также в статье автор даёт ценные сведения, как промышленная продукция Российских и европейских заводов и фабрик вытесняет продукции местных ремесленных прилавков местных рынков.

Ключевые слова: шёлк, хлопок, продукция, город, село, ткань, ремесленник, узор, ковёр, резьба по дереву, кузнечество, сапожник, мастерская, лодка, гончар.

Abstract: In the article the author irradiates the roles and revenge of the craft centres of the cities of Sherabad, Denay, Termez, Baysun, Karshi, Kitab, Shahrissabz,

Guzar in the life of the population in the southern regions of Uzbekistan by the late XIX and early XX centuries. Also in the article the author gives valuable information about how the industrial products of Russian and European facilities and factories displace the products of local handicraft counter of local markets.

Key words: silk, cotton, product, city, village, material, handicraftsman, pattern, carpet, woodcarving, black smithing, shoemaker, workshop, loat, potter.

Жанубий Ўзбекистонда қадимдан хунармандчилик ҳўжалик ҳаётининг ажралмас бир қисми бўлиб келган. Шарқий Бухоро бекликларида хунармандчилик тараққиёти бошқа минтақалардан бироз бўлса-да, фарқ қилган. Бунга табиий-жўрофий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллар ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бу ердаги хунармандчилик ҳақида сўз юритадиган бўлсак, уларни уч тоифага бўлинганлигини кузатамиз: биринчиси, ишлаб чиқарган маҳсулот ва буюмларини сотишга мўлжалланган бўлса, иккинчиси маҳсулотлар ва буюмларни буюртма асосида тайёрлаш, учинчи тоифа эса уй-рўзғор хунармандчилигига асосланган. Хунармандчилик турлари кўпроқ тоғ олди ва Сурхондарё, Қашқадарё, Шеробод дарёларнинг юқори ва ўрта оқимларида яхши ривожланган бўлиб, бу ерда кўпроқ сотиш ва буюртма учун маҳсулотлар ишлаб чиқарилган. Жанубий Ўзбекистоннинг дашт олди ва дашт ҳудудларида уй-рўзғор хунармандчилигига ҳос ишлаб чиқариш шакллари кўпроқ тараққий этган.

XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларига келиб Ҳисор, Шеробод, Денов, Термиз, Бойсун, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб ва бошқа шаҳарлар амирликнинг хунармандчилик марказларига айланди. Бу шаҳарларда хунармандчилик турларининг барча соҳалари яхши ривожланган эди. Хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳар бир шаҳар ўзининг ишлаб чиқарган маҳсулотлари билан ҳам ажралиб турган. Масалан, Бухоро, Қаршида пахта ва бошқа маҳсулотлардан тўқилган газламалари, Денов шаҳри эса ипакдан тўқилган газламалари билан машҳур

бўлган[1].

Биргина Ҳисор, Денов, Миршоди, Қоратоғ ва унинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқларда ипакнинг сифатли нави етиштирилиб, уни тўқиш ва тайёрлашда нафақат Бухоро амирлигида, балки бутун Ўрта Осиёда машҳур бўлган[2]. Унинг нархи ҳам жуда юқори бўлиб, уни барча бирдай сотиб ололмаган.

Бойсун, Денов ва Шаҳрисабзда ипакчилик қадим даврлардан тараққий этиб, каштачилик оммавий санъат турларидан бири ҳисобланган. Каштачилик, асосан, хотин-қизларга ҳос хунармандчилик тури бўлиб, Бойсун, Денов ва Шаҳрисабзда ривож топган каштачиликнинг бир қанча турлари ва услублари мавжуд. Жумладан, ироқи ва қандаҳаёл чокда тикилган катта-кичик сўзаналар ҳозиргача ўз қимматини йўқотгани йўқ. Бойсун, Денов ва Шаҳрисабз шаҳарлари каштачилик санъатида сўзаналар алоҳида ажралиб турган, сўзаналар XIX асрнинг 80-йилларигача ҳонаки «оқ карбос»[3] га ёки сариқ рангли матога тикилган. Бу хил сўзаналарни тикишда, асосан, Республикамизнинг барча вилоятларида қўлланиладиган энг қадимги «йўрма» чокидан фойдаланилган. Халқ орасида кенг тарқалган каштачилик Бойсун, Денов ва Шаҳрисабз шаҳарларида, асосан, XIX аср иккинчи ярми- XX аср бошларига келиб янада ривожланганлигини кузатамиз. Каштачилик, яъни «кашта» сўзи форсчадан олинган бўлиб, коштан - экилган, уруғ қадалган, уруғ сепилган, ишлов берилган, игна билан тикиб туширилган гул, расм, чизик деган[4] маъноларни англатади.

Умуман кашталар, асосан, уй безаклари учун тикилган, йирик кашталар эса қизлар ҳаётининг энг қувончли ва бахтли дамлари билан боғлиқ бўлган. Бўлажак келин, бўлажак уй бекаси, асосан, боражак оиласига атаб турли хил нақшдаги катта-кичик каштачилик буюмлари турли безаклар бериб тикиб, уларни яхши ният билан ўз сепига қўшиб қўйган. Деярли ҳар бир оила ўз эҳтиёжи учун каштачилик билан шуғулланган, шунинг учун бу ҳудудларнинг ҳар бир оиласида вояга етаётган қиз болага, албатта, каштачилик сирлари ўргатилган.

Ўз даврининг энг истеъдодли

чизмакаш аёллари кашта матосига қамишдан ясалган қаламлар билан турли хил нақш ва гулларни солганлар. Бу нақшлар чизмаси билан бир-биридан фарқ қилган ва асрлар оша сайқалланиб барчани ўзига ром этиб келган. Кейинчалик Ўрта Осиё ва Россия савдо муносабатларининг жадаллашиб бориши натижасида ушбу ҳудудларга Россиядан турли хил шойиларининг кириб келиши каштачиликда газламаларнинг кенг қўлланилишига тўртки бўлди. Ипак иплардан ташкари Ўрта Осиёга Ҳиндистондан келтирилган турли хил жун иплар ҳам кашта рангига, гўзаллигига янада кўрк бағишлаган. Рус элшунос олимаси О.А.Сухареванинг маълумот беришича, XIX асрнинг ўрталарида каштачиликда қизил жун пайдо бўлган ва кейинчалик, яъни шу асрнинг 80-йилларига келиб йўқ бўлиб кетган[5].

Каштачилик ҳам бошқа ҳунармандчилик касблари каби аждодлардан авлодларга мерос ўтиши табиий ҳодиса ҳисобланади.

XIX аср бошларидан Денов, Бойсун ва Шаҳрисабз шаҳарларининг каштачилик мактаблари асрлар давомида анъанага айланиб, ўзбек халқининг амалий санъатида ўзига хос ўринни эгаллаб келмоқда.

XIX аср охирига келиб амирлик бўйлаб пахта майдонларининг кенгайтирилиши ва ривожланиши билан қишлоқ хўжалигида меҳнат қуролларига бўлган талаб ортиб борди. Шу сабабли Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, Сариосиё, Бойсун, Денов ва бошқа шаҳарларда кўплаб темирчилик ва чўян қўйиш устахоналари барпо этилиб, аҳолининг қишлоқ хўжалик қуролларига бўлган эҳтиёжи мунтазам таъминлаб борилди[6].

Жанубий Ўзбекистонда ҳунармандчилик турлари жойларда турлича тараккий этганлигига олиб борилган, дала тадқиқотлари давомида ҳам амин бўлдик. Масалан, жундан тўқилган турли безакли ва мураккаб нақшли кийизларни Лақай, Қўнғирот, Дўрмон ва бошқа уруғлар тўқиган бўлса, Турк, Қарлуқ ва бошқа уруғларнинг тўқиган гиламлари мураккаб бўлмаган йўл-йўл чизиклар билан безатилган[7]. Аста-секин бир қанча шаҳар ва қишлоқлар

ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича асосий марказларга айлана борган Бойсун, Термиз, Шеробод, Сариосиё, Денов, Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз шаҳарларида пахта ва ипак хом ашёсидан олача матолари кўплаб тайёрланган. Пахтадан тўқилган бу матонинг сифати анча пишиқ бўлган. Шу сабабли Самарқанд, Тошкент, Бухоро хонлиги, Афғонистон ва Ҳиндистон каби давлатларга ҳам олиб кетилган[8].

Жанубий Ўзбекистонда ҳунармандчилик турлари орасида гилам тўқиш алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Гиламни асосан аёллар тўқишган. Гиламдўзликда Қарши, Ғузор, Термиз, Шеробод шаҳарларини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир. К.Ҳакимова ва Л.Кравецларнинг маълумотларига кўра, бу ерда тўқилган гиламлар Ўрта Осиёдан ташкари Россия ва бутун Ғарбий Европада ҳам машҳур бўлиб, юқори нархларда сотилган. Бир қанча гилам турлари Париж шаҳридаги кўргазмаларга қўйилиб, юқори баҳоларга сазовор бўлган[9]. Сифатли гиламлар асосан, Шеробод беклигида кўплаб тўқилган. Алоҳида яхши тўқилган гиламларни савдогарлар Қарши, Карки ва Шаҳрисабз бозорларида Амударё орқали Афғонистон ва Ҳиндистонга ҳам олиб бориб сотишган[10], Шеробод беклигида гилам тўқишда ўзбеклардан ташкари туркман ва афғонлар ҳам машҳур бўлишган. Туркманлар гиламдан ташкари кошма ҳам тўқишган, куз вақтида бозор кунлари 500 тагача кошма сотилган[11]. Қарши, Шаҳрисабз, Сариосиё, Юрчи ва Деновда ҳунармандчиликнинг пахта ва жундан тўқилган матоларидан ташкари ёғочсозлик, бўйрачилик, этикдўзлик, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кулолчилик, тегирмонсозлик, бўёкчилик, жувозчилик, пичоқчилик ва бошқа турлари яхши ривожланган эди. Сариосиёда ҳунармандчиликнинг кўпроқ темирчилик соҳаси яхши ривожланган. Чўян қуювчи устахоналар кўп бўлиб, бу ердаги усталар атрофдаги аҳолига қишлоқ хўжалиги учун меҳнат қуроллари ва омовлар учун тишлар (сошник) тайёрлаб аҳолини таъминлаб турган[12].

Маълумотларга кўра, Жанубий Ўзбекистоннинг баъзи тоғли қишлоқларида ҳам ҳунармандчилик яхши ривожланган. Бу ҳудудлардаги аҳоли ҳунармандчиликда темирчилик, тўқувчилик, этикдўзлик ва ёғочсозлик билан шуғулланганлар. Масалан, тоғли Сангардак қишлоғида бир нечта ҳунармандчилик устахоналари бўлиб, ёғочдан ишланган идишлар, темирчилик, тўқувчилик ва бошқа маҳсулотларни Юрчи, Денов, Сариосиё ва бошқа марказлардаги йирик бозорларга олиб бериб сотишган ёки ўзларига керак бўлган маҳсулотларга алмашишган[13].

Жанубий Ўзбекистонда яшовчи ҳунармандлар кўшни ҳудудларда яшовчи ҳунарманд усталар билан яхши алоқалар ўрнатишганлар. Улар бир-бирларидан ҳунармандчилик сирларини ўрганишган. Сангардак, Сина, Вахшивор, Юқори Зоғза, Лағмон ва бошқа қишлоқларда яшовчи темирчи усталар Шарқий Бухоронинг темирчилик марказларидан ҳисобланган Қоратоғ, Регар ва бошқа шаҳарларга бориб, уч-турт ойга тажриба алмашиб қайтишган.

Газарак қишлоғида яшовчи аҳоли тўқийдиган маҳсулотларини яқин атрофдаги Дашнобод, Юрчи ва бошқа бозорларга олиб бориб сотишган. Ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган марказлардан бири ҳисобланган тоғли Хауз ва Вахшивор қишлоқлари аҳолиси тўқилган маҳсулотларини Қорлуқ ёки Денов бозорларида сотишган ва у ерда тўқиладиган пахта хом ашёсини сотиб олишган. Сангардак, Чанглоқ қишлоғи аҳолиси кузда пахтани сотиб олиб, қишда эса аёллар пахтадан ип йигиришган. Тайёрланган калаванинг кўп қисми шаҳарлардаги тўқувчиларга сотилган. Бир қисмидан эса ўз эҳтиёжлари учун фойдаланишган. Ип йигириш қишда аёлларнинг асосий машғулотларидан бири ҳисобланган[14].

Бойсун беклигида ҳам аҳолининг асосий машғулотларидан бири ҳунармандчилик яхши ривожланган. Бу ердан олача бофлик, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кулолчилик, этикдўзлик, чармгарлик, ширавопазлик, тегирмонсозлик, атторлик, буёқчилик, аравасозлик,

каштачилик ва жувозчилик каби майда ҳунармандчилик турлари яхши ривожланган[15].

Бойсун беклигида темирчиликнинг алоҳида ўрни бўлган. Маълумотларга кўра, 23 дан ортиқ темирчилик устахоналари бўлган. Авлод, Дарбанд қишлоқлари аҳолиси ҳунармандчиликда машҳур бўлишган. Улар кўпинча металл эритиб бекликка топшириб турганлар ва уни «қанди пиширди» деб атаганлар. Металл эритилган ўчоқ излари Кўхитанг ён бағирларида, Бойсун тоғ этакларида ҳозиргача сақланиб қолганлиги аниқланган[16]. Авлод қишлоғининг афғон уруғига мансуб аҳолиси азалдан темирчилик билан шуғулланганлар. Тоғчилар (уруғ) эса чўян эритиш билан машҳур бўлганлар. Улар офтоба, чирок, қозон, оҳанг (омоч тиши), бел, ўроқ наға (тақа), жувозлар учун парма, теша ва бошқа ҳунармандчилик маҳсулотларини ясаганлар. Бу ҳунармандчилик маҳсулотларини кўшни атрофдагилардан ташкари Қоратоғ, Регар ва Дашнободга олиб бориб сотганлар.

Темирчилар алоҳида ихтисосликларга бўлинган оҳангарлар пўлат билан ишловчилар, чилангарлар уй-рўзгор буюмлари билан шуғулланганлар. Темирчилар темирдан ишланган нарсалар билан шуғулланишганлар. Улар дегрезлар чўянчилар, мисгар, заргарларга бўлинганлар[17].

Жанубий Ўзбекистонда ҳунармандчиликда заргарлик ҳам алоҳида ўринга эга эди. XIX аср давомида ҳудуддаги шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқларда заргарлик устахоналари фаол ишлай бошлаган. Уста заргарлар шаҳар ва қишлоқлар аҳолисига уларнинг буюртмалари асосида турли-туман тақинчоқлар ва безакларни (узук, билакузук, сирға, болдоқ латива, кўкрак ва бўйинга тақиладиган маржонлар) тайёрлаб берганлар. Аксарият заргарлар буюртмаларни кутиб ўтирмасдан ўзлари тайёрлаган заргарлик буюмларини дўконларида ёки қишлоқма-қишлоқ юриб сотганлар. Шу тариқа бу даврда аҳоли ўртасида безак ва тақинчоқлар янада оммавийлашиб борди. Бунга асосий

сабаблардан бири Шарқий Бухорони Россия томонидан истило қилиниши билан бошқа ҳудудлардан келган заргар-косибларнинг кўпайиши ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Тақинчоқ ва безаклар хотин-қизларнинг ёшига, кийим рангига, мато йўлига ва тикилиш услубига қараб танланган ва тақилган. Улар тақилиш ўрнига қараб турли хил гуруҳларга бўлинган. Шунга қараб бошга, сочга, кулоқга, бурунга, кўкракка, бўйинга, кўлга тақиладиганларга ажратилган[18].

Шеробод беклигида Жанубий Ўзбекистоннинг бошқа ҳеч бир жойида учрамайдиган хунармандчилик турларидан бири бўлган қайиқсозликни ҳам айтиб ўтиш ўринлидир. Қайиқсозлик билан кўпчилик хунармандлар шуғулланмаган бўлсада, хунармандчиликнинг бу тури билан алоҳида баъзи бир усталар банд бўлганлар. Термиз шаҳри атрофида, Амударё соҳилларида яшовчи туркманлар асосан ўз даврида жуда ноёб бўлган қайиқсозлик (қайиқ яшаш ва қайиқ таъмирлаш), хунари билан шуғулланганлар.

XIX-XX аср бошларида бутун Бухоро амирлигида Карки, Келиф ва Термиз ҳудудида усталар қайиқсозлик билан ҳам шуғулланганлар. Чунки бу бекликларда Амударё сув йўлидан савдо-сотик ишларини олиб боришда аҳоли катта фойда кўрган. Маълумотларга кўра, агар фавқулодда қайиқлар қуриш керак бўлиб қолса, Келиф беклигида, Келиф атрофида қайиқ қура оладиган 16 тадан ошиқ усталар топиш мумкин бўлган. Қайиқлар учун ёғочни Шерободдан олиб келишган. Усталар икки ой давомида 600 пудгача юк кўтара оладиган 10 тагача қайиқ ясай олишган ва бу қайиқларнинг ҳар бири 300 рублдан 352 рублгача баҳоланган[19]. Шеробод беклигида қайиқ қурувчи усталар 10 дан ортиқ бўлган. 600 пуд юк кўтара оладиган қайиқни 40 кунда ясай олганлар. Уларнинг ҳар бири 200 рублдан 235 рублгача сотилган[20]. Келифда ясалган қайиқларнинг нархига нисбатан Шерободда ясалган қайиқларнинг нархи арзонлигига сабаб, қайиқ ясаладиган ёғочлар Шеробод беклигининг ўзидан олинган. Шеробод беклигидаги Чучқагузар кечувидаги усталар

назарда тутилган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда бошқа жойлар (Термиз ва унинг атрофи)даги қайиқ ясовчи усталарни кўшиб ҳисоблаганда, уларнинг сони анчани ташкил этганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Кулолчилик Ўрта Осиё халқлари ҳаётида азалдан муҳим ўрин тутиб келган. Жанубий Ўзбекистон хунармандчилигида кулолчиликнинг ҳам ўрни катта эди. Кундалик турмуш тарзининг деярли барча соҳалари учун маҳсулот етказиб берган. Ҳар бир минтақа кулоллари ўз маҳсулотлари сифати, безалиши каби бетақрор анъаналарини яратганлар.

Жанубий Ўзбекистонда кулолчилик маданиятининг тараққиёти Бухоро, Тошкент, Ўтрор каби минтақаларнинг таъсири натижасида янада ўзлигини намоён қилган. Айниқса, Бухоронинг Ғиждувон, Фарғона водийсининг Риштон каби сопол хунармандчилик мактабларининг таъсири анча кучли эканлиги тайёрланган сопол буюмларда сезилади. Жанубий Ўзбекистонда кулолчилик тараққиётига назар ташлайдиган бўлсак, XIX аср иккинчи ярми-XX асрнинг бошларига келиб олдинги даврига қараганда пасайиб кетганлигини эътироф этиш керак. Бунга асосий сабаб, Россия маҳсулотларининг кириб келиши ва сопол идишларнинг хўжаликда кўп ишлатилмаганлиги билан изоҳланади. Лекин, Шаҳрисабз, Китоб, Қарши, Термиз, Шеробод ва Денов кулолчилик марказлари тор доирада бўлсада яшаб қолган эди[21].

Хулоса сифатида шуни таъкиддаш ўринлики, Жанубий Ўзбекистонда хунармандчилик турлари бўйича бекликларнинг жойлашув ўрнига қараб, қисман бир-биридан фарқланган. Қарши беклигида гиламдўзлик, кулолчилик, каштачилик, зардўзлик, турли хил матолар тўқиш, қурол-яроғ яшаш, темирчилик, Шаҳрисабзда кичик замбараклар, шишалардан турли тақинчоқлар, заргарлик буюмлари, чармгарлик, Шеробод беклигида кўпроқ гиламдўзлик, кулолчилик, қайиқсозлик, Бойсунда темирчилик ва унга ишлов бериш, қишлоқ хўжалигида ишлатилувчи қуролларни яшаш, қандолатчилик, Денов ва Юрчида ёғочсозлик (уймакорлик ва бошқалар), кийим-кечак,

зеби зийнат каби турларини тайёрлаш билан фарқланган.

XIX аср бошларида Жанубий Ўзбекистонда хунармандчилик буюмлари аҳоли эҳтиёжини қисман қондирган бўлсада, лекин хунарманд усталарнинг турмуш даражаси анча паст эди. Амирликда жорий этилган солиқлардан ташқари, маҳаллий ҳокимият вакиллари хунармандларга қўшимча ҳар-хил тўлов ва мажбуриятларни ҳам тўлашга мажбур қилишган. Шунингдек, мамлакатда уларга моддий ва маънавий жиҳатдан ёрдам кўрсатилмаган. Ҳокимиятнинг юқори қатлам вакилларининг этиборсизликлари оқибатида

хунармандларнинг меҳнати қадрсизланиб боради. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларига келиб эса маҳаллий хунармандлар томонидан ясалган буюмлар бозорларда касодга учрай бошлади. Чор ҳукумати Бухоро амирлигини ўзига тобе қилиб олгандан сўнг, Жанубий Ўзбекистонга Россия ва бошқа чет давлатлардан цех ва фабрикаларда ишланган замонавий саноат маҳсулотларининг кириб келиши, ҳамда уларнинг маҳаллий хунармандчилик маҳсулотларидан сифатли ва пишиқлиги, анъанавий хунармандчиликнинг ривожланишига ўзининг салбий таъсирини ўтказди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. -Т.: Фан, 1980. - 62 с.
2. Туркестанские ведомости. -3910. -№ 174.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. Т., 2006. -Б. 338.
4. Сухарева О. А. Художественные ткани // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. -Т.: Текстиль, 1954. - С. 13-37.
5. ЎЗР МДА, 3- жамғарма, I -рўйхат, 220-иш, 80-варак.
6. Бойсун, Шеробод, Денов, Узун туманлари. Дала ёзувлари, 2017 йил.
7. Юсупов Ш. Очерки истории Кулябского бекства в конца XIX - нач. XX века. -Душанбе: Тр. инст. ист. АНТадж. ССР, 1964. -67 с,
8. Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. - Т.: Фан, 1980. -68 с.
9. Полк. Галкин Военно-статистический очерк Средней и Южной части Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. Выш.57. -СПб., 1894. -377 с.
10. Кап. Гинтилло. Интендантская сведения о Бухаре // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. Вып. XXI. -СПб., 1886. -25 с.
11. Сухарева О. А. Поздне феодальный город Бухара. -Т.: Изд-во АН Уз ССР. 1962. -31 с.
12. Описание видов изделий и технологии производства деревообделочного промысла горных таджиков // Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. I. -Душанбе., 1966. -260-290 с.
13. Кармышиева Б.Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. -М.: Наука, 1979. -122 с.
14. Боғиболо, Авлод, Сариосиё, Чармгарлар маҳалласи, Бойсун тумани. Дала ёзувлари , 2016-2017 йиллар.
15. Каюмов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби. XIX-XX аср бошлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -1998. -№3. -Б. 38.
16. Шеробод Чўянчи, Қишлоқбозор қишлоқлари. Бойсун, Газа қишлоғи. Дала ёзувлари. 2016-2017 йиллар.
17. Турсунов С.Н., Турсунова Н.Н. XIX асрнинг охири - XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 2003. - № 4 -Б. 60.
18. Кап. Гинтилло. Интендантские сведения о Бухаре 1885 г // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. Вып. XXI. - СПб., 1886. - 24 с.

19. Юқоридаги асар. -27с.
 20. Холиков З. Термиз и Чаганиян в позднем средновековье. Автореф. Дисс. канд.ист.наук.
 - Самарканд, 2001. -11 с.

БОҒЛИДАРА КУРАШ МАКТАБИ ТАРИХИ

Умаров Икромжон Ибрагимович

Термиз Давлат университетининг Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси

Email: lochin-umarov@mail.ru

Аннотация: Ўзбек миллий кураши қадимги аجدодларимизнинг турмуш тарзини ўзида мужжасам этиб, ҳалолик, мардлик, ботирлик, жасурлик, эпчилик, чаққонлик, орномусни ўзида намоён этган. Ҳар бир қишлоқ, овул, уй миллий кураш таъсирида улғайган. Мазкур мақолада ўзбек миллий курашида муҳим из қолдирган Боғлидара кураш мактабининг тарихи ва анъаналари тўғрисида маълумотлар келтирилади.

Калит сўзлар: Боғлидара, кураш, олиш, Чори полвон, Турсуннозим полвон.

Аннотация: Узбекская национальная борьба кураш воплотила образ жизни наших древних предков и показала честность, отвагу, отвагу, отвагу, ловкость, честь. Каждый кишлак, аул, дом росли под влиянием национальной борьбы. В данной статье представлена сведения об истории и традициях школы борьбы Боглидара, оставившей важный след в узбекской национальной борьбе.

Ключевые слова: Боглидара, кураш, олиш, Чори полвон, Турсуннозим полвон.

Abstract: The Uzbek national wrestling kurash embodied the way of life of our ancient ancestors and showed honesty, courage, courage, courage, dexterity, honor. Every village, aul, and house grew under the influence of the national struggle. This article provides information about the history and traditions of the Boglidar wrestling school, which left an important mark on the Uzbek national wrestling.

Key words: Boglidara, kurash, olish, Chori polvon, Tursunnozim polvon.

Ўзбек миллий кураши жуда қадимий тарихга эга. Бу юртда жуда кўплаб полвонлар етишиб чиққанлиги тарихий манбалар орқали бизга маълум. Ўзбекнинг

бешикларида алплар, баҳодирлар, ботирлар, полвонлар улғайган. Полвонлар ҳар бир даврнинг номус ва ори саналган. Полвон даврада тобланган, полвонни эл суйган, эл сийлаган, полвон элнинг ори учун даврага кирган. Ота-оналар ўз ўғилларини алп бўлиб етишини Яратгандан сўраганлар. Шу боисдан ҳам Бойсун, Ҳисор, Денов, Шеробод бекликларида ном чиқарган полвонлар кўпчиликини ташкил этган.

Албатта полвон бўлиб етишиш осон эмас. Чунки полвонлик ҳам насл суради, ҳам машқ ва тарбиянинг маҳсули сифатида қаралади. Воҳада кураги ерга тегмаган, давраларда мардона курашиб рақиб устидан бир неча бор ғалаба қозонганларгина полвон деб аталган. Воҳа аҳолиси полвонларни уч тоифага: зоти полвон ўтган, Оллоҳ алплик хислатларини юктирган полвонлар, суяги полвон, яъни келбати полвонсифат полвонлар, машқ ва меҳнат орқали полвон бўлганларга бўлади.

Халқ кураш тушиш жойини “Алининг майдони” деб атайди. Қўни – қўшни овулдошлар ҳам кундалик ҳаётда бир-бирларининг болаларини ўзаро олиштириб туришган. “Ўғил боламисан, чиқ Алининг майдонига, қани кучингни кўрсат!” деб болаларнинг иштиёқини кучайтиришган. “Йиқилганни ер кўтаради” каби халқ мақолини ўз ўрнида қўллаб, йиқилган болани яна олишишга ундашган. “Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил”, - дея ёш полвонларни босикроқ бўлишга ундашган.

Миллий кураш мусобақаси учун ўтмишда тўй эгаси ўзи ҳамда қариндош-уруғлари ва ҳамқишлоқлари берган совринларни кураш баковули ва соврин тарқатувчиларда топшириб, кимга нима беришни уларнинг ўзига қўйиб беришган.

Совринлар асосан: гилам, наMAT, OT хуржун, дигил, кийимлик матолар, қўй, ҳўкиз, бузоқ, эчки, сарка, қўчқор, қўзи, улоқ, той, пул, танга кабилардан иборат бўлган. Тикув машинаси чиққан пайтларда тикув машинаси ҳам совринга қўйилган.

Ҳар бир ерда ўзига хос кураш усули мавжуд. Сурхон полвонлари курашда жуда мохир бўлиб, оёқда чалиб йиқитиш энг кўп ишлатиладиган усуллардан биридир. Воҳа полвонлари оёқ билан чалиб йиқитишда “ёнбош”, “тўғаноқ”, “қоқма”, “ўрама”, “норпўш”, “қўшша” усулларини ишлатишади. Бундан ташқари оёққа чалмасдан “учадан”, “кифтдан”, “қайтарма”, “бурама”, “қўтариб буриб ташлаш” “ийиндан ошириб ташлаш”, “силтаб отиш” каби усулларни ҳам ишлатишади. Шунингдек, курашда ҳимояланиш, кези келганда фириб ишлатиш усуллари ҳам борки бу усуллар ҳар бир полвоннинг ушбу усулларни қўллай билиш санъатига боғлиқ [1].

Баковул (давра боши, яъни ҳакам) кекса полвонлардан қўйилган. Курашни дастлаб ёш болаларни ўзаро кураштириш билан бошланиб, ундан сўнг каттароқ болалар, кейин ўсмирлар, йигитлар, охирида таниқли полвонларни ўзаро курашга туширишган. Ҳазил тариқасида кекса, нуроний полвонларни ҳам майдонга туширишиб, улардан дуо олишган, уларга махсус соврин беришган.

Баковул кураги ерга тўлиқ тегиб йиқилган кишининг рақиби бўлган полвон шарафига: “Ҳалол!”, “Ҳалол йиқитди!” – деган. Томошабинлар ҳам кийкиришиб жўр бўлишган. Бир-бирини енга олмаган полвонларни: “Енгиша олишмади”, “Кучлари тенг экан”, - дея ўзаро келиштириб совринини иккига бўлиб беришган. Агар улар ўртасида совринга мол қўйилган бўлса, танга ёки пул ҳамда тенг миқдордаги, ўша мол нархига келиштириб соврин бўлиб берилган.

Сурхон воҳасида полвонлар тайёрлайдиган мактаблар бўлган. Ана шундай мактаблардан бири Шеробод туманидаги тоғли Боғлидара қишлоғида бўлган. Бу мактабда Кўхитангтоғ марказидаги барча қишлоқларнинг

полвонлари тайёрланган ва ўз вақтида ундан кўплаб донгдор полвонларни етишиб чиққан. Чунончи, тангидевонлик Эрдона мерган Абдолбек ўғли – (XVIII аср) машҳур мерган, чавандоз ва полвон бўлган. Ғузор беги томонидан ўтказилган тўйга амирликнинг барча йирик полвонлари келишган, лекин ҳеч бири бекнинг кўкраги саккиз қарич келувчи полвони билан кураш тушишга юраги жазм этмас эди. Шунда яқиндагина уйланган Эрдона мерган бекнинг полвони билан кураш тушишга талабгор бўлади. Биринчи қўлдаёқ Эрдона мерган полвонни йиқитади. Аммо уни ҳисобга олишмаган. Эрдона мерган полвон билан яна икки марта курашга тушиб, ғолиб бўлади.

Қойил қолган бек Эрдона мерганга: Майли, энг катта совринни сенга бераман, фақат бунинг учун бир бўталокнинг жағини айиришинг керак бўлади, – дейди. Мерган рози бўлади. Сўнг унга бир бўталокни олиб келишади. Мерган қаттиқ кучаниб, тиззасига қадар тупроққа беланиб, бўталокнинг оғзини иккига айириб ташлайди. Аммо ўзи ҳам қаттиқ шикастланади. Бурнидан тирқираб қон келиб қолади. Ҳамма ёш полвонга тан беради. Бек ваъдасининг устидан чиқиб, уни катта мукофотлар билан тақдирлайди [2].

Ушбу мактабнинг яна бир доврўғли полвони Давлат Бердиали ўғлидир (1890-1962). Давлат полвон Шерободнинг Ғоз қишлоғида туғилган, касби чўпон бўлган. Давлат полвон эл орасида Давман (Девман) полвон номи билан машҳур бўлган. Давман полвон 15-16 ёшидан кураш тушган. Унинг устози Бухоро амирлигида анчайин номдор бўлган Нодир полвон бўлган. Давман полвон каттагина полвонтошни елкадан ошириб машқ қилган. XX асрнинг 10 йилларида бекликда машҳур полвон даражасига эришган. Шу даврда у Шеробод, Бойсун, Ғузор, Шаҳрисабз, Балхда бекликларида ўтказилган курашларда мутлоқ ғолиб бўлган. 1916 йилда Балхда Бухоро, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистон полвонларининг беллашуви бўлиб ўтган. Ушбу беллашувда афғонларнинг “енгилмас” деб ном чиқарган полвонини мағлуб қилган. Шунда афғон полвони жанжал чиқарган. Лекин халойиқ Давман полвонни ҳимоя қилиб уни кечаси Амударёдан ўтказиб юборишган [3].

Шерободнинг Ғоз қишлоғида яшаб ўтган Шерободнинг Кампиртепа қишлоғилик Абсамат полвон Жабборов, яъни Абса полвон бутун бошли ўтовни барча жиҳозларини бир жойга тўплаб, маълум масофага кўтариб бора олган [4].

XX аср бошларида Боғлидара полвонлар мактаби яна бир нечта улуғ полвонларни етиштириб чиқарди. Улардан бири Турсуннозим полвон Қурбонёр ўғли (XIX аср иккинчи ярми – 1926) Шеробод бегининг моҳир полвонларидан бири бўлиб, тўй ва сайлларда ўтказилган кураш мусобақаларида доимо мутлоқ ғолиб бўлиб келган. Бу полвоннинг бўйи икки метрдан ортиқ бўлган. Шеробод беклигидаги бир тўйда мутлоқ ғолиб бўлиб бекнинг совринини олган Турсуннозим полвон халқ орасида “Элни оғалаган полвон” номини олган. Ваҳоланки бундай номга фақат кураш мусобақаларида эл орини ҳимоя қилиб, бошқа юрт полвонларини енга олган полвонлар эришган. Турсуннозим полвон Хатак қишлоғида вафот этган. Хатакдаги мулла Ота қабристонида дафн этилган [5].

Шерободнинг Хатак қишлоғида яшаб ўтган Чори полвон Эшпўлат ўғли (1880-1941) ҳам кураги ерга тегмаган алп бўлган. XX асрда Сурхон воҳасининг энг машҳур полвонларидан бири бўлган. Бойсун ва Шеробод бекликларида бўлиб ўтадиган кураш мусобақалари Чори полвонсиз ўтмас эди. Иймони мустаҳкам, иродали, мард, ҳалол, элсевар одам бўлган. Курашда ғирромлик бўлишга умуман йўл қўймаган. Камбағал ва ожиз кишиларни ҳамиша ҳимоя қилиб юрган. Шу хислатлари билан эл ҳурматиға сазовор бўлди. Чори Эшпўлатов ёш полвонларни тайёрлаш учун Боғлидарага кириш жойида катта-кичик бир нечта тош қўйдирган. Ўзини полвон деб билган киши шу тошлардан бирини кўтариб, токча устиға қўйиши шарт эди. Энг катта тош 180 кг бўлиб, Чори полвон тоши дейилади. Бу тошни Чори полвондан ташқари, фақат Қурбонёр ўғли Турсуннозим полвон кўтара олган. Қолган тошлар ўртача 120-150 кг атрофида бўлган. Турсуннозим полвон машқ қиладиган тош оз эмас, кўп эмас нақ сандикдек келган.

Чори полвоннинг невараси Абдол

полвон Жўраев (1930–2004) ҳам бобоси изидан борди. Сурхондарё биринчилигида Менгзиё полвонни курашда мағлуб этиб, вилоят чемпиони бўлган. Ўрта Осиё республикалари ўртасида ўтказилган курашда фахрли иккинчи ўринни эгаллаган. 1956 йилда Москва шаҳрида бўлиб ўтган жаҳон ёшлари спорт фестивалида мутлоқ чемпион бўлган. Абдол Жўраев сурхондарёлик полвонлар орасидан етишиб чиққан биринчи жаҳон чемпионидир [6].

Боғлидара полвонлар мактабининг яна бир йирик вакили Наврўз полвон Назаров (1926–2007) Хатак қишлоғида туғилган. Ёшлигидан курашга қизиққан. Тўйларда кураш тушиб, эл орини ҳимоя қилган. II жаҳон уруши йилларида фашизмга қарши курашда қатнашган. Наврўз полвон 1999–2000 йилларда кураш бўйича Президент кубоги совриндори бўлган. 12 та медал эгасидир [7].

Умуман олганда бу мактабдан бошқа яна кўплаб полвонлар етишиб чиқди. Улар орасида Абдузоир полвон Нозимов, Ниёзкелди полвон, Отакул полвон, Ҳофизкелди полвон, Оллоёр полвон, Саҳи полвон, Улуғ полвон, Тилак полвон Тошпўлатов, Рустам полвон Зоиров, Сафар полвон Қўнғиротов, Саид полвон Эшонкулов, Сафар полвон Номозов, Исмат полвон Раҳматов, Раззоқ полвон, Пиримқул полвон, Абдуҳалил полвон, Абдумўмин полвон, Муҳаммади полвон, Тоғаймурод полвон, Аллаёр полвон, Ўткир полвон ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин.

Бойсун беклигининг номдор полвонларидан даштиғозлик Йўлдошали полвон, унинг шогирдлари Саманчи (Ҳакимали) полвон, Умир полвон Қосим полвон, Хидир полвон, Хўжамқули полвон Ашур полвон, Исмат полвон, Тўра полвонлар бўлган [8].

Хулоса қилганда, Сурхон воҳаси азалдан курашга қизиқиб келган. Бу ернинг полвонлари ҳам содда ҳам дўлвор, бироқ ҳалол, полвон келбатига яраша, полвон сифати, полвон сийрати ҳам бор. Шу боисдан ҳам эл доим полвонлари билан фахрланган, полвонларини сийлаган, уларни давранинг тепасиға ўтирғизган. Оила тарбиясида одоб-ахлоқ маънавий тарбияси

билан бирга, жисмоний бакуватлик, | сингдирилган.
чаққонлик, мардлик, жасурлик тарбияси ҳам

Адабиётлар рўйхати:

1. Тошпўлатов Ж., Жумакул А. Сурхон полвонлари. –Термиз: Жайхун, 1995. – Б.125.
2. Турсунов С.Н., Пардаев Т., Бегимкулов О. Ўзбек миллий кураши тарихи ва анъаналари. – Термиз: Сурхоннашр, 2015. –Б. 44.
3. Умаров И., Раҳмонов Ҳ., Худойбердиев Э. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар (хатакилар уруғи мисолида). –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2014. –Б. 211-212.
4. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунов А., Тоғаева М. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи. –Тошкент: Мухаррир, 2012. –Б. 151–152.
5. Умаров И. Бадаш: тарих ва анъана. –Термиз: Сурхоннашр, 2018. –Б. 93.
6. Умаров И., Раҳмонов Ҳ., Худойбердиев Э. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар... –Б. 213.
7. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунов А., Тоғаева М. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи. –Тошкент: Мухаррир, 2012. –Б. 151–152.
8. Турсунов С.Н., Пардаев Т., Бегимкулов О. Ўзбек миллий кураши тарихи ва анъаналари. – Б. 40.

SURXON VOHASIDA YUZ (JUZ) LARNING MILLIY KIYIM-KECHAKLAR VA ZEB-ZIYNAT BUYUMLARI

Dulanov Otabek Yuldashevich,

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida katta o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya: O'zbek xalqining ananaviy kiyimlari va taqinchoqlari moddiy madaniyatning mushtarak bir qismini tashkil etib, xalqimizning milliy xususiyatlari, urf odatlari hamda estetik didini namoyon etgan. Boshqa xalqlar kiyimlari singari o'zbeklarning ananaviy kiyimlari uzoq tarixiy jarayonlar davomida, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hamda urf-odat, marosim, an'analar ta'sirida davrlar o'tishi davomida o'ziga xos xususiyatda shakllanib, rivojlanib kelgan.

Kalit so'zlar: Kiyim-kechak, Vaxshivor, Sangardak, Sho'rchi, Qarluq, G.Arandarenko, «kuloh», «qalpoq», jiyda, o'rik (zardoli), jinjaq, «ko'krakband», «pesh chak», «peshkumo», «Elka yoqali», «kiftaki», «halqayi Muhammadi», «muhammadi sirg'a», «uch oyoqli», «besh oyoqli».

Абстрактный: Традиционная одежда и украшения узбекского народа являются общей частью материальной культуры и отражают национальные особенности, обычаи и эстетический вкус нашего народа. Как и одежда других народов, традиционная

одежда узбеков формировалась и развивалась по-своему в ходе длительных исторических процессов, под влиянием социально-экономического развития, обычаев, обрядов и традиций.

Ключевые слова: Одежда, Вахшивор, Сангардак, Шорчи, Карлук, Г. Арандаренко, «шапка», «кепка», жийда, абрикос, джинджак, «нагрудник», «пеш» чак», «пешкумо», «погон», «кифтаки», «халкайи Мухаммади», «серьга Мухаммади», «трехногий», «пятиногий».

Abstract: The traditional clothes and jewelry of the Uzbek people are a common part of the material culture and show the national characteristics, customs and aesthetic taste of our people. Like the clothes of other nations, the traditional clothes of Uzbeks have been formed and developed in their own way during long historical processes, under the influence of social and economic development, customs, rituals, and traditions.

Key words: Clothing, Vakhshivor, Sangardak, Shorchi, Qarluq, G. Arandarenko,

"hat", "cap", jiyda, apricot, jinjak, "breastplate", "pesh" chak, "peshkumo", "shoulder collar", "kiftaki", "halqayi Muhammadi", "Muhammadi earring", "three-legged", "five-legged".

Kiyimlar davrlar o'tishi bilan, ijtimoiy-siyosiy rivojlanish jarayonida o'ziga xos tarzda rivojlanib boradi. Bu esa tadqiqotchilardan kiyimlar tarixini o'rganish va uni yoritishda katta mas'uliyat talab etadi. Chunki xalqlarning etnik tarkibini o'rganishda hamda uni ilmiy asoslashda kiyimlarning davrlar o'tishiga qaramasdan o'z milliyligini saqlab qolganligi o'ziga xos o'ringa ega [8;C.151-168].

Eng avvalo, kiyim-kechaklarni ilmiy tahlil etishda ularning asosini tashkil etgan matolar va mato tayyorlash usullariga to'xtalmoq lozim.

Tadqiqotda XIX asr oxiri – XX asrning birinchi yarmida O'zbekiston hududi, qolaversa, Surxon vohasi yuz (juz)larida kiyim-kechaklar uchun zarur bo'ladigan matolar asosan uy sharoitida tayyorlangan. Hudud aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan ko'proq mashg'ul bo'lganligi uchun matolar paxta va jundan, ba'zi hollarda esa ipakdan tayyorlangan. XX asrning boshlariga qadar Vaxshivor, Sangardak, Sho'rchi va Qarluq kabi hududlarda teriga ishlov berib, bosh, ustki va oyoq kiyimlar hamda shu kabi boshqa kiyimlar ishlab chiqarish o'ziga xos tarzda rivojlangan[9].

Surxon vohasi yuz (juz) larining yuz, va kam sonli etnik guruhlar paxtadan turli xildagi matolar to'qigan. Chorvachilik bilan shug'ullangan do'rmon, yuz, qo'ng'iroq va shu kabi urug'lar aholisi ko'proq jundan mato to'qiganlar.

Umuman, xalqona kiyimlar uchun asos bo'lgan matolarni tayyorlashda ham badiiy uslub asta-sekin o'zgarib bordi, ammo XX asrning 20-yillari oxiridayoq to'qish texnikasida muayyan siljishlar sodir bo'lgan. Chunonchi, mahalliy ustalar tomonidan ishlab chiqariladigan matolarga fabrika iplarining qo'shilishi, jumladan, mahalliy usulda tayyorlanadigan alachalarga Rossiya fabrikalarida tayyorlangan iplarni qo'shib tayyorlash ularning yuqori sifatli, nafis va tekis matoga aylanishiga olib kelgan[5;C.18]. Lekin Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida ishlab chiqarilgan matolar o'zining an'anaviy ko'rinishini saqlab qoldi. Bu davrda voha aholisi

kiyimlari avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qadimiy matolardan – olacha, bo'z, xonatlas, qalami, banoras, shoyi, beqasam, adras, so'si va boshqa matolardan tikilgan.

Tadqiqotda XX asr boshlarida rasm bo'lgan o'ziga xos chiziqli o'tkazish uslubi davom ettirilgan va rivojlantirilgan. Ayollar va bolalar uchun kiyim tikishda ishlatiladigan beqasamning och pushti rangi paydo bo'lgan. 1930-yillarda nimshoyi matolarni ishlab chiqarishda gulbosma usulda mato ishlab chiqarishga ixtisoslashgan rus fabrikalarida ishlab chiqarilgan arzon ip gazlamalarning ko'plab keltirilishi munosabati bilan mahalliy matolar keskin kamayib ketgan[4;B.115-116].

XX asrning 40-yillariga kelib Respublikadagi to'qimachilik kombinatlari va fabrikalarida chit, satin, maya, shifon, batist, krepsatin, kashemir kabi matolar ishlab chiqarila boshlangan va bu mahsulotlarning aksariyati mahalliy aholi tomonidan kiyim-kechaklar va uy-ro'zg'or buyumlari uchun xarid qilingan.

Tarixiy-etnografik adabiyotlardan ma'lumki, Surxon vohasi yuz (juz) larining milliy kiyimlarining taraqqiyoti etib, o'zgarib borishi doimiy jarayon bo'lsa-da, lekin kiyim-kechaklardagi jiddiy burilishlar XIX asr so'nggi choragida va XX asrda yuz bergan. Ayniqsa, ulkan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va fan-texnika taraqqiyoti davri hisoblangan XX asrda Surxon vohasida yuz (juz) larning milliy kiyimlari rivojida «inqilobiy» o'zgarishlar sodir bo'lib, ularning konstruktiv-texnologik va kompozitsion qurilishida yangi usullar, bichimlar paydo bo'lgan[4;B.113]. Surxon vohasi yuz (juz) larining an'anaviy kiyimlarining transformatsiyasini maxsus tadqiq qilgan S. Davlatovning yozishicha, bu davrda bir tomondan, O'zbekiston hududida sodir bo'lgan turli tarixiy jarayonlar, xususan, o'zbeklar turmush tarziga rus va Yevropa madaniyatining jadal kirib kelishi mintaqalarning ma'naviy hayotiga sovet mafkurasining majburan joriy etilishi bilan birga texnika taraqqiyotidagi qator o'zgarishlar ham milliy kiyimlarning tikilishi, bichimi, shakli va kiyimlar uchun ishlatiladigan mato turlari hamda mato tayyorlash texnologiyasining jiddiy o'zgarishiga olib kelgan[4;B.113].

Umuman olganda, Surxon vohasi yuz (juz)

larining an'anaviy milliy kiyimlarining evolyusiyasi va transformatsiyasini tadqiq qilish shuni ko'rsatdiki, tadqiqot davrida erkaklarning kiyim-boshlari ayollarnikiga qaraganda ko'proq o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, lekin aynan voha erkaklari kiyimlarida Respublikamizning boshqa hududlariga qaraganda milliylik ustun ahamiyat kasb etgan.

Surxon vohasida yuz (juz) larining engil kiyimlaridan biri ko'ylak bo'lib, ko'ylaklar o'yma yoqa, elka yoqa hamda kiftaki deb nomlanib, yoqalari qo'lda tikilgan hoshiyalar yoki jiyaklar bilan bezatilgan. Bo'yi tizzadan pastga tushirilgan bo'lib, englari keng hamda uzun bo'lgan[10].

Surxon vohasi yuz (juz) larining erkaklarning kiyim tagidan kiyadigan engil ich kiyimlaridan biri yaktak ko'ylakdir. Yaktak ko'ylakning yoqasi ichidan to'rtburchak shaklda qo'shimcha mato qo'yilib, oldi ochiq bo'lgan[11]. Yengil kiyimlardan bo'lgan tik yoqali ko'ylak, uzun va keng englari, bo'yi hamda uzun old yoqasi bilan farq qilgan[12].

Surxon vohasi yuz (juz) larining erkaklari kiyadigan ishton cholbar, poyjoma deb atalib, uzun va keng bo'lib, lipa, og' (g'ishtak) hamda poychadan iborat bo'lgan. Ishtonning tikilish uslubi vohada deyarli bir xil bo'lgan. Xususan, lipasiga ishtonbog' o'tkazilib, og'i katta bo'lib, poycha oralig'ida osilib turgan. Poychalari esa tizzadan past, to'pig'dan baland holda tikilgan. Erkaklarning ishtonlari asosan bo'zdan tikilgan[13].

Tadqiqotda XX asrning 30-40-yillaridan boshlab Surxon vohasi yuz (juz) larining erkaklar kiyimlarida ayrim o'zgarishlar sodir bo'lgan bo'lib, erkaklar ishtonining o'rniga shimlar kiyish rasm bo'la boshlagan. Mahalliy erkaklar orasidan chiqqan partiya rahbarlari, o'qituvchilar orasida qora va ko'k rangdagi movut yoki jundan ikki yoni chiqarib tikilgan galife shimlarni pochasi tor, qora yoki jigar rang etik bilan birga kiyish rasm bo'lgan. Yozda esa engil kitel va qattiq matodan tikilgan shim kiyilgan. Ba'zida kitel bilan pastki qismi qaytarilgan uzun shim ham kiyilgan. Lekin o'z navbatida shuni ham aytib o'tish kerakki, yangi rusumdagi kiyimlarning kirib kelishi milliy bichimdagi kiyimlarni butkul siqib chiqara olmagan va milliy hamda zamonaviy bichimdagi kiyim-boshlar o'zaro uyg'unlikda

kiyilgan. Chunonchi, vohada ham Respublikaning boshqa hudud (region) larida bo'lgani singari bu davrda erkaklar evropacha fasondagi kostyum-shimlarni oldi hamda yoqasi kashtalangan milliy bichimdagi ko'ylaklar bilan birga kiygan[4;B.125].

Surxon vohasi yuz (juz) larining belbog'i qadimdan o'zbek va tojik xalqlari tomonidan e'zozlanib kelinadi. Belbog' erkaklar ust kiyimi, ya'ni chopon, jelak ustidan belga bog'lanadigan ro'mol bo'lib, bo'z, shoyi kabi matolardan kashtali hamda kashtasiz tikilgan. Belbog'ni vohaning Oltinsoy tumani Jobu, Qarluq, Ipoq va Qumpaykal qishloqlari ayrim aholisi «belqars» deb atagan[14]. Surxon vohasi yuz (juz) larining chorvador aholisining jundan to'qilgan matolardan ham belbog'lari bo'lgan[3;C.112]. XX asrning birinchi choragida vohada chopon kiyganda albatta, belbog' bilan belini bog'lab yurganlar. Shuningdek, to'ylarda sarpo sifatida, erkak kishilar beliga belbog' bog'langan. Xususan, to'yda kuyovga to'n kiydirib, belbog' bog'lashgan. Yoshi katta keksa kishilar oq matodan tikilgan belbog'lar bog'lashgan. Yosh yigitlar esa katta rangdor kashtali, bezakli belbog'lar bog'lashgan. Davlatmand odamlar ikki, uchta belbog' bog'lab yurishgan. Bu esa ularning qay darajada hurmat e'tiborga loyiqligi hamda boyligidan dalolat bergan[15]. XX asrning 30-40-yillariga kelib yoshlar va o'rta yoshdagi erkaklar belbog' bog'lamay qo'yanlar. Bu esa vohada erkaklarning belbog' bog'lash an'anasining asta-sekin kundalik turmushdan chiqa boshlaganligidan dalolat beradi.

Turkiy xalqlarda bosh kiyimni tikish, kiyish hamda u bilan bog'liq urf-odatlar qadimdan rivojlangan. Mamlakatimizda, qolaversa, Surxon vohasi yuz (juz) larining erkaklarining keng tarqalgan bosh kiyimlari salla, do'ppi va telpakdir. Vohada madrasada ta'lim olayotgan yosh yigitlar[7] va yangi uyulanayotgan kuyovlar o'raganlar[16].

Tadqiqotda Surxon vohasi yuz (juz) larining erkaklar bosh kiyimlaridan yana biri do'ppi bo'lib, tikilish uslubi, bezatilishiga ko'ra bir-biridan farq qilgan[6;C.350-351]. Do'ppi avra, astar, jiyak hamda piltadan tashkil topgan. Dastlab har biri alohida tikilib, keyin qo'shib tikilgan. Do'ppilarning tikilishida salla, salla tagidan kiyadigan dumaloq, qirrali, ya'ni

«kuloh» hamda o'zi yakka holda kiyiladigan to'rt burchak xillari bo'lgan[17]. Shuningdek, vohada chorvador aholi qish fasli uchun tuya junidan to'qilgan matodan ham do'ppi tikkanlar. Vohaning qo'ng'iroq, yuz urug'iga mansub aholisi do'ppini «qalpoq» deb atashgan[18].

XIX asr oxiri – XX asrning birinchi yarmida Surxon vohasi yuz (juz) larining an'anaviy oyoq kiyimlari mahalliy ustalar tomonidan tikilgan bo'lib, takaki, choriq, hakkari, mo'kki, toshovon kabi oyoq kiyimlar tayyorlangan. Etik hamda maxsi-kovushlarni vohadagi hamma ustalar ham tayyorlay olmagan. Bu xildagi oyoq kiyimlar uchun xomashyo sifatida ot, tuya, qoramol, qo'y va echkin oshlangan (iylangan), terilaridan foydalanilgan. Teri jiyda, o'rik (zardoli), jinjaq ildizlaridan qaynatib tayyorlangan suvga 2-3 kun solib qo'yiladi. Qizg'ish rangga kirgan bu teri oshlangan. Takaki asosan qoramol terisidan qilingan. Shuningdek, choriq hamda popushlar ham qoramol terisidan tikilgan.

Masalan, choriqning orqa to'voni tagidan tasma ip qilinib, oyoqqa aylantirib bog'lab qo'yilgan. Choriqlar asosan yog'in-sochin davrida kiyilgan[2;C.230]. Maxsi va mo'kkilar sarka terisidan tikilgan. Asosan yog'ingarchilik davrida kiyiladigan hakkari kovushlar yog'ochdan yasalgan[1;C.246-248]. O'z navbatida XX asrning birinchi choragigacha erkaklar tomonidan ommaviy tarzda kiyilgan mukki, choriq kabi oyoq kiyimlari XX asrning 40-yillariga kelib fabrikalarda ishlab chiqarilgan poyabzallarning vohaga kirib kelishi natijasida kundalik hayotdan chiqib keta boshlagan.

Xuddi shu davrdan boshlab vohada ham boshqa mintaqalarda bo'lgani singari fabrikalarda ishlab chiqarilgan paypoqlarni kiyish ham mahalliy aholining ayrim qatlamlari orasida rasm bo'lgan. Ilgari mahalliy aholi oyoq kiyimlarini paytava yoki jundan to'qilgan

paypoqlar bilan birga kiygan bo'lsa, XX asrning 50-yillaridan boshlab fabrikalarda ishlab chiqarilgan paxtali paypoqlarni kiyish tarqalgan. Qolaversa, aynan mazkur davrda an'anaviy oyoq kiyimlar o'rniga xrom etik va botinkalar kirib kela boshlagan.

O'zbeklarning qadimiy va milliy kiyim-boshlarini o'zida mujassamlashtirgan Surxon vohasi yuz (juz) larining ayollarining kiyimlari etnografik va faktik materiallarga boyligi bilan ajralib turadi. Ayollar kiyimlari yil fasllariga qarab qishki, bahorgi, yozgi, kuzgi kiyimlarga; qaysi holatda kiyilishiga ko'ra kundalik, bayram va marosim kiyimlariga; tananing qaysi qismiga kiyilishiga qarab ichki, ustki, bosh, oyoq kiyimlariga bo'lingan.

Xulosa qilib shuni alohida ta'kidlash kerak, Surxon vohasi yuz (juz) larining an'anaviy kiyimlari va taqinchoqlari o'zbek maishiy moddiy-ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi sifatida, o'zida milliy xususiyatlarni aks ettirgan. Moddiy madaniyatning muhim komponenti bo'lgan an'anaviy turarjoylar, kiyim-kechaklar va taomlarida aynan etnik guruhlarining xo'jalik-madaniy an'alaridan kelib chiqqan holda ko'plab umumiyliklarga ega bo'lishi bilan birga o'ziga xos tafovutlarga ega edi. Masalan, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi etnik guruhlarda bu komponentlar bir qadar konservativ xarakterda bo'lib, tashqi etnik omillar ta'sirida o'zgarishga juda kam uchraydi hamda inoetnik ta'sirlarni ham o'ziga singdirib yuborgan. Chunki, o'troq aholining moddiy madaniyati asrlar davomida shakllangan tarixiy mahalliy o'zak madaniyatga tayanadi. Mahalliy o'troq aholining uy-joylari intereri, kiyim-kechaklar tayyorlash va tanlashdagi tajribasi va estetik didi, taom tayyorlashdagi boy pazandachilik an'analari qadimiy o'troq madaniyatga asoslangan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Душанбе, 1953. Вып. II. –С. 246-248.
2. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. –Фрунзе: Академиа наук КиргССР, 1962. –С. 230.
3. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1966. –С. 112.
4. Davlatova S. Qashqadaryo milliy kiyimlari: an'anaviylik va zamonaviylik. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. –B. 113, 115-116, 125.

5. Сухарева О.А. Художественные ткани // Рукопис Института искусствознания. Инв. 291. –С. 18.
6. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // ТИЭ. – М., 1954. Т. XXI. –С. 350-351.
7. Tursunov S.N. Surxondaryo viloyati tarixini o'rganish. –Toshkent, 1997. –B. 43-44; Mualliflar jamoasi. Surxondaryo. –Toshkent, 1996. –B. 172-173;
8. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Ташкент, 1982. –С. 67-68.
8. Задыкина К.Н., Сазонова М.В. Мужская одежда узбеков Хорезма конца XIX – начала XX в. // Костюм народов Средней Азии. –М., 1979. –С. 151-168.
9. Dala yozuvlari. 2019-2020 yillar. Sho'rchi, Oltinsoy, Denov, Sariosiyo, Uzun tumanlari.
10. Dala yozuvlari. 2020 yil Oltinsoy tumani Lo'kka, Bodihavo, qishloqlari; 2020 yil. Uzun tumani Xo'jaasmin, Xavot qishloqlari.
11. Dala yozuvlari. 2020 yil Qumqo'rg'on tumani Jiydali, Jonbosh qishloqlari; 2020 yil. Sariosiyo tumani Tog'chiyon, Gazarak qishloqlari.
12. Dala yozuvlari. 2020 yil. Sho'rchi tumani Obodon, Shaldiraq qishloqlari; 2020 yil. Uzun tumani Chaqar, Beshkapa qishloqlari.
13. Dala yozuvlari. 2020 yil. Denov tumani Dahana, Dunyotepa qishloqlari; 2021 yil. Qumqo'rg'on tumani Kal, Xo'jamulki qishloqlari.
14. Shaniyazov K.Sh., Ismoilov X.I. Ko'rsatilgan asar. –B. 74-75.
15. Dala yozuvlari. 2019-2020 yillar Oltinsoy, Denov, Sariosiyo tumanlari.
16. Dala yozuvlari. 2019 yil Uzun tumani Boybicha, Qurusoy, Xavot qishloqlari.
17. Dala yozuvlari. 2019 yil. Qumqo'rg'on tumani Bag'ara, Jiydali qishloqlari.
18. Dala yozuvlari. 2020 yil. Oltinsoy tumani Bibi Zaynab, Bo'lak, Ipoq qishloqlari.
- Dala yozuvlari. 2021 yil. Qumqo'rg'on tumani Jaloyir, Oqjar qishloqlari; 2021 yil. Sho'rchi tumani Baxshepa, Oqtumshuq qishloqlari.

THE SKILLS OF THE TAJIKS LIVING IN THE OASIS IN HORSE AND CATTLE BREEDING

Akhmedov Sardor Sayriddin son,
doctor of philosophy (PhD), teacher of the department of world history of
Termiz State University

Abstract: A comparative study of the national Horse-breeding of the Tajik ethnic communities of the Surkhandarya oasis shows that the traditional ethnic aspects. The inhabitants of the oasis go in for horse breeding since the ancient times. Before the beginning of kupkari (goat breaking competition) the stable man who tests are called testing stable-men.

Keywords: Kupkari, Ulak, Siyobayir, Arabi, Horse, Draught horses, Saman, Jiyron, Chakir.

Аннотация: Сравнительное изучение национального коневодства таджикских этносов Сурхандарьинского оазиса показывает наличие традиционных этнических аспектов. Жители оазиса

занимаются коневодством с древнейших времен. Перед началом купкари (соревнования по разбиванию коз) конюха, проводящего испытания, называют конюхами-испытателями.

Ключевые слова: Купкари, Улак, Сиебайир, Араби, Лошадь, Тяжёлые лошади, Саман, Жийрон, Чакир.

Annotatsiya: Surxon vohasi tojik elatlarining milliy yilqichilikni qiyosiy o'rganish an'anaviy etnik jihatlar mavjudligini ko'rsatadi. Voha aholisi qadimdan yilqichilik bilan shug'ullangan. Ko'pkari (suyak sindirish musobaqasi) boshlanishidan oldin sinovlarni o'tkazuvchi kuyovga sinov kuyovlari deyiladi.

Tayanch so'zlar: Ko'pkari, Uloq,

Siyobayir, Arabi, Ot, Og'ir otlar, Saman, Jiyron, Chaqir.

The inhabitants of the oasis go in for horse breeding since the ancient times. The horses were fed to use them a transport means and participating in to horse competitions called "kupkari". The tribes and ethnic Tajik groups liked paid a special attention to horsebreeding. Even among Tajiks tribes the name of maydatoy (short stallion) is connected with totemism. The name maydatoy meant a small figured, short – necked horse. The following types of horses as: "jiyron", "grey", "chakir", "kavut"(blue), "safedra"(white fur), "marqa", "siyobayir", "arabi", "safedtaka" were fed. With the native horses were crossed the horses, the names of which mentioned above and created new stocks as "saman", "to'riq" and others. Among the horses jiyran and turik were considered the most coloured ones. The horses were named according to their ages, jender, to the order of their use.

Of course, this method of farming is an example of the traditional way of life of the Tajiks, which is related to animal husbandry. Such traditionalism in the economy of different ethnic communities creates an opportunity for preservation of many ethnographic signs in the lifestyle and culture of these peoples.

The information obtained from the informants during the field ethnographic research shows that among the Tajiks of the oasis, yearling is considered a type of livestock breeding. It was widely used for the cultivation of dry lands and for transporting the products to the villages. Nowadays, due to the adoption of agricultural machinery, yearlings are kept for grazing or for horse milk. In the mountains of Hisar, the only herd of wild boars is raised in the oasis. The herd has about 1000 horses. In April-May of the year, yearlings are taken to the mountains for feeding. In late August and early September, they are brought down from the mountains to feed in special stables. Horsebreeding is considered a sensitive type of animal husbandry, therefore, goats are taken to the mountains for feeding later than sheep and black cattle, and they are brought earlier due to the extreme sensitivity of horses and because they die quickly in cold weather. Although horse

breeding among Tajiks has decreased significantly nowadays, it can still be found in many households. Horse breeding is common among the Tajiks, who mainly grow barley and wheat. For commercial purposes, you can find Tajiks raising horses, they are raised to produce horse milk and horse meat.

A new born horse - stallion, one year old – a young stallion, from one to two years – foal (yearling), two- three aged – "gunan", three-four aged – "dunan", after four years old, female is called mare, male – a stallion. Blue coloured horse – grey, brown coloured – chil. Draught horses were called "chubir". A newly bore horse is mare. The herds of horses are called skeleton. The people who feed the horses in special stables are stablemen. Before the beginning of kupkari (goat – breaking competition) the stable man who tests them are called testing stablemen. Well to do families fed about ten horses in oasis. The horses which became weak and can not participate in the goat-tearing competition were used for riding after the flock to watch them. But the horses specially were kept for goat-tearing competitions (kupkari). Therefore a lot of famous riders could be found in this country. According to Tajiks people epos and miphological traditions the horses were considered a close friend and assistant of a hero. "Horse – a fellow's wing" says a saying and it is not said in differently Old Tajiks burned the horse and its harness of a died man and took them to his grave. The people of the oasis made a sacrifice to a horse elder and sponsor bibiKambar. The inhabitants of this oasis respected the horse as a divine animal. If the horses head tied directed to dwelling house the horse with its breath brings abundance to that house. Where the horse there is no demon, say the people. The horse has its demon and demons don't enter the house, where is is a horse. The horseshoe is hung on the door as a sign of income benefit. A new born child's dress before being put on a child, it is put on a horse's stake first. The women's paranji (a kind of curtain to hide their faces) is also weaved from horse's mane. To beat the horse on the head by aknot is considered a sin. There were composed musics and verses devoted to Hazrat Ali's horse – Duldul, Gurigli's horse – Girot, Alpomish's horse – Baychibar among the people.

The existence of places named "Alpomish's horse's feeding through", "traces of Baychibar tells that people treated horses with kindness and respect.

Cattle breeding is considered as a well developed type of economy in Surkhan oasis from ancient times. In the meadows of arid steppes and on foots of mountations of the region, there were cultivated flocks of sheep and goats, herds of horses and camels. Cattle-breeding farming supplied the population not only with cattle-breeding products, but they provided with pack animal (beast of burden) as well.

Horses, donkeys, camels and oxen are used for carting, ploughing lands, churn oil-milling. Besides, cattle-breeding played an important role in supplying the army with pack-animals as well. The formation of cattle-breeding in the oasis dates back to the mmesolith period. Because, cattle breeding is a type of economy formed from hunting. It is not in vain the description of wild oxen huntinghunting process in the Zerautsoy pictures. The holy book of zaroostrians "Avesto" also pays great attention to cattle-breeding. There were expressed in "Avesto", the beliefs of people to horses, cattles and small hoofed domestic animals. For example, God fixed with the name Frodat-Fshova patronized small animals. Besides, Ancient Baktria was known with its camels. Ahamanids have described Baktrians leading camels on the wall pictures of Persopol city of Iran. Baktrian camels were one humped, and popular in all eastern world. Peoples of Surkhan oasis paid great attention to horse-breeding from ancient times. Particularly, there were depicted the pictures of Tohariston aristocrats riding on horses and hunting wild animals, found in Tovka castle, which was considered as a residence and customs post of Kufan rulers of V-VI centuries. The hills on the foot of Bobotog, Kuhitang, Boysuntog and Hissar mountains, Istara and Tevat deserts of the region were used for meadowing. Cattle-beerders of the region had regular trade relations with settled. Cattle-breeders sold their sheep and goats in the markets of Denov, Sherobodbekids. At the end of the XX century Mirshodi animal market was rather populous. Cattle-breeders regularly supplied settled people

with the products: meat, milk, sour-milk, wool, leather and others. Cattle-breeders particularly dealt with crafting, made coats, chakmons, sheep-skin coat, kebanak, wine-skin, saddle and horse harness and sold to the settled people.

The biggest ethnic tribes of the region, such as Tajiks, were considered as cattle-breeders. They minly dealt with sheep-breeding. Horses were close friends of herdsmen, who took their sheep to the meadows in mountainous and hills, after they gave births in spring. That's why, in all epic poems horses were described as close fellow-traveller and assistant of herdsmen. The population of the region has been developing the traditions of cultivating sheep-breeding, cattle-breeding, horse-breeding, and camel-breeding from generation to generation.

The people of the valley specially used cattle-breeding in agriculture. The cattle mostly were fed by settled inhabitants. Cattle meat was scarcely used. Because the cattle meat considered of low colorific value, only the calf and bull meat was used in wedding parties and gatherings. Long horned animals according to their ages were called (named) differently. Namely, a new born cow is called a calf, a calf of over one year – turpi, two years old – heifer, a muscular cattle of four years old – a bull, a two years old femenon cattle – heifer. Long horned castles were close helpers of farmers in agriculture. Specially in ploughing, harrowing, separating the harvest wheat and barley from their stems, in pulling carts too were used the cattle. In many villages the settlers fatten the cattle to sell. This tradition in the valley was called "dangana", (distributing the meat among themselves). This tradition was held on every Thursday. The settlers used the cattle skin to make handicraft shoe wares, fur-coats, bags from skin for water and so on. On some territories the cattle were fed in herds on pastures. The feeders of herds were called herdsmen. The herdsmen were paid for their feeding the cattle in the form of day food or in the form of kind, as flour, sometimes money as "oshihalol" (permitted meal). The cattle breeding had its own secrets and herdsmen know them well and obeyed to them. As the elder (old man) of cattle breeding was Zangiota (Oykhujab Ibn Toshkhujab). Before bringing the bullock to the field or making small corn they

gave ceremonial rites devoted to Bobozangi.

The origin, stock and health of the cattle played an important role in developing the

cattle-breeding. Therefore the inhabitants of the oasis paid a great attention from the old times till the present time.

REFERENCES:

1. About traditional Uzbek cuisine and its ethnic and non-ethnic components, see: Shaniyazov K. About traditional food of Uzbeks // Ethnographic study of everyday life and culture of Uzbeks. - Tashkent, 1972. -P. 106; Makhmudov K. Uzbek cuisine. - Tashkent, 1960; This author.
2. Shaniyazov K.Sh. About the traditional food of the Uzbeks // Ethnographic study of the life and culture of the Uzbeks. - Tashkent, 1972. -P. 97.
3. Field records. 2020-2021, Denov, Uzun, Sariosy districts.
4. The Tajiks of the Northern Surkhandarya oasis called the patir bread "fatirnon". Field records. 2020. Tomarkhut and Khufar villages of the Sarios region. By this name the Tajiks Koragina and Darvaza also called patirnon. See N.A. Kislyakov. Tajiks Karategin and Darvaza. - Dushanbe, 1976. -P. 231.
5. Field records. 2020. Sina village of Denov region. More about this: Snesev G.P. Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm. -M., 1969. -P. 101- 102.
6. Field records. 2020. The village of Khufar, Sariosy district.

NUROTA TIZMASI SHIMOLIY YON BAG'RI QISHLOQLARINING TARIXIY GEOGRAFIYASI

Berdiyev Azamat Abdiyevich,
Samarqand viloyat muzey-qo'riqxonasi ilmiy xodimi
bazamat233@gmail.com

Аннотация: Ushbu maqolada Samarqand, Jizzax va Navoiy viloyatlari teretotiyasida joylashgan Nurota tizma tog'lari markaziy qismining shimoliy yonbag'rida joylashgan, asosan tojik tilida so'zlashuvchi aholi istiqomat qiluvchi qishloq manzilgohlarning geografiyasi, tabiati, hayvonot dunyosi va iqtisodiy omillari haqida qisqacha bayon etilgan.

Калит сўзлар: Sintop, Uxum, Porasht, Oqtog', Qoratog', Ceversev, apollon, mnemozina, anzur piyozi, yovvoyi olma, qayrog'och.

Аннотация: В данной статье кратко описаны география, природа, животный мир и хозяйственные факторы сельских поселений, расположенных на северных склонах центральной части Нуратинского хребта, расположенных на территории Самаркандской, Джизакской и Навоийской областей, населенных преимущественно таджиками. -говорящее население.

Ключевые слова: Синтоп, Ухум, Порашт, Октог, Каратог, Цеверсев, Аполлон,

Мнемосина, Анзурский лук, дикая яблоня, Карёгоч.

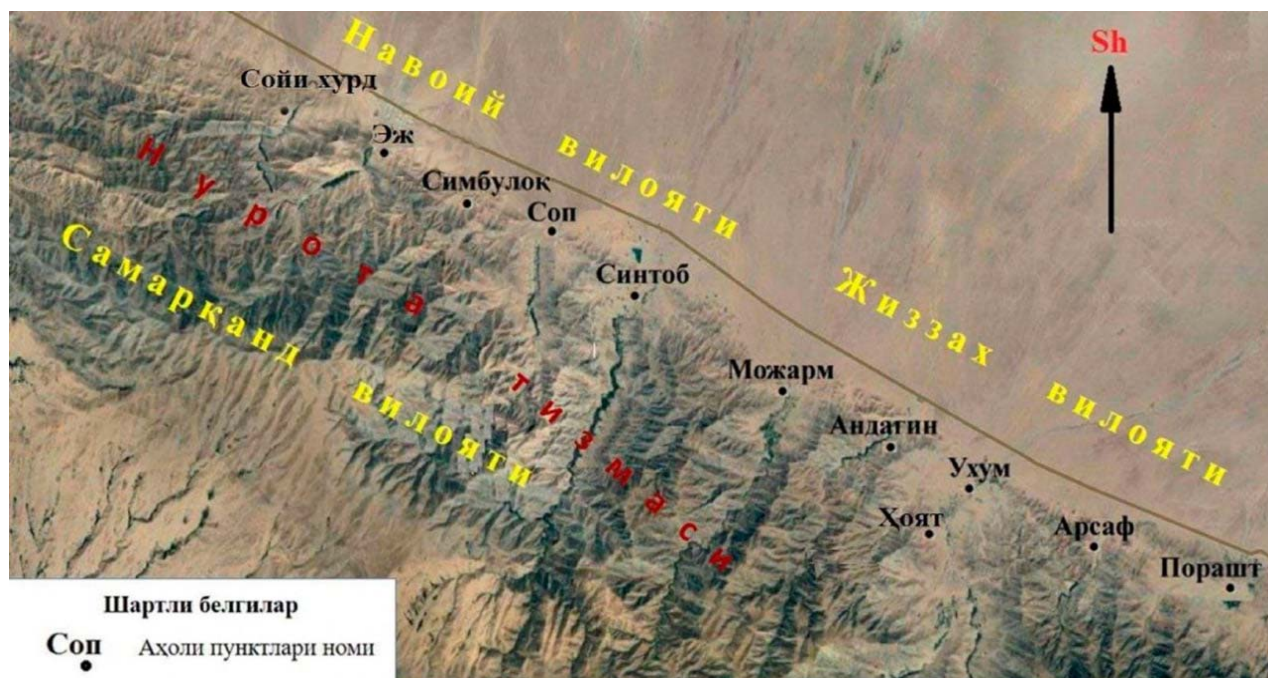
Annotation: This article briefly describes the geography, nature, animal world and economic factors of the rural settlements located on the northern slopes of the central part of the Nurota mountain range, located in the territory of Samarkand, Jizzakh and Navoi regions, inhabited mainly by the Tajik-speaking population.

Key words: Sintop, Ukhum, Porasht, Oktog', Karatog', Tseversev, Apollon, Mnemosina, Anzur onion, Wild apple, Karagoch.

Pomir-oloy tog' tizimi Tyanshandan Farg'ona botig'i orqali ajraladi. Bu tog' tizimining shimoliy qismi Oloy-Hisor tizmalari hisoblanadi. Mazkur tizmalarga Oloy, Turkiston, Nurota, Zarafshon va Hisor tizmalari kiradi [1:356]. Morguzar tizmasining shimoliy-g'arbiy davomi Nurota tog'larini Sangizor daryosida hosil bo'lgan "Temurlang darvozasi" ajratib turadi.

Nurota tizma tog'larining paydo bo'lishi O'rta Osiyoning boshqa tog' tizmalariga bog'liqdir. Olimlarning fikricha poliozoy erasining oxirigacha (250-300mln. yil avv.) O'rta Osiyoning aksariyat qismi suv ostida edi (Berg L.S.1952; Gvozdeskiy N.A. 1970; Voskrisenskiy S.S.1968y;). Tog'larning asta sekin paydo bo'lishi qadimgi (gersen), o'rta

(mezazoy) va yangi (alp) davrlarda vujudga keldi. Nurota tog'lari Tyanshan tog'lari singari qadimgi (gersen) davriga oid bo'lib, barcha davrlardagi proseslarni boshdan o'tkazgan. Shu nuqtai nazardan taxmin qilish mumkinki, Tuzkon ko'li va Aydar ko'l ham Orol va Kaspiy dengiz singari qadimgi Tetis okeani qoldiq izlari bo'lishi mumkin [2:12].

“Forish tojiklari” yashaydigan hududning karta-sxemasi

Nurota tog'lari-Turkiston tizmasining shimoliy-g'arbiy tarmog'i, Navoiy, Samarqand va Jizzax viloyatlartida jolashgan. Janubdan Zarafshon botig'i, shimoldan Qizilqum cho'li bilan chegaralangan[3:344]. Nurota tog'lari ikkita tizmadan iborat. Buni shimoliysi Nurota tizmasi deb atalib, janubi-sharqdan shimoli-g'arbgacha 300 km cho'zilgan, o'rtacha kengligi 50-70 km, o'rtacha balandligi 1260 m tashkil qiladi va tizmaning markaziy qismi nisbatan baland, o'rtacha balandligi 1750 m, eng baland joyi 2169m gacha ko'tariladi(Hayotboshi cho'qqisi). Tizmaning shimoliy yon bag'ri tik bo'lib, kichik daryo va soylar bilan qiymalangan. Suvayirg'ich qismi tekis, faqat ba'zi bir joylarda qoyali cho'qqilar ko'tarilib turadi [1:357;4:58;5:151;3:344].

Nurota tog'larining janubiy tizmasi bir qancha tog' tizmachalaridan: G'o'bdintog', Qaroqchitog', Oqtog' va Qoratog'lardan iborat.

Ularning balandligi 1150-2006m o'rtasida bo'lib, shimoliy Nurota tizmasidan boshlanadi[1:403]. Bu tizmalardan shimolga taxminan 15km ga yetib boradigan yassi tekislik borib taqaladi[4:58].

Qish qisqa, unchalik sovuq emas. Yog'ingarchilik miqdori kam (350-500mm). Eng kop suv oqadigan yirikroq soylarning (Osmonsoy, Kulbasoy, Uchmasoy, Uxumsoy, Mojrum, Sentob) o'rtacha suv sarfi 250-450 l/sek dan ortiq emas. Nurota tizmasidan ko'pdan ko'p bo'laklardan tashkil topgan kichik-kichik soylar oqadi. Soylarning daradan chiqandan keyin tekislikda g'oyib bo'ladi. Bahorda yomg'irlar yog'ib, qorlar eriganda, bu soylar loyqa suvli joshqin daryolarga aylanadi. Tizmaning sharqiy sektoridagi soylar daralardan chiqqandan so'ng Pistalidog' va Pastdog' etaklari tomon yo'l oladi[4:59].

Nurota tog'lari Sharafuddin Ali

Yazdiyning “Zafarnoma” asarida Kuhi Nur deb berilgan[7:261].

Nurota tog‘larida 1975 yilda tashkil etilgan davlat qo‘riqxonasi mavjud bo‘lib, Jizzax viloyatining g‘arbiy qismi, Forish tumaida, Nurota tog‘ining shimoliy yon bag‘rida joylashgan. Maydoni 17752 ga, shu jumladan o‘rmonlar bilan qoplangan 2599 ga(2001y), dengiz sathidan 530-2100 metr balandlikda joylashgan. Asosan shu hududning o‘simlik va hayvonot olamini himoya qilish maqsadida tashkil qilingan mazkur makonda xalqaro va O‘zbekiston Qizik kitobiga kiritilgan arxarning Osiyo qoyi turiga mansub Ceversev (qizilqum) qoyi populiatsiyasi hamda yong‘oqning xilma-xilligini saqlash ishlari olib borilmoqda.

Hayvonot olamida Qizil kitobga nomi kiritilgan hashorotlardan asalari-duradgor, apollon, mnemozina uchraydi, sudralib yuruvchilarning 20 turi mavjud, shundan kulrang echkiemar maxsus qo‘riqlanadi. Qushlarning 150 turi mavjud, ularning 17 turi muhofaza royxatidan joy olgan, masalan: ilon burgut, boltayutar; sut emizuvchilardan 35 turi bor.

Qo‘riqxonada o‘simliklarni 630 tadan, qushlarning 195 tadan, hayvonlarning 60 tadan ortiq turi bor. Osimlik dunyosi boy bo‘lib, lolaninghar xil turlari, anzur piyozi, yovvoyi olma, qayrog‘ochlar o‘sadi. Butalar qoplami, asosan, Turkiston do‘lanasi, qizil, uchqat, zirk, iring‘ay, yovvoyi toklardan iborat [1:218].

Tuproqlari, o‘simlik va hayvonot dunyosi. Shimoliy Nurota tog‘larining va tog‘oldi rayonlarining tuproq qoplami tabiiy geografik sharoit xususiyatlari va namlanish ta’siri ostida shakllanadi. Tuproq qoplaminin onasi jinsli bo‘lib nurash mahsulotlarining yirik mahsulotlardan to maydalangan to‘rtlamchi tog‘ jinslarigacha xizmat qiladi. Tuproq hosil bo‘lishining biologik jarayonlari absalyut balandlik yonbag‘irlarining tikligi va qaysi tomonga qaraganligi bog‘liq bo‘lib, bu omillar tuproq qoplaminin ola-bula bo‘lishiga sabab bo‘ladi[8:76]. Tuproq onasi jinsli bo‘lib elyuval, delyuval hamda prolyuval va allyuval tog‘ jinslaridir. Tog‘ oldi tekisligida asosan tuproq hosil qiluvchi bu lyoss va lyossimon suglinkalardir. Ular bo‘z tuproq tipidagi tuproqlarning tuproq hosili qiluvchi tog‘ jinslaridir. Shimoliy

Nurota tog‘lari va tog‘ oldi tekisliklarida quyidagi tuproqlar ajratiladi:

1. Tik yon bag‘irki o‘rtacha balandlikdagi jigarrang tuproqlar;
2. Past tog‘lardagi qoramtir bo‘z tuproqlar;
3. Tog‘ oldi prolyuvial tekisliklaridagi och tusli bo‘z tuproqlar; [11:263].

Jigarrang tuproqlar Shimoliy Nurota tog‘larining eng baland suv ayirg‘ichi qismlarining va tik yon bag‘irlari o‘rtacha balandligidagi tog‘lar yon bag‘rida 1100 metrdan 2169 vtrgacha bo‘lgan balandliklarni ishg‘ol qiladi. Jigarrang tuproqlar intruziv granit, ohaktosh va slanetslar ustida hosil bo‘lib, jigarrang tusga ega bo‘lib, odatda ani ifodalangan gumus granitlari ham mayda jinsli o‘tuvchi gumus gorizontlari ham mayda tosh aralash tuzilishi bilan xarakterlanadi[10:262].

Shimoliy Nurota tog‘laridagi tipik jigarrang tuproqlar asosan suvayirg‘ichning o‘simliklar bilan qoplangan yon bag‘irlarida shakllangan. Yuqori gumusli jigarrang tuproqlar ko‘pincha qavariq yon bag‘irlariga mayda jinsli qoplamalar hosil bo‘ladigan joylarga to‘g‘ri keladi. Korbonatli jigarrang tuproqlar esa qavariq releflariga to‘g‘ri kelib, o‘simlik qoplami siyrak bo‘lgan yonbag‘irlarda shakllanadi. Jigarrang tuproqlarning yuqori gums gorizontida gums 3-8% ga yetadi. Qoramtir bo‘z tuproqlar asosan past tog‘lar uchun xos bo‘lib, Shimoliy Nurota tog‘larining shimoliy yonbag‘irlarida 800 m, janubiy yonbag‘rida esa 700-750m dan 1100-1200 m balandliklar orasida tarqalgan. Qoramtir bo‘z tuproq turlarining tarqalishi ko‘pincha relef iqlimiga yon bag‘ir tikligiga qaysi tomonga qaraganligiga qarab farq qiladi. Masalan, yon bag‘irlarning pastki qismida korbonatning ko‘pligi, shimoliy yonbag‘irlarda esa gumus qavatining qalinligi bilan xarakterlanadi. Qoramtir bo‘z tuproqlarning yuqori gorizontida gumus 2,5% dan 4,5% gacha yetadi. Yuqori qavatli past chuqurlikka qarab gumus kamayib boradi [10:325].

Tipik bo‘z tuproqlar Shimoliy Nurota tog‘larining janubiy yonbag‘ridagi tog‘ oldi tekisliklarining (Nurota va Qo‘shrabot botiqlari) o‘q qismida va Shimoliy Nurota tog‘larining shimoliy tog‘ oldi tekisliklarining yuqori qismida tarqalgan.

Shimoliy Nurota tog‘larining janubiy

yonbag'irlaridagi tirik bo'z tuproqlar juda qalin bo'lib, yuqori gumus gorizontida gumus 2-2,5% ga yetadi. Tirik bo'z tuproqlar Shimoliy Nurota tog'larining shimoliy yonbag'rining faqat markaziy qismida va sharqiy qismida tarqalgan. Och tusli bo'z tuproqlar tog' tizimini ng'arbiy qismida va tog' oldi yon bag'irlarida tarqalgan [10:262].

Shimoliy Nurota tog'larining shimoliy yon bag'irlaridagi nishab tog'oldi tekisliklarida (Forish cho'llarida) och bo'z tuproqlar tarqalgan. Shimolda Aydar ko'larga borgan sayin och bo'z tuproqlardagi tuz tarkibi ko'payib, sho'rxokli tuproqlarga aynib ketadi. Shimoliy Nurota tog'larining tabiiy sharoitining murakkabligi tufayli o'simlik qoplami xilma-xildir. Shimoliy Nurota tog'larida ham o'simliklarning tarqalishida vertikal balandlik qonuniyatiga boysunadi. O'simliklarning vertikal balandlik boylab tarqalishida biz akademik O.Z.Zokirov balandlik mintaqaviy sxemasini asos qilib olamiz. Biz o'rganayotgan hududda quyidagi balandlik mintaqalari uchraydi: cho'l, adir, tog. Bu yerda yaylov mintaqasi yo'q. Tog' mintaqasi Shimoliy Nurota tog'larining eng baland qismi 1200 m murakkab bo'lib, Shimoliy Nurota tizmasi va undan ajralib chiqqan meredional cho'zilgan ikkinchi darajali tog' tizmalarining ham relef tuzilihi murakkab. Tog' balandlik mintaqasida joyning kompleks tabiiy sharoitiga bog'liq holda o'simliklarning 4 ta tipi bo'linadi [11:412]:

1. Tog' chimli dashtlari;
2. Har xil o'tloqlardan va bug'doyiqlardan iborat quruq dasht;

3. Tog' kserofitlari;

4. Butali o'simliklar;

Tog' dashtlari betaga dashti bilan bug'doyiq dashti o'rtasidagi o'tuvchi mintaqadir. Betaga dashtlari Shimoliy Nurota tog'larining suvayirg'ich (Pangatsoy, Osmonsoy, Fozilmontov) atrofida o'sib yotadi. Asosiy edifaktori boshqoli betagadir. Betaga dashtlari Shimoliy Nurota tog'laridagi eng yaxshi joydir. Bug'doyiq va har xil o'tlardan iborat quruq dasht yuqordagi o'simlik tiplariga nisbatan gipsometrik joylarni egallaydi. Bu o'simlik tipiga ikkita o'simlik, ya'ni bug'doyiq va har xil o'tqli-bug'doyiq formatsiya bo'ladi. Bug'doyiq fomatsiyasidan tashqari qo'ziquloq bug'doyiq, shirach bug'doyiq formatsiyalari bor.

Shimoliy Nurota tog'larining suv ayirg'ichida tog' kserofitlari o'simlik tipi asosan juda ko'p tarqalgan. Balandligi 1,5 v ga yetadigan yostiqlimon bo'lib, kuzinli, akontasimon va tragantli formatsiyalardan iborat. Kuzinli formatsiyalar asosan toshloqli yon bag'irlariga xos. Akontasimon formatsiya esa qadimgi denudatsion yuzalarga xarakterlidir [12:268].

Butali o'simlik tipi Shimoliy Nurota tog'larinig janubiy yonbag'ridagi To'sinsoy, Oqtepasoy havzalarinig yuqori qismida keng tarqalgan. Butalarning asosiy turlaridan bodomdir. Undan tashqari efedra, uchqat, na'matak, ilg'ay va boshqalar uchraydi. Adir mintaqasi o'simlik qoplaminig asosi qismini efemerlar tashkil etadi [13:210]. Bu yerda efemerlardan rang, qo'ng'irbosh' mayinshuvoq, mingbosh, chitir va boshqalar o'sadi. Shimoliy-sharqiy qismida qo'ziquloq formatsiyasi keng tarqalgan. Cho'l mintaqasi Shimoliy Nurota tog'larining shimoliy yonbag'irlarida qiyali tog' oldi tekisligi (Forish cho'llari) o'simlik qoplami asosan efimir va shuvoq tiplaridan iborat, cho'lning markaziy tog'ga yaqin qismida Jung'oriya irisi keng tarqalgan [14:357]. Asosiy o'simlik qoplami shuvoq (turon shuvog'i, so'g'diyona shuvog'i va boshqa), kovul, yantoq va boshqalar. Lalmikor rayonlarida esa qiltiq formatsiyasi keng tarqalgan, bu formatsiya ikkilamchi formatsiya bo'lib, inson faoliyati ta'siri natijasida shakllangan. Keyingi vaqtlarda Aydar ko'llar tizimidagi suv sathining ko'tarilishi natijasida va tuproq sho'rlanishining oshib borishi munosabati bilan Qizilqum cho'lining Nurota tizmasi shimoliy yon bag'ri bilan tutashgan qismlarining o'simlik qoplami ham o'zgarib, sho'ra tipidagi o'simlik turlari ko'payib bormoqda. Shimoliy Nurota tog'lari va uning atrofining murakkab tabiiy geografik sharoiti har holda hayvonot dunyosining xilma xil bo'lishiga imkon bergan. Kuchli parchalangan Nurota tog'larining ayrim qismlarida baland tog' o'lklarining hayvonlari, jumladan arxar, yotiq suv ayirg'ichlarida va soyliklarda cho'chqa va bachqilar yashaydi [15:284]. Tog' mintaqasining hayvonot dunyosi ancha xilma-xildir. Bu yerda nisbatan sut emizuvchilarning turi ko'p, lekin, sonlari kam.

Shimoliy Nurota tizmasining markaziy

qismaida arxar, cho'chqa, shuningdek bori, tulki va qashqirlar uchraydi. Tog' tizmasida qushlar turlari ko'p, ayniqsa kaklik va burgut juda ham ko'p uchraydi. Sudralib yuruvchilaridan ilonlarning har xil turlari bor, ayniqsa, tog' mintaqasining daryo vodiylarida hayvonlarning har xil turlariga boy.

Nurota tizma tog'lari markaziy qismining shimoliy yonbag'rida joylashgan, asosan tojik tilida so'zlashuvchi aholi istiqomat qiluvchi 11-ta qishloq manzilgohlari joylashgan hudud aholisi etnik jihatdan juda murakkab va nisbatan kam o'rganilgan. Shu sababli, mahalliy

aholining hududiy taqsimoti va etno-geografik xususiyatlari o'ziga jalb qiladi ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortdi. Tarixchilar A.N.Xoroshxin, M.S.Andreev, Y.G'.G'ulomov, A.T.Muxtarov, etnograflar B.X.Karmisheva, E.M.Peshchereva, V.G.Moshkova, A.I.Shevyakov, geograflar M.N.Nurnazarov, K.M.Hakimovlar tashrif buyurdilar. Bu joylarda yashovchi mahalliy aholi turli ekspeditsiyalarning asosiy obekti bo'lgan. Shuni ta'kidlash kerakki, ular bugungi kungacha to'plangan ma'lumotlarilmiy ahamiyatini yo'qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. P.Baratov, M.Mamatqulov, A.Rafiqov. O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi. T.: O'qituvchi n. 2002.
2. Mahmudi Forishy. Тоҷикони Фориш. Guliston-2000;
3. O'z.M.E. 2002.
4. Y.G'.Gulomov, Xorazmning sug'orilish tarixi, 1959., 58-b
5. Hakimov K.M. Forish tojiklari: hududiy joylashuvi va ayrim etnogeografik xususiyatlari. SamDU Ilmiy axborotnoma. 2020. 5-s.(123),151-b.
6. Mahmudi Forishy. Тоҷикони Фориш. Guliston-2000; 12-b.,
7. Omonullo Bo'riyev. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi. T.: 2017y., 261-b
8. Betextin A.V. Mineralogiya kursi. -T.: "O'qituvchi" nashriyoti, 1969y.,76-b
9. Bochever F.M., Garmonov I.V., Lebedev A.B., SHestakov V.M. Osnovi gidrogeologicheskix raschetov. -M.: Izdatelstvo "Nedra", 1969.c-263
10. Goldberg V.M., Gazda S. Hidrogeologicheskoye osnovi oxrani podzemnix vod ot zagryazneniY. -M.: "Nedra", 1984. 262 s.
11. Zokirov O. Z., O'rta Osiyo geologiyasi. T.:1969y. 412-b
12. Ivanova M.F. Obshaya geologiy. -M.: "Visshaya shkola", 1974. 268-b.
13. Kats D.M. Kontrol rejima gruntovix vod na oroshayemix zemlyax. -M.: "Kolos",210-b.
14. Injenerno-geologicheskoye issledovaniya pri proyektirovani i stroitelstve gidroenergeticheskix soorujeniy.- M.:L.: Gosenergoizdat, 1954.357-b.
15. Kats D.M. Osnovi geologii i gidrogeologii. -M.: "Kolos", 1981.284-b

SURXON VOHASI AHOLISINING MIGRATSION JARAYONLARI. (1930-1950 yy.)

Eshmo'minov Ozodbek Ziyodulla o'g'li,
Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda aholining etnodemografik jarayonlari hamda aholi migratsiya jarayonlarini ilmiy tadqiq etish dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Ushbu maqolada sovet davrida aholini ko'chirish siyosati va uning janubiy vohalardagi

aholi demografik jarayonlarga ta'siri masalalari yoritilgan,

Tayanch so'zlar: Aholi migratsiyasi, yangi yerlar o'zlashtirilishi, aholi ijtimoiy turmush darajasi, paxtachilikni rivojlantirish, ko'chirilgan xo'jaliklar ijtimoiy ahvoli, aholi

demografiyasi.

Аннотация: На сегодняшний день научное применение этнодемографических процессов населения и процессов миграции населения считается одним из актуальных вопросов. В данной статье рассматривается политика переселения населения в советское время и ее влияние на демографические процессы населения южных оазисов.

Ключевые слова: миграция населения, освоение новых земель, социальный уровень жизни населения, развитие хлопководства, социальное положение переселенных хозяйств, демография населения.

Abstract: Today, the scientific application of ethno-demographic processes of the population and the processes of population migration is considered one of the pressing issues. This article examines the policy of population resettlement in Soviet times and its impact on the demographic processes of the population of the southern oases.

Key words: population migration, development of new lands, social standard of living of the population, development of cotton growing, social status of resettled farms, population demography.

Aholi migratsiya jarayonlari xususida ko'plab manbalarda turli fikrlar qayd qilib o'tilgan. Jumladan sovet davrida nashr etilgan adabiyotlarda migratsiya (lotincha, migration – ko'chish, ko'chib o'tish) [4:B.18] ya'ni mamlakatlar, mintaqalar yoki mamlakat bo'ylab, aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tish jarayoni deya ta'riflab o'tilgan. Shuningdek, migratsiya termini xususida O'zbekiston milliy ensiklopediyasida: "Aholi migratsiyasi - aholining yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq ko'chish. Aholi migratsiyasi aholining muhim muammolaridan bo'lib, unga kishilarning oddiy mexanik ko'chish harakati deb emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotning ko'p tomonlarini qamragan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Aholi migratsiyasi aholining joylashishi, yerni xo'jalik jihatdan o'zlashtirish, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, irqalar, tillar va xalqlarning paydo bo'lishi va aralashib ketish jarayonlari bilan bog'liq". [5:B.487-493]

Shuningdek, migratsiya jarayonlari xususida yana bir manbada "Aholini ko'chirish kishilarning muayyan hududlardan boshqa hududlarga ko'chishini anglatadi. Qishloq xo'jaligidagi aholini ko'chirishlarga kishilarning aholi zichligi yuqori rayonlardan aholi siyrak, yoki aholi umuman yashamaydigan, bo'sh yer zaxiralari mavjud rayonlarga ko'chishi xosdir," – deya ta'riflab o'tiladi [1:B.69]. Aholi migratsiyasi xususida yana bir ma'lumotlarda esa "Aholini ko'chirish-mamlakat ichkarisida aholi zichligi yuqori rayonlardan o'zlashtirilmagan va aholi siyrak rayonlarga aholining ko'chirilishidir. Bu o'rinda aholini ko'chirishni bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga aholining ko'chishi bilan xarakterli emigratsiyalardan farqlanishi lozimligi ta'kidlab o'tiladi. Barcha keltirilgan ma'lumotlar asosida shuni ta'kidlash joizki, migratsiya bu aholining bir hududdan, ikkinchi hududga aholining ko'chish jarayonlari bo'lib hisoblanadi.

Migratsion jarayonlar qadimdan amalga oshirilgan, uni turli xil shart-sharoitlar va sabablar keltirib chiqargan. Aholini ko'chirishlarning asosiy sababi iqtisodiy sabab bo'lib, u ko'p hollarda hukumatning siyosiy maqsadlari bilan uyg'unlashib ketishi va bu omillarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib hisoblanadi [2:B.455].

Tadqiq etilayotgan sovet davridagi aholini ko'chirish, jumladan O'zbekistondagi aholini ko'chirish siyosatiga yuqoridagi ta'riflarni umumlashtiruvchi quyidagi ta'rifni berish mumkin. Aholini ko'chirish siyosati hukumat tomonidan tashkil etiladigan, uning strategiya maqsadlari bilan uyg'unlashib ketadigan, ixtiyoriylik (ayrim hollarda "ixtiyoriy-majburiy") tamoyili asosida amalga oshiriladigan, aholi zichligi yuqori hududlardan o'zlashtirilmagan yoki kam o'zlashtirilgan hududlarga, shuningdek, yangi sanoat rayonlariga ishchi kuchi bilan ta'minlash maqsadida aholining ko'chirish jarayonlari bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, aholi ko'proq istiqomad qiladigan hududlardagi demografik muammolarni bartaraf etish maqsadida, aholi zich yashaydigan hududlardan kam sonli aholi istiqomat qiladigan hududlarga ko'chirish yo'li bilan muammolarni bartaraf etish, ba'zi

holatlarda aholining ko'chmanchi qismini o'troklashtirish, kollektivlashtirish kabi masalalarni ham hal etish ustivor maqsadlardan hisoblangan. Migratsion jarayonlarda qo'yilgan bu vazifalar orasida mamlakat paxta mustaqilligini ta'minlash masalasi ayniqsa muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Jumladan O'zbekiston SSR tashkil etilgandan so'ng unga tegishli bo'lgan viloyatlar hamda okruglarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy turmush jarayonlari hamda kommunal ta'minlanish darajasida o'ziga xos muammolarni ilmiy tadqiq etish borasida bir qator tadqiqotlar ham amalga oshirilgan bo'lib ushbu ma'lumotlar Surxondaryo vohasi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlari hamda ichki va tashqi migratsiya masalalari, shuningdek, ko'chirilgan aholi xo'jaliklarining demografik jarayonlarida yuzaga kelgan ijtimoiy muammolarni o'rganishda muhim manbalar hisoblanadi.

Paxta mustaqilligiga erishish masalasini hal etish borasida muhim ishlardan biri sifatida o'zlashtirilmagan xududlarda sug'orish ishlarini tashkil etish va aholini ko'chirish hisobiga yangi paxta maydonlarini barpo etish hamda bu orqali qo'shimcha hosilga erishish masalasiga katta e'tibor qaratildi. Aholini ko'chirish siyosati shu tariqa vujudga keladi va ishlab chiqarish usuli sifatida unga zamin yaratiladi.

Lekin paxta mustaqilligiga erishish uchun sun'iy sug'orish yo'li bilan o'zlashtirilmagan yerlarni o'zlashtirish, u yerlarga aholini ko'chirib keltirish va ularning mehnati xisobiga yangi paxta maydonlarini barpo qilish g'oyasi o'sha davrdagi shunga o'xshash g'oyalar kabi ulkan sarf-xarajatlar bilan bog'liqligi tufayli amalga oshirishda ko'plab muammolar ham ham yuzaga kelayotgan edi.

Shuningdek, birinchi jahon urushining bevosita oqibatlari, 1916 yilgi qo'zg'olon va shu davrlarda yuz bergan qurg'oqchilik, 1917 yilgi oktabr to'ntarishi va u bilan bog'liq keyingi siyosiy voqealar Turkiston hayotiga og'ir ta'sir ko'rsatdi, iqtisodiyotni izdan chiqardi, paxta maydonlari keskin qisqarib, paxtachilik tushkunlikka yuz tutdi. Ammo harbiy holatdan tinch hayotga qaytish, umumiy iqtisodiy vayrongarchilikning vaqt o'tishi bilan bartaraf etilishi, to'qimachilik sanoatini qaytadan tiklash bilan bog'liq paxtaga bo'lgan

ehtiyojning o'sishi natijasida paxtachilikni tiklash va rivojlantirish yana kun tartibiga qo'yildi [6:B.29].

Ma'lumki mamlakatimizda aholini ko'chiish siyosatini amalga oshirish davomida bir necha huquqiy xukumat qarorlari qabul qilinib bu hujjatlar asosida ichki va tashqi migratsiya jarayonlari amalga oshirilganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan aholini ko'chirish ishlariga doir 1925 yil 10 apreldagi "SSSR Markaziy Ijroiya Qumitasi qoshida Butunittifoq Ko'chirish Qo'mitasini tashkil etish haqida"gi hamda SSSR Markaziy Ijroiya Qumitasi Prezidiumi qarori va 1927 yil 21 fevraldagi O'zSSR Markaziy Ijroiya Qumitasi va Xalq Komissarlari Sovetining "O'zbekiston SSRda aholini ko'chirishni respublika bo'ylab rejali o'tkazilishi haqida"gi qarorlari shular jumlasidandir.

Tarixiy tadqiqotlar hamda dala etnografik ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, aholini ko'chirishdan ko'zlangan asosiy maqsad yangi qo'riq yerlarni o'zlashtirish orqali paxta dalalarini kengaytirish va paxta mustaqilligini ta'minlash hamda mamlakatning barcha hududlarida dehqonchilik sohasini yanada rivojlantirishga erishish kabi maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilgan.

Aholi ijtimoiy demografik jarayonlari hamda migratsiya masalalarini ilmiy tadbiq etilgan tadqiqotlarda paxta mustaqilligi uchun O'zbekiston mehnatkashlarining kurashi ikki davrni-birinchisi, paxtachilikning tiklanishi (1917-1928-yillar), ikkinchisi, paxtachilikning yanada rivojlanish (1929-1932-yillar) davrlarini o'z ichiga oladi, deya ta'kidlangan. Shuningdek, ushbu asarda birinchi besh yillik (1929-1932 yillar) yakunida SSSR ning paxta mustaqilligiga erishuvi hamda aholining ijtimoiy turmush jarayonlari masalalari ko'rsatib o'tilgan.

Sovet hokimiyati yillarida amalga oshirilgan ko'p sonli ommaviy tadbirlardan biri-aholini ko'chirish siyosati bo'lib, ushbu siyosat rejali va tashkiliy asosda, muhim tamoyillar va maqsadlarga yo'naltirilgan holda o'tkazilgan. Ko'chirish siyosatidan ko'zlangan asosiy maqsad-paxta mustaqilligini ta'minlash, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, demografik muammolarni hal qilish, "paxtachilik tajribasi" ni yoyish shu asosda mamlakat iqtisodiy salohiyatini ko'tarish kabilar bo'lgan [B.23].

Sovet hokimiyatining ko'chirish siyosati boshlangan 1925-yildanoq O'zbekiston aholisi ichki hamda tashqi migratsiya jarayonlarini boshidan kechirgan. Bu davrda dastlab Farg'ona viloyatidagi o'zbek oilalarini Tojikiston Respublikasining Qo'rg'ontepa, Vaxsh viloyatlariga yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida ko'chirish ishlari amalga oshirilgan. Yangi yerlarni o'zlashtirish hamda paxtachilikni rivojlantirish maqsadida 1925-1926, 1928-1929 yillarda Tojikiston Respublikasiga qariyb 15.826 xo'jalik ko'chirildi. 1929 yilda Tojikistonda 50 dan ortiq yangi qishloqlar vujudga kelib, ushbu qishloqlarning 36 tasi Qo'rg'ontepa viloyatida tashkil etilgan. 1930-yillar oxirlarida Tojikistonning Vaxsh vodiysini o'zlashtirish ishlariga kirishilishi natijasida, yana Farg'ona vodiysidagi o'zbek oilalaridan 8030 xo'jalik ko'chirilgan edi [8:B.124]. Aynan farg'onaliklarning ko'chirilishi nafaqat demografik muammoga bog'liq edi, qolaversa, ular "usta paxtakor" va dehqonchilikda katta tajribaga ega bo'lganliklari, shuningdek o'sha yillarda paxtachilikni rivojlantirishga e'tibor kuchayganligi holatlari bilan bog'liq edi. Farg'ona vodiysi aholisi Amerika paxta navini yetishtirishning yarim asrlik tajribasiga ega edi. Shuningdek, ular ingichka tolali Misr paxtasini yetishtirishdagi agrotexnika qoidalaridan ham yaxshigina xabardor bo'lib, butun O'zbekiston bo'ylab, shuningdek Tojikistonning Qo'rg'ontepa hamda Vaxsh vodiysida asosan Amerika va Misr paxtasi plantatsiyalari tashkil etishgan [9:B.34].

Tadqiqotlar davomida Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridagi aynan aholini ko'chirish siyosati ishtirokchilari bo'lgan vodiyliliklar tomonidan barpo etilgan, gullab-yashnab turgan bir qancha qishloqlarda bo'ldim. Mahalliy aholi tomonidan "farg'onachilar" deb nom olgan ko'chirib keltirilgan vodiyliliklar hamda ularning avlodlari bilan suhbat o'tkazildi. Ular bu yerga sovet hukumati tomonidan ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda "paxta ustози", yoki "paxta ustasi", yoki, "tajribakorlar" sifatida ko'chirib keltirilganliklarini aytganlar.

Farg'ona vodiysi aholisi O'zbekistonning janubiy viloyatlariga dastlab 1920-1930-yillarda ko'chirilgan bo'lsa, shuningdek ikkinchi jahon

urushidan keyingi yillarda ayniqsa Surxon-Sherobod va Qarshi cho'llarini o'zlashtirish, Qashqadaryodagi yirik sanoat korxonalari (Muborak, Tallimarjon, Sho'rtan va boshqa)ni barpo etish yillarida ham ko'chib kelishgan [10:B.69]. Bu davrda Surxon vohasiga yangi yerlarni o'zlashtirish hamda dehqonchilik madaniyatini rivojlantirish maqsadida respublikasning boshqa hududlardan aholini ko'chirib keltirish jaraeni jadal tarzda amalga oshirilayotgan edi.. 1926 yilda Farg'ona viloyati Chust qishlog'idan 30 xo'jalik, Oltiariq qishlog'idan esa 32 xo'jalik oilalari Surxon vohasidagi "Namuna" kolxoziga [11:B.] ko'chirib keltirilgan edi. 1930 yillarga kelib, yana 26 xo'jalik oilalari ham Surxondaryoga ko'chirib keltirildi. Ko'chib kelgan vodiylilik dehqonlar asta-sekinlik bilan "Qirqqiz" va "Namuna" uchastkasiga joylashtirilib, ular uchun moddiy ta'minot pullari ham ajratildi. Shu davrda Farg'onadan ko'chib kelgan Ubaydullaev Nazirjon boboning o'zining tarixiy xotiralarida quyidagilarni ta'kidlab o'tadi: Biz 1926-yilda Oltiariqdan Surxondaryo viloyati Namuna kolxoziga kelganimizda yashash uchun shart-sharoitlar juda achinarli ahvolda edi. Bizdan birinchi navbatda talab etiladigan narsa dehqonchilik ishlariga qattiq e'tibor qaratishdan iborat edi. Yerga ishlov berishda texnika yo'qligi sabab, katta-katta gektar maydonlarni ho'kiz qo'shilgan omoch hamda ketmon bilan ishlov berib paxtachilik ishlarini yo'lga qo'yish talab etilgan.

Paxtachilikni rivojlantirish maqsadida 1926-1930 yillarda Termiz tumanidagi "Namuna" jamoa xo'jaligiga Farg'ona vodiysidan yana 24 nafar oila xo'jaliklari ko'chirib keltiriladi [12:B.21]. Ko'chib kelgan vodiylilik dehqonlar "Kokildorota" va "Namuna" uchastkasiga joylashtirilib, ular uchun 36 ming rubl pul mablag'i ajratildi va shundan 7 ming rubli qishloq xo'jaligi asbob-uskunolari uchun sarflandi. Shuningdek, ko'chirib keltirilgan aholi xo'jaliklariga kartoshka, guruch, shakar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari hamda bank tomonidan ssuda puli ajratiladi [13:B.234].

Shuningdek, voha aholisi ham paxta yetishtirish maqsadida hududdanhududga ko'chirilgan. Arxiv xujjatlarida tog'dan pasttekislik hududlariga ko'chib kelganlar uchun ham "Qishloq xo'jalik banki" tomonidan

pul mablag'i berilganligi qayd etilgan [14:B.34]. U kishining ta'kidlashicha, dehqonlar tayёр bo'lgan mahsulotni Termiz paxta tozalash zavodiga olib borib topshirganlar, mehnat haqi evaziga esa pul, sovun va chit mato kabilar berilgan [15].

Ko'chirib keltirilganlar uchun doimo ham qulay maishiy va xo'jalik yuritishning shart-sharoitlari yaratilgan deb hisoblash tarix haqiqatidan yiroqdir. Ularning katta qismi kapa, chayla, yerto'la, ishchilar yotoqxonasi, barak, omborxonalarda, kolxoz klublarida ma'lum muddat yillar davomida yashashga majbur bo'lganlar. Ko'chirilganlarni uy-joy bilan ta'minlash, ijtimoiy va maorif muassasalari: kutubxona, klub, maktab, yasli, magazin, ko'chma kinolar tashkil etish, kolxozchilarga texnika, mehnat qurollari yetkazib berish doimo muammoligicha qolavergan [16:B.88]. Eng achinarli tomoni shunda ediki, ko'chirib

keltirilgan aholi xo'jaliklari ijtimoiy turmush tarzi juda achinarli ahvolda bo'lgan. Ko'chirib keltirilgan oila xo'jaliklariga viloyat okrugi rahbarlari tomonidan uy-joy bilan ta'minlash ishlari juda qoniqarsiz ahvolda bo'lgan. Aholining aksariyat qismi yerto'la uylar hamda chordevor uylarda yashashga majbur bo'lishgan [1:B.100].

Ko'chirilgan aholi xo'jaliklarining yangi joylarda ijtimoiy turmush jarayonida duch kelgan muammolarining barchasini ta'riflab o'tish juda mushkul. Ammo mana shunday og'ir ijtimoiy turmush sharoitlariga qaramay ko'chirilgan aholi xo'jaliklari vohada paxtachilik hamda tomorqa xo'jaligining rivojlanishida o'ziga xos munosib tarzda mehnat qilishgan. Sharaflı mehnatlar natijasida tumanning qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotining rivojlanishida munosib hissasini qo'shib kelishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bolshaya sovetskaya ensiklopediya T.45. Moskva: OGIZ RSFSR, 1940. S 69.
2. Bolshaya sovetskaya ensiklopediya T. 32. vtoroye izdaniye-Moskva Bolshaya sovetskaya ensiklopediya. –S. 455.
3. To'xtayev A. Ulug' Vatan urushigacha bo'lgan yillarda Surxondarёda elektrlashtirish // Termiz davlat universiteti professor-o'qituvchilarining XXV ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Termiz, 1993. – B. 100
4. Mullajanov I.R. O'zbekiston aholisi. – T.: O'zbekiston, 1974. 18-bet
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. -Toshkent: 2000, -B. 487- 493.
6. Xasanov M.K. Deyatelnost V.I.Lenina i Sovetskogo pravitelstva po sotsialisticheskomu preobrazovaniyu i vosstanovleniyu xlopkovodstva v period grazhdanskoy voyni i perviy godi NEPa v Sredney Azii (1918-1924 gg.): Avtoref. dis kand. ist. nauk. - Tashkent, 1985. -S.29
7. Xolmo'minov. X.E.O'zbekiston janubiy viloyatlarida tarixiy-demografik jarayonlar (sovetlar hukmronligi davrida migratsiya masalalari) –T.: “Yangi asr avlodi”, 2011. -b 23.
8. Xayitov SH.A. Yo'ldoshev A.B. Sovet xokimiyati yillarida aholni ko'chirish siyosati va Tojikistonga ko'chirilgan o'zbeklar tarixi. QarDU xabarları. Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. Maxsus son Qarshi-2020. B 124.
9. Surxondaryo viloyati DA, 18 jamg'arma, 1-ro'yxat, 133-ish, 34-varaq.
10. Qashqadaryo viloyati Davlat Arxivi. 133-jamg'arma, 1-ro'yxat. 2095-ish, 69-varaq
11. Norboy Eshmirzayev xotiralaridan Termiz tumani Namuna SFU “Kokildor ota” mahallasi 64 yosh
12. O'zbekiston Milliy Arxivi. I-36, 1-ro'yhat, 3508 –ish, 21-varaq
13. O'zbekiston Milliy Arxivi R-86-jamg'arma, 1-ro'yxat, 3272-ish,234-varaq
14. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-837-jamg'arma, 3-ro'yxat, 505-ish, 34-varaq.
15. Ubaydullayev Nazirjon bobo 1941 yilda tug'ilgan Termiz tumani “Kokildorota” mahallasi. 2021 yil.
16. O'zbekiston milliy Arxivi; 90-jamg'arma, 8- ro'yxat, 2004 ish, 88-varaq

FALSAFA VA MILLIY G'OYA

ИБН АЛ АРАБИЙНИНГ “ВАХДАТУЛ-ВУЖУД” ТАЪЛИМОТИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Соҳибназар Каримов,

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, фалсафа фанлари доктори

Аннотация: Мазкур мақолада Шарқ тасаввуфий тафаккури тарихида муҳим ўрин тутган мутафаккир Муҳйиддин Ибн ал Арабийнинг “Ваҳдат ул-вужуд” концепциясининг шаклланиши ва моҳияти ўзига хос услубда ёритилган. Ибн ал Арабийнинг зиддиятли илмий ҳаёти ва ваҳат ул вужуд концепциясининг нақшбандия тариқати учун асос бўлиб хизмат қилганлиги ҳақида фикрлар баён қилинган. Тасаввуф таълимотидаги “ҳақиқий борлиқ Аллоҳдир”, “Ўлмасларингиздан бурун ўлинглар”, “бу оламнинг яратилишидан мақсад” каби Ибн Арабийнинг ғоялари ҳар томонлама ёритилишга ҳаракат қилинган.

Таянч иборалар: тариқат, “ваҳдат”, вужуд, “шухуд”, фано, бақо, билиш, борлиқ, инсон, воҳид, ҳижоб, тақво, вожиб, ирфон.

Аннотация: В данной статье уникальным образом освещены становление и сущность концепции «Вахдат уль-Вуджуд» мыслителя Мухиддина Ибн аль-Араби, занявшего важное место в истории восточной мистической мысли. Обсуждается противоречивая научная жизнь Ибн аль-Араби и концепция вахат уль вуджуд, послужившая основой секты Накшбанди. Идеи Ибн Араби в суфизме, такие как «истинное существование – это Бог», «умри прежде, чем умрешь», «цель сотворения этого мира», попытались всесторонне осветить.

Ключевые слова и фразы: Тарикат, «Вахдат», существование, «Шухуд», Фана, Бака, Знание, Бытие, Человек, Вахид, Хиджаб, Таква, Ваджиб, Ирфан.

Abstract: In this article, the formation and essence of the "Wahdat ul-Wujud" concept of the thinker Muhyiddin Ibn al-Arabi, who played an important role in the history of Eastern mystical thought, is covered in a unique way. The

controversial scientific life of Ibn al-Arabi and the concept of wahat ul wujud served as the basis for the Naqshbandi sect. The ideas of Ibn Arabi in Sufism, such as "the real existence is God", "die before you die", "the purpose of the creation of this world", have been tried to be comprehensively covered.

Key words and phrases: Tariqat, "Wahdat", existence, "Shuhud", Fana, Baqa, Knowledge, Being, Man, Wahid, Hijab, Taqwa, Wajib, Irfan.

Инсоният тарихий тафаккури ўзини куршаб турган оламни англаб етишга интилиб келганлиги билан характерланади. Борлиқ ҳақидаги дастлабки билимлар узук-юлуқ ва бир бирига зид бўлган билимлар йғиндисидан иборат бўлиб келган. Лекин инсониятнинг интеллектуал салоҳияти тўпланган билимларни тартибга солишга системалаштиришга ва уларни классификация қилишга олиб келди. Натижада тасаввуф таълимотида борлиқ ҳақида ўзига хос концептуал йўналиш пайдо бўлди ва бу тушунча тасаввуфда ваҳдати-вужуд, ваҳдати-шухуд ва ваҳдати-мавжуд назариялари сифатида ёритилди.

Ислом дини ислом оламида кучли ягона мафкурага айлангандан сўнг Ҳақ таолонинг ўз хусну, жамоли қудрат ва сифатларни намоён этиш истагини ифодаловчи “ваҳдат ул-вужуд” кучли фикрий таълимот сифатида пайдо бўлди. Ваҳдат ул-вужуд вужуднинг бирлиги маъносини англатиб, Аллоҳдан бошқа борлиқ йўқлигини билиш шуурига соҳиб бўлишдир. Ваҳдати вужуд маслагига кўра, ҳамма нарса тоқ вужуд бўлмиш Аллоҳнинг турли-туман тажаллийлари, зухурлари, тахайюллари ва кўринишларидан бошқа нарса эмасдир. Ваҳдат ул- вужуд моҳияти завқ ила кашф этилиб, яшаш йўли

* Ваҳдат ул-вужуд луғавий маъноси арабча-жисмоний борлиқ. Шарқ мамлакатлари Марказий Осиё,

Ҳиндистон халқлари фалсафий қарашларида кенг тарқалган оқим.

билан билинади, мушоҳада этилади.

Ваҳдат ул-вужуд бирлик ва борлиқнинг бир бутунлигини англатувчи ва абадий ягона Аллоҳгина бор, деб ҳисобловчи таълимот. Бу таълимотга кўра, моддий олам, нарсалар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат фақат Аллоҳда мужассамлашган, моддий олам Аллоҳнинг нури шуъласидир. Бу эса бутун борлиқ вужуд ягонадир деган маънони англатиб, Шарқ ислом пантеизмига асосланади.

Ваҳдат ул-вужуд таълимотини тушунишда “вужуд” тушунчаси талқинини англаш муҳим аҳамиятга эга. “Вужуд” сўзи араб тилидаги “важд” сўзидан олинган бўлиб,- ишқ ва муҳаббат, интилиш маъноларини англатувчи сурур ва тажаллийдир. Хужвирий “Важднинг моҳиятини изохламоқ имконсиздир. Зеро, важд ҳақиқий кўриш (кашф)даги амалдурки, аламни қалам билан тасвирлашнинг имкони йўқ”, дейди[8;Б.214-215].

Демак, вужуд- мавжудлик, борлиқ. Энг мукаммал шаклдаги важд ҳоли, Ҳаққа етишиш. Солик башарий сифатлардан фоний бўлгач, ҳақ вужудига бирлашади Ибн ал-Арабий талқинида эса, “вужуд”ни “Борлиқ”, “Аллоҳ таолони топмоқ”, “Унинг жамолини мушоҳада этмоқ” маъноларида англаган. Шундай экан, Парвардигор вужуд билан сифатлангандир. Парвардигор вужуднинг айнан ўзидир.... яъни, Аллоҳ мавжуддир ва оламдаги бор нарса мавжуд эмас, [9;Б.429] дейди Ибн Арабий.

Бундан вужудга муҳтож бўлган барча нарсалар алоҳида вужудлар эмас, балки Мутлақ вужудга таълуқли экан, деган хулоса чиқади.

Биз эътибор қаратаётган Ибн Арабийнинг ваҳдати ул вужуд назарияси ўзининг қадимги Юнонистонда Афлотун, (милл.авв.427-347йй) Плотин (милл.авв. 270-204.йй) қарашларига бориб тақалади. Афлотун бутун дунё ҳақиқий борлиқнинг, яъни (ғоялар дунёсининг маҳсули), соясидир[4;Б.46,132] деб қараган бўлса Плотин ҳақиқатни битта ва бирликни бутун борлиқнинг асли ва асосий манбаи деб тушунади. Унингча, барча мавжудод ушбу биринчи мабда (бошланғич жой, нуқтадан) сизиб чиқиб, ниҳоятда унга қайтиб боради[5;Б.20].

Тасаввуф тарихидан маълумки, ваҳдат ғоясини биринчи бўлиб Боязид Бистомий илгари сурган. Бунинг натижасида Бистомий тасаввуфга “сукур”(сархушлик-беҳудлик) тушунчасини олиб кирган. Боязид Бистомийнинг бу қарашлари Мансур Халлож ва Ибн Арабий қарашларга катта таъсир кўрсатган. Чунки унинг таълимотига кўра, инсон зикр ҳолатида ўзлигини унутади. Ва Худо ишқидан маст бўлиб (сукур-беҳудлик) яъни бутун вужудини ҳис-туйғу қамраб олади, пировардида у Худода пано йўқ бўлиб кетади. Бундай ҳолатни у фано (мавжудликни йўқотиш) деб атаб, илк бор бу тушунчани тасаввуфга киритади.

Тасаввуф тарихида биринчи бўлиб ушбу назарияни, кенг тарқатган мутафаккир Ибн Арабий (1165-1240йй)дир. У Аллоҳни барча мавжудоднинг, мўмин банданинг қалби деб билади ва жаҳонда ҳақиқат воқеъликдан ташқари нарсани кўрмайди, ориф ҳар бир нарсани унда кўради, негаки, у бутун нарсаларни қамраб оладиган зарф (ичига нарсалар кўювчи идиш)дир деб таъкидлайди[5;Б.20].

Ибн Арабий ваҳдатул-вужуд фалсафий назариясини ўзининг ҳос услуби асосида изохлайди. Ибн Арабийнинг борлиққа оид асарларининг таснифи кўрсатадики, унинг борлиққа умумий таъриф бериш билан бирга унинг кўринишлари бўлган табиат, инсон, жамият ва маънавий борлиқни ҳам таҳлил этган.

Ибн Арабий ўзининг рисолаи вужудия (вужуд ҳақида рисола) асарида борлиқнинг умумий масалаларини ёритган бу категорияни яхлит тизимли ўрганган ва шу масалага оид қарашларни энг мукаммал тасвирлаган. Қизиғи шундаки, Ибн Арабий рисолаи анъанавий тарзда Аллоҳга ҳамд ва пайғамбарга айтгандан сўнг асарни ёзишдан мақсад пайғамбар аллайҳиссаломнинг “ким ўзини англаса, Роббисини англайди” деган ҳадиснинг мазмун моҳиятини очиш эканлигини баён қилади. Бу эса Ваҳдониятдан олдин Ўзидан ўзга ҳеч бир олдинлик бўлмаган ва фардониятдан кейин Ўзидан ўзга ҳеч бир кейинлик бўлмаган деган ғояга бўйсиндирилади.

Ибн Арабий борлиқда Аллоҳдан бошқа нарсалар мавжуд эмаслигини ҳар қандай

борлиқ ундан эканлигини шунинг билан бирга унинг ўзи ҳеч бир нарсада бўлмаслигини, уни фақат уни ўзи англашини айтади.

Ибн Арабий борлиқ ва йўқлик масаласини тасаввуфий-ирфоний нуқтаи-назардан таҳлил этган. Кишилар қадимдан ўзларини қуршаб турган табиат ва жамият, инсон ва инсоният ҳақида ўйлар экан, атрофида содир бўлиб турган нарсалар ва ходисаларни, ўзгаришларни кузатишган. Шулар асосида кишиларда мавжудлик, борлиқ ва йўқлик ҳақидаги тасаввурлар, қарашлари вужудга келган.

Умуман олганда Ибн ал Арабийнинг диний, фалсафий дунёқараши анча мураккаб, чигал масала. Зеро унинг фалсафий, ирфоний қарашлари ислом динидаги бирон бир фикхий ва каломий мазҳаб доирасига сиғмайди. Айниқса, унинг ваҳдат ул вужуд ва илоҳий тажаллий назариялари иймон, нубувват ва валоят масалаларига оид қарашлари ҳам аҳли сунна вал-жамоа ва ҳамшиъа йўналишидаги мазҳаблар доирасида катта ақидавий баҳс -мунозаралар ва ихтилофларга сабаб бўлган. Ҳатто унинг мазкур масалаларга оид қарашлари аҳли сунна вал-жамоа йўналишидаги мазҳабларнинг уламолари томонидан танқид қилинган.

Ибн ал Арабийнинг ваҳдати ул вужуд ҳақидаги таълимотларини буюк мутасаввуф алломалар Имом Фаҳр Розий (544-604), “суҳровардий тариқатининг асосчиси” Шаҳобиддин Суҳровардий (539-633), Абу Абдуллоҳ Зикриё Ибн Маҳмуд (605-682), Абдуллоҳ Қорий Боғдодий (вафот 825) каби йирик алломалар қўллаб қувватлаган бўлса, эронлик мутафаккир Аловуддавла Синноний (659-736) ва бошқалар Шайх ул- Акбарнинг ваҳдат ул вужудий қарашлари, жумладан, Ҳақ таолони “мутлақ вужуд” деб аташини қоралаган.

Ибн ал Арабий ислом тарихида бой илмий адабий мерос қолдирган энг буюк мутафаккирлардан бири ҳисобланади. Абулвахҳоб Шаъроний унинг асарлар сонини 400 дан ортиқ деган бўлса, Абдурахмон Жомий ўзининг “Нафаҳот ул –унс” асарида уларнинг сонини 500 дан ортиқ деб баҳолайди. Ибн ал Арабийдан бой илмий ва

адабий мерос қолган ва бу маънавий мероснинг катта бир қисми тасаввуф ва ирфон, калом, фалсафа, тавсир, тарих ахлоқ ва фикҳ илмларига тегишли.

Таниқли исломшунос олим А.Ш.Жузжонийнинг Ислом Буюк энциклопедияси Ибн ал Арабийни ислом тарихида “Фалсафий ирофе тизими” ёки “ирфоний фалсафа” ёки “Илоҳий ирфоний ҳикмат”нинг энг буюк асосчиси сифатида баҳо беради. Ва уни барча даврларда ирфон соҳасида энг буюк мутафаккир деб ҳисоблайди. Ислом дунёсида бу кунга қадар бир нав унинг тафаккури таъсири остида бўлмаган ҳеч мутафаккир, орифмижоз файласуф топилмайди[5;Б.20] дейишида асос бор. Зеро, ислом фалсафий тафаккурининг кейинги даврларни Ибн ал Арабийнинг таълимотисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ибн Арабийнинг фикрича, “Унинг хижобий Унинг ваҳдониятидир. Унинг хижобидан ўзга бирон бир хижоб Уни тўсолмас. Унинг вужуди ҳам ваҳдониятидирки, бу ваҳдонияти билан У “кайфият” (“қандай”, “қанақа”) га сиғмасдан “сатр” (“яширин”) бўлади. Уни Унинг ўзидан ўзга на пайғамбари мурсал, валийикомил, на малаки мукарраб кўролмас. Унинг пайғамбари Унинг ўзиди, Унинг расули Унинг ўзидир. Унинг рисолати Унинг ўзидир. Унинг каломи Унинг ўзидир. У ўзини Ўзи орқали бирон воситасиз ва ҳар қандай сабабсиз Ўзига юборгандир. Юборувчи, юборилган ва юборилувчи орасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. “Сано ҳарфининг вужуди Унинг вужудидан ўзга нарсаси эмасдир. Унинг соноси ҳам номи ҳам ва номлангани йўқдир” [6;Б.70-71].

Шуни ҳам таъкидлаш керакки Ибн Арабий борлиқни тушунтиришда фақат ўзининг айтганлари тўғриси эканлиги, ўзидан олдинги тасаввуфий тариқатларининг ўзликларини англашда тутган йўллари, ҳамда тушунтирган усул ва воситаларни инкор қилади. Мутасаввуф тариқатларда “фано”, “фанонинг фаноси” каби ибора ва ислоҳотларни ҳатолигини таъкидлаб, уларни тўғри деб тушуниш исломда энг катта гуноҳга олиб келади деб ҳисоблайди.

Борлиқни англашда Ибн Арабий таълимотининг бош ғояси ўзликни англаш ҳисобланиб, мавжудликнинг ҳар қандай

белгилари инсон билан яхлитлик касб этади, ҳар қандай кўплик бирликни ифодалайди. Бирдан бошқа зот бор дейиш гуноҳ яъни ширкдир. Демак, мутасаффунинг фикрича борлиқдаги жамийки ўзгариш ва ривожланиш ва зиддият инсонда мавжуддир. Ибн Арабийнинг бу ердаги буюк хизмати шундаки, у моддият билан руҳиятни мулоқатга кирита олди. У шариат ортида тариқат туришини кўра олди ва бу бирлик инсон руҳий барқарорлигининг тўлиқлигининг асосидир. Бу асос уч бирликда эътиқод, ишонч ва ақл бирлигида намоён бўлади. Ана шу бирлик инсонни Аллоҳнинг англашдек, комиллик даражасига кўтаради. Инсонни комилдан юқори бир мукаммал мавжудлик йўқдир. Бу дунёда инсонлар орасида камолга етишмаганлар ҳайвони нотик-улар фақат суратда инсондирлар дейди.

Ибн Арабийнинг бош ғояси бўлган инсонни ўзини англашдаги яхлитлик таълимотида неоплатанизмнинг таъсири сезилиб туради. Чунки неоплатанизмнинг асосий фалсафий мазмуни борлиқ иерархиясининг энг юқори нуқтаси бўлган Яхлитлик ғояси муҳим рол ўйнаган. Бу ғоянинг асосида Платоннинг “Яхлитлик-Ақл-Жон” триадаси ётади. Яхлитлик барча моҳиятларнинг моҳияти бўлиб, ақлни вужудга келтиради. Ақл(нус) жонни (петохе вужудга келтиради). Жон икки кўринишда мавжуд: қуйи жон ва олий жон. Қуйи жон мартерияга интилиб яшайди. Олий жон эса худолар томонидан яратилади. Ақл ва жоннинг биргаликдаги саъий-ҳаракати натижасида олий жон материя исканжасидан халос бўлади. Умуман олганда ваҳдат ул вужуд таълимоти кўпгина Шарқ шоир ва мутафаккирлари ижоди учун маънавий озуқа бўлиб хизмат қилган.

Ибн Арабий таълимоти бўйича борлиқ Ҳақнинг ўз-ўзидан мавжуд кучи. Худонинг абадийлиги борлиқнинг абадийлигини шарҳ қилади. Бунга эса ўз навбатида файласуфларнинг борлиқнинг “ал-ақл ул - аввал” (“ибтидо ақл”) дан вужудга келганлигини рад этади.

Ибн Арабий таълимотида “Ҳақ” (Аллоҳ) истилоҳи турли таърифлар, тавсирлар ва талқинлар билан баён этилади.

У гоҳида “Ҳақ”ни “Ҳалқ” (яратилган мавжудотлар) билан айна бир нарса деб тушунтирса, баъзида Ҳақнинг халқ даражасига таназзул этишини назарда тутди.

Ибн Арабий фикрича, “Аллоҳнинг шериги йўқдир”, тенги бўлмас ва Унга Бас келиб бўлмас. Кимки, бирор нарсани Аллоҳ билан ва Аллоҳдан ва Аллоҳда кўрса, ўша нарса Аллоҳнинг Рухубиятига (Раблигига) мухтождир. У ўша нарсани ҳам Аллоҳнинг рубубиятига мухтожликка шерик қилгандир. Кимки, бирор нарсани Аллоҳ билан ўз-ўзидан бор деса, ёки У билан қоим деса, ёки ўз вужудидан ёки фаносидан фоний деса у ўзини англашнинг ҳаддидан баҳраманд бўлмаган. Кимки, Ундан ўзга мавжудлик бор деса, ўзича бор деса, ўз фаносида фоний бўлади деса ва фанони фанога боғласа, бу ширк устига ширкдир. У ўзини англамагандир, балки у мушрикдир. У на Аллоҳни ва на ўзини танигандир[6;Б.70-71].

Тасаввуф таълимотида ҳақиқий борлиқ бу Аллоҳдир. У оламни ташкил этади. У бор ва бақодир. Биз яшаб турган моддий олам кўринадиган оламдир. У аслида мустақил мақомга эга эмас, чунки у аниқ мақсадни кўзлаб яратилган. Бу одамнинг яратилишидан мақсад Аллоҳнинг бемисл кудратидан дарак бериш, унинг абадий эканлигидан огоҳлантириб туришдир. Ибн Арабийнинг таъкидлашича оламнинг пайдо бўлиши Аллоҳ ўз моҳиятини кўриш учун ўзини ошкор этишдир. Бунинг сабаби “ёруғлик ғами” Аллоҳ ўзини танитишни, исмларни билдиришни хоҳлаган ва оламни яратишдан мақсад шудир деб таъкидлайди.

Ибн Арабий назарида инсон бу ижоднинг юксак тимсолидир, чунки ҳеч бир мавжудодга ато қилинмаган неъматлар – сезги аъзолари, ақл-заковат, зукколик инъом этилган. Улар орқали Яратганнинг моҳияти хайру эҳсони, карами, мислсиз неъматлари инсон руҳиятига нур каби сингиб боради.

Ибн Арабийнинг бақо ва фано тушунчасига кўра, нариги дунё абадий, бу дунё эса фоний дунёдир. Инсон абадий дунё умидида яшамоғи, бу дунё икр-чикирларига ўралашиб қолмаслиги, ғафлат ва ғофилликни тарк этиши, вақтинча ҳузур ҳаловатлар, ҳою-ҳаваслар илинжида, инсонни ёмонликдан завқлантирадиган нафс-нафсиаммора

тузоғига тушиб қолмасдан Аллоҳ амрига бўйсиниши лозим бўлади. Фано бўлиш ибораси, аслида солиҳларнинг ўткинчи ҳаёт ташвишларидан озод бўлишини, маънавий ақлий покланишни, илоҳий амрни тўла-тўқис ва бажонидил бажаришни билдиради.

Ибн Арабий “ўлмасларингиздан бурун ўлинглар, “мен нафлар орқали менга яқинлашаётган бандани севаман. Севдимми унинг қулоғига, кўзига ва кўлига айланаман....”, “албатта мўмин мўминнинг ойнасидир” [7;Б.48] каби ҳадисларни ҳам келтириб уларда Аллоҳдан ўзга борлиқ ёки вужуд йўқлигига ишора эканлиги баён қилинган.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Ибн Арабийнинг “ваҳдат ул

вужуд” назарияси шу қадар катта қизиқишларга сабаб бўлар эдики, у тўғрисидаги мунозаралар, тортишувлар араб диёридаги ғоя тушунчалар ўртасида қандай бўлган бўлса, Марказий Осиёдаги уламо ва мутасаввуф-сўфийлар орасида ҳам шундай бўлди. Шу билан биргаликда нақшбандия тариқати намоёндалари Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий, Хожа Аҳрор Валий, Абдурахмон Жомий ва Маҳдумий Аъзам Даҳбидийлар томонидан Ибн ал Арабийнинг “ваҳдат ул-вужуд фалсафаси”даги ирфоний ғояларнинг нақшбандияда тасаввуфий таълимот даражасига кўтаришга ҳаракат қиладилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муҳйиддин Ибн ал Арабий. Ал Футухот ул-Маккия. 4-жилд-Байрут. “Дар содир”.
 2. Муҳаммад ибн Муҳаммад Тоҳири Ироқий. Рисолаи Қудсия Хожа Порсо. – Техрон: Таҳурий, 1354. .
 3. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори.-Тошкент. Ёзувчи. 1999.
 4. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. –Т.:Шарқ. 2003, 46-132 бетлар.
 5. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. Т.: Адолат, 2001. 20-бет.
 6. Болтаев Абдурахим Аманович. “Муҳйиддин ибн Арабийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари мавзусидаги 09.00.03- Фалсафа тарихи мутахассислиги бўйича фалсафа фанлари доктори (DSc)диссертацияси. Бухоро, 2023.70-71 бетлар.
 7. Давлатов Олим. Ибн ал Арабий ва унинг ваҳдат ул-вужуд фалсафаси. –Тошкент. Фан, 2008, 48-бет.
 8. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. - Тошкент, “Мовароуннаҳр” нашриёти, 2004. 214-215-бетлар.
- Ибн Арабий “Ал Футухот ул-Маккия”асарида. 3-жилд. 429-бет.

ТАДБИРКОРЛАР МОДДИЙ МАНФААТЛАРИНИНГ ҒОЯВИЙ-МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЕЧИМЛАРИ

Холмирзаева Манзура Абдимуратовна,
Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Ўзбекистон халқи мустақилликка эришган кунидан бошлаб тадбиркорликни мамлакатни ривожлантиришнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф этди.

Мақолада тадбиркорлар моддий манфаатларининг ғоявий-мафкуравий хавфсизликни таъминлашнинг назарий ва амалий ечимлари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Тадбиркор, бизнесмен,

менежер, меъёрий-хукукий хужжатлар, оилавий тадбиркорлик, ғоявий-мафкуравий хавфсизлик.

Аннотация: Со дня независимости народ Узбекистана признал предпринимательство главной движущей силой развития страны. В статье говорится о теоретических и практических решениях по обеспечению идеологической и идеологической безопасности материальных интересов предпринимателей.

Ключевые слова: Предприниматель, бизнесмен, менеджер, нормативно-правовые документы, семейный бизнес, идейно-идеологическая безопасность.

Abstract: Since the day of independence, the people of Uzbekistan recognized entrepreneurship as the main driving force of the country's development. The article talks about theoretical and practical solutions to ensure the ideological and ideological security of material interests of entrepreneurs.

Key words: Entrepreneur, businessman, manager, regulatory and legal documents, family business, ideological and ideological security.

Ўзбекистон халқи мустақилликка эришган кунидан бошлаб тадбиркорликни мамлакатни ривожлантиришнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф этди. Чунки, тадбиркорлик-кишиларнинг эркин меҳнат қилиш эвазига эҳтиёж ва манфаатларини қондиришнинг ифодасидир. Хўш, шундай экан, тадбиркор ким? Уларнинг эҳтиёж ва манфаатлари нималардан иборат деган савол туғилади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да: “Тадбир [арабча-бошқариш, идора қилиш; тежамкорлик; чора, илож, йўл-йўриқ; ҳаракат тарзи] – амалга ошириш, рўёбга чиқариш учун йўл-йўриқ ва чора”, “Тадбиркор [араб ва форс тилидан олинган ҳолда тадбир қилувчи, тадбир изловчи] – ишлаб чиқаришни ёки бошқа фаолиятни ташкил этувчи, молиялаштирувчи, тижорат ёки саноат корхонасини фойда олиш мақсадида бошқарувчи шахс, мулкдор” [15], деган маънони англатиши қайд этилган.

Аммо, “тадбиркорлик” ҳақида билдирилган мазкур фикрларни фалсафий таъриф ва тавсиф сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки, у тадбиркорликнинг ижтимоий борлиқда пайдо бўлган объектив ҳодиса, айтилиши вақтда уни ҳаракатга келтирувчи субъектив омил сифатидаги хусусиятларини тўлиғича акс эттирмаган.

“Тадбиркор” атамасини илк бор инглиз иқтисодиётчиси Р.Кантильон (XVIII аср боши) ишлатган. Унинг фикрига кўра: “Тадбиркор бу- даромадлари мавҳум, яъни олдиндан аниқ бўлмаган киши. У бировларнинг товарларини маълум нархларда сотиб олиб, бошқа бировларга номуаълум нархларда сотади. Бундан аён бўладики тадбиркорлик бу - таваккалчилик” [5;26]. Демак, тадқиқотчининг фикрига кўра, тадбиркор товар сотиб олиш ва сотишда эркин фаолият юритадиган киши. Унинг манфаати кўпроқ товар сотиб олиш ва фойда кўриш учун уни бир оз қимматроққа сотишдан иборат.

XIX аср бошига келиб “тадбиркор” деган сўзни француз иқтисодиётчиси Жан Батист Сей илмий адабиётларга олиб қиради. У мазкур атаманинг функционал моҳиятини очиқ беришга интилади. Унинг асослашига кўра, “Тадбиркор - бу капитал, меҳнат, табиий ресурслар каби ишлаб чиқариш омилларининг “ўзаро мувофиқлаштирилган” [9;43], “комбинациялаштирилган” фаолияти билан шуғулланувчи киши. Унингча тадбиркорлик қобилияти ноёб фазилат ҳисобланади.

Немис иқтисодчиси В.Зомбарт (XIX–XX аср) нинг фикрига кўра, “тадбиркор – таваккалга шай бўлган, руҳан эркин, ғояларга бой, ирода ва қатъиятли, кўп кишиларни биргаликда ишлашини ташкил қила оладиган ташкилотчи киши” [5;26]. Бу ҳақиқатга яқин фалсафий таърифлар каторига қиради.

Австриялик иқтисодчи Й.Шумпетер (XX аср) тадбиркорни янги иш усуллари ва иш жойлари яратувчи, фаолияти даромад топиш, фаровонлик, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга хизмат қилиш ниятидаги “ижодкор”, “эркин фаолият эгаси” деб қаради. Янгилик яратиш тадбиркорнинг асосий фазилати, айнан ушбу фаолияти

билан у ижтимоий-иқтисодий ҳаётга ҳисса қўшади[10;21-27].

Бугунги кунда ҳорижий мамлакатларда ёзилган китоб ва илмий мақолаларда: Масалан, Хэлле Мункхолм Дэвидсон (Helle Munkholm Davidsen): “Тадбиркорликдаги озодлик руҳи назорат қилишга зид келишини кўрсатади. Тадбиркорлик янги нарсаларни кўриш ва улардан фойдаланишдир”[12], Люк Питтвэй (Luke Pittaway): “Тадбиркорлик фалсафаси тадбиркорлик жараёнини қандай қилиб эгаллашга қаратилгандир. Ундаги ўзгариш ижтимоий ўзгаришлар, аниқроғи жамиятнинг ўзгариши билан боғланган бўлиб, унинг асосни ижтимоий жараёнлар ташкил қилади. Демак, шундай қилиб ижтимоий тадбиркорликнинг фалсафий асослари мавжуддир”[13], Лаури Лей (Lauri J. Laine), Паул Ханнон (Paul D. Hannon): “Тадбиркорлик – бу ҳар бир нарсага абадий “ҳа” деб айтиладиган сўз бўлиб, инсоннинг ҳаётдаги имкониятларини очади, бироқ уни фақат “муваффақият” қозониш деб аташ ҳам унчалик тўғри эмас. Бунда тадбиркорлик ва инновация бирлашсагина муваффақиятга эришиш мумкин. Бу шундай тушунилгандагина, одамнинг руҳиятини, фалсафий қарашини ўзгартириб юборди”[14],– деган фикрларни билдирмоқдалар. Демак, улар ҳам тадбиркорлик билан шуғулланувчиларнинг манфаатларини қондиришга бағишланган тадбиркорлик фалсафасини яратиш, шакллантириш ва ривожлантириш устида илмий-амалий изланишларни олиб бормоқдалар.

Ўзбек олимларидан Ё.Абдуллаев “тадбиркорлик” ва “тадбиркор” тушунчаларини фарқлашга интилади. Унинг таърифича, “тадбиркорлик-жамият учун аҳамиятли фаолият, даромад келтирувчи, шахсга фаолияти натижасидан қониқиш берувчи ва кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилувчи янги қандайдир маҳсулотни яратиш. Тадбиркор – новатор, янги йўл яратувчи, излаб топувчи, янги бизнес бошловчи, янги товар ишлаб чиқарувчи ва жамият эҳтиёжларини қондирувчи янги хизмат турларини яратувчи шахс. Новаторнинг мақсади – ўз ишини ташкил этиш ва ривожлантириш, ўзининг ижодий қобилиятларини намоён этиш ҳамда

у орқали ниманидир яратишдан иборатдир”[5;22].

Шу билан бирга, муаллифлар тадбиркорликни бизнес ва менежмент, тадбиркор шахсини бизнесмен ва менежер тизимида қарашни таклиф этадилар. Улар илмий адабиётларда улар айнанлаштирилишини, синоним тарзида талқин қилинишини қайд этадилар. Уларнинг фикрича, улар турлича воқеликлар, “тадбиркорлик фаолияти бизнеснинг олий поғонаси ҳисобланади. Тадбиркорликнинг асосий белгиси – қандайдир янги ишни бошлаш, яъни новаторлик демакдир. Ҳақиқий тадбиркорни коммерсантлар, олиб сотарлар, воситачилар, анъанавий савдогарлардан фарқлаш даркор”[5;22].

У яъни тадбиркорлик ташқи таъйиқсиз, маънавий-руҳий эҳтиёж, ўзидаги ижодий фазилатларни ифода этишга қаратилган эркин фаолият туридир. Мазкур хусусиятни Ё.Абдуллаев ва Ш.Юлдашев қуйидагича тавсифлашади: “Тадбиркорлик, – деб ёзишади улар, фақат касб-кор эмас, у инсон қалб майлини ва туғма қобилиятини, шунингдек, у алоҳида фикрлаш тарзини, хулқ-атворини ифодаловчи алоҳида маданият, усулдир. Тадбиркорларга мотивация берувчи учта муҳим белги: 1) ўз келажагини ўзи назорат қилиш имконига эга бўлиш истаги; 2) имкони даражасида шахсий ҳаёти ва ишини бирлаштириш умиди; 3) ўз усули, ҳаёт тарзини ва фаолият соҳасига ёйиш истаги. Шубҳасиз, тадбиркорни ўз меҳнати учун тақдирланиши ва шахсий аҳволининг яхшиланиши ҳам мавжуд зарурий шарт ҳисоблансада, бироқ тадбиркорнинг шакллантириш ва ҳаракатга келтирувчи асосий омиллар пул ва бойлик эмас”[5;23]. Кўриниб турибдики, тадқиқотчилар тадбиркорликка кенг, ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан талқин беришга интиладилар.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда, бизнингча **тадбиркорлик** – бу тадбиркорларнинг бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат аҳолисининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган эҳтиёж ва манфаатларини самарали қондириш учун

ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида рақобатни инновацион тарзда ташкил этиш орқали фойда кўриш ва даромад топишни йўлга қўйиш натижасида ўзини ва халқини бой-бадавлат қилишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий фаолиятидир.

Тадбиркорликка берилаётган таъриф ва тавсифларнинг мазмун-моҳияти фалсафий жиҳатдан олиб қаралганда: *биринчидан*, тадбиркорликнинг ижтимоий воқелик сифатида мавжудлигини; *иккинчидан*, тадбиркорлик бозор иқтисодиётининг таянч нуқтаси; *учинчидан*, мамлакатимизда ишсизликни тугатиб ҳар бир оиланинг тинч ва фаровон яшашини таъминловчи асосий омили; *тўртинчидан*, одамларни “боқимандалик”, “лоқайдлик”, “бепарволик” каби иллатларидан қутқаришнинг энг таъсирчан воситаси эканлиги кўрсатиб берувчи, *бешинчидан*, ўзбек миллий тадбиркорлик фалсафасини яратишга кенг йўл очиб берувчи методологик аҳамиятга эга бўлган асос эканлигини билдиради. Бу эса ўз навбатида “тадбиркорлик” тушунчасини ижтимоий фалсафий жиҳатдан тадқиқ қилишни, чиқарилган илмий хулосалар орқали унинг мазмун-моҳиятини давр руҳига монанд равишда одамлар онгига сингдиришни тақозо этади.

Умуман олганда, тадбиркорнинг манфаати бу максимал даражада фойда олишдир. Фойда эса корхонанинг фаолиятини кафолатлайди, корхона активларини ошириш ёки қайта тиклаш имконини беради ҳамда корхона аъзоларига катта даромад келтиради.

Тадбиркорликнинг негизини эса хусусий мулк, табиий-иқлим шарт-шароити, истеъмолчилар ва уларнинг сотиб-олиш имкони, ҳуқуқий базанинг мавжудлиги кабилар ташкил этади. Бунда хусусий ва ўзаро фойдали битимлар тузиш ва катта манфаат кўриш – замонавий тадбиркорликнинг энг муҳим функцияларидан биридир. Тадбиркорлик фаолияти – эркин фаолият, у билан шуғулланиш, аввало жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий талабларидан келиб чиқади, мазкур талаб, ўз навбатида, тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва кўринишларини

ҳам белгилаб беради.

Фойда олишга қурилган ҳар қандай тадбиркорлик жамият манфаатларидан келиб чиқишга, ушбу манфаатларга мувофиқ ҳаракат қилиши ижтимоий қонуниятлар каторига киради. Бунда, *биринчидан*, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектнинг индивидуал хоҳиш ва истаги билан жамият хоҳиши ва истаги ўртасида фарқларнинг мавжудлиги; *иккинчидан*, тадбиркорлик субъектининг манфаатни қондиришга қаратилган ҳаётий режаси, мақсади ва интилишлари гоҳо индивидуал воқелик, ҳатто эгоистик кўринишга келиб унда нигилизмни, индифферентликни уйғотишига олиб келиши билан характерланади.

Тадбиркорлик – бозор иқтисодиёти маҳсули, маълумки, бозор иқтисодиёти шахсда пул топишга, мулк орттиришга бўлган майлга асосланган манфаатини кучайтириб юборади. Агар бу майл асосланган манфаат радикал кўринишга ўтса, шахс ўз майлини мутлақлаштиришни одатига, ҳаёт тарзига айлантирса, у ўз эркинликка асосланган манфаатини бошқалар манфаатига қарши қўйишга мажбур бўлади. И.Кант таърифига кўра, индивид эрки бошқа индивидлар эркини рад этиши мумкин эмас, бошқалар эрки рад этилган заҳоти ҳуқуқ ва эркинлик тамойиллари бузилади [8;58-60]. Жамиятнинг ҳаётий режаси унинг ривожланиш йўлларини, қонуниятларини белгилаб берувчи стратегик мақсадида акс этади, тадбиркорнинг шахсий манфаати – оилани боқиш, бизнесни юритиш, жамоани иш ва маблағ билан таъминлаш, кундалик режа тузиш ва уни таҳлил қилиш, бошқа субъектлар билан алоқалар ўрнатиш кабилардир.

Жамиятда устуворлик қилаётган ижтимоий муносабатлар, субстанционал нуқтаи назардан, халқ, миллат ҳаёти билан боғлиқ, уларни тадбиркор кундалик фаолиятида идрок этавермайди. Шундай экан, тадбиркорлик субъекти билан жамият, социум ҳаётий режаларида фарқлар сақланиб қолади. Демократик тамойилларга мувофиқ ташкил этилган жамият, социум ҳаёти уларнинг антогинистик курашларга

айланмаслигини таъминлайди.

Тадбиркорларнинг миллийликка асосланган шахсий манфаатлари ташкилий-тадбирий жиҳатдан:

- а) меҳнат турини эркин танлаш;
- б) хусусий мулкка эга бўлиш ва ундан истаганича фойдаланиш;
- в) меҳнатига, хизматларига мувофиқ даромад топиш;
- г) хусусий корхоналарни, бизнесни бошқариш;
- д) жамоат ташкилотларига, нодавлат институтларига бирлашиш;
- е) меҳнат жамоасига мувофиқ келадиган ўзини ўзи бошқариш органларини тузиш;
- ё) ёлланма меҳнатдан фойдаланиш;
- ж) кадрлар танлаш ва уларнинг фаолиятини ташкил этиш, бошқариш;
- з) эркин фаолият юритиш асосида кўпроқ фойда кўриб, даромад топиш кабиларга қаратилган бўлади.

Кишилардаги тадбиркорликка хос бўлган хусусияти аввало эркин меҳнат қилишга бўлган иштиёқи билан ифодаланади. Айнан эркинлик, тадбиркорлик фаолиятининг у билан боғлиқлиги бизнес, менежмент, бозор иқтисодиёти, истеъмолчи эҳтиёжлари ва манфаатлари каби воқеликларни ижтимоий-фалсафий объекти (предмети)га айлантиради.

Мамлакатимизда тадбиркорлик стихияли тарзда ташкил қилинмайди. Тадбиркорлик фаолияти муайян қонунлар ва жамият томонидан ўрнатилган ахлоқий-маънавий нормалар асосида фаолият олиб боради. Улар айни вақтда тадбиркорларнинг миллий манфаатларини қондириш учун қиладиган хатти-ҳаракатларининг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. Масалан, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда (янги таҳрир) (2012 йил 7 май) хусусий мулкидан фойдаланиб ўз манфаатларини қондириш учун ижтимоий-иқтисодий муносабатларда қатнашмоқчи бўлганларнинг ҳуқуқлари белгилаб берилди. Улар қуйидагилардан иборат:

– қонунда кўрсатилган асосда ўзининг мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда тасарруф этиш;

– ишлаб чиқариш дастурини мустақил равишда шакллантириш, маҳсулот етказиб берувчиларни ҳамда маҳсулотининг (ишлари, хизматларининг) истеъмолчиларини ўз ихтиёрига кўра танлаш;

– тадбиркорлик фаолиятдан чекланмаган даражада фойда олиш ва уни тасарруф этиш, товарлар (ишлар, хизматлар) бозорида етакчи мавқени қўлга киритган ҳамда тадбиркорлик фаолияти субъектлари бундан мустасно;

– ўз маҳсулотини (ишлари, хизматларини) реализация қилишда мустақил белгиланадиган нархлар ва таърифлар бўйича ёки шартнома асосида амалга ошириш;

– бинолар, иншоотлар, ускуналар олиш ёки уларни ижарага олиш;

– ташки иқтисодий фаолиятни белгиланган тартибда амалга ошириш[3].

Мазкур тартиблар тадбиркорларнинг манфаатларини қондиришга ҳам тааллуқли бўлиб, унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларда бошқа тадбиркорлик субъектлари билан бир қаторда тенг ҳуқуқли қатнашишини кафолатлайди.

Тадбиркорлик моҳиятан меҳнатга бўлган муносабатни ўзгартиради, кишини ўз маблағи ва мол-мулки ҳисобига таваккал қилиб ишлашга ўргатади. Сарфланган 1 сўм тадбиркорга камида 2 сўм бўлиб қайтиши лозим, агар у шундай фойда кўрмаса ёки шундай даромад топишни режалаштирмаса, таваккал қилмайди. Таваккал таваккал учун эмас, фойда кўриш учун, буни ишбилармон яхши билади[11;С.190]. Демак, тадбиркорнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги манфаатлари фаоллиги тагида фойда кўриш, даромад топиш ётади. Аслида фойда, даромад топишни назарда тутмайдиган манфаатларнинг ижтимоий-иқтисодий фаолият тури учрамайди. Бозор иқтисодиёти меҳнатнинг муносиб тақдирланишини тақазо этади, хайрия, хашар – бир маротабалик ёрдам, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар изчил, ҳар қуни, кенг миқёсда, интенсив давом этиладиган жараёнлардир. Миллий манфаатдорлик ушбу жараёнларга ранг-баранглик, таваккалчилик, инновацияга мойиллик олиб

киради, шу тариқа у ижтимоий-иқтисодий муносабатларга шахсий манфаат, хусусий мулк, инновацион ташаббусни тадбиқ этади.

Ҳозирга кунда мамлакатимизда энг кўп тарқалган тадбиркорлик турларидан бирини оилавий тадбиркорлик ташкил қилади. Оилавий тадбиркорлик камида икки киши бўлган меҳнат жамоасидан иборат фаолият тури. У кўпроқ турли маданий-маиший ва маърифий хизматлар кўрсатиш, халқ ҳунармандчилиги, савдо-сотиқ билан шуғулланиш каби йўналишларда кўпроқ учрамоқда. Бугунги кунда оилавий тадбиркорликда паррандачилик, қуёнчилик, пиллачилик, чорвачилик, балиқчилик, халқ табobati каби соҳалар ҳам пайдо бўлди. Уларнинг шаклланишига Президентимизнинг махсус Фармонлари ва Қарорлари тurtки берди. Қишлоқ хўжалигида юзага келаётган оилавий фермер хўжаликлари, мева-сабзавотларни консервалаштириш, қуриштириш ва қайта ишлаш фаолиятлари Ўзбекистон учун ўта муҳимдир. Сир эмаски, қишлоқ ҳаётини агросаноат тизими орқали тубдан ўзгартириш ҳали кўп йилларни талаб этади. Дарвоқе, қишлоқ ҳаётини индустриаллаштириш ва модернизациялаш мавжуд этноанъаналарни рад этмайди. Қишлоқнинг ўзига хос этномаданияти ва турмуш тарзи, аҳолисининг ўзига хос менталитети мавжуд, уларни сунъий тарзда сиқиб чиқаришга, йўқ қилишга интилмаслик зарур. Деҳқончилик ва чорвачиликка асосланган қишлоқ хўжалигида меҳнат тақсимооти, ишчи кучларидан фойдаланиш, индустриал усулларга таяниш ўзгариши табиий ҳолдир.

Миллий манфаатларга асосланган тадбиркорликнинг мозийдаги ўрнига назар ташлайдиган бўлсак, “Ўзбек халқи маданиятининг ижтимоий-тарихий генезиси, ундаги инновацияга мойиллик, бошқа халқлар, этнослар ва миллатлар билан интеграцияга киришиб ривожланиш хусусияти мавжудлигини кўрсатади. Шу билан бирга ижтимоий-тарихий ривожланиш, этногенез ўзбек халқи маданиятида барқарор, муқим ўзакни ҳам яратганки, уни ташқи тазйиқлар, босқинлар, инқилоблар ҳам ўзгартира олмаган. Айнан ушбу ўзакда ўзбек халқи маданиятининг

ўзига хос барқарорлик, ижтимоий-миллий воқелик сифатида яшаб келаётгани таъминланган. Оилавий тадбиркорлик ушбу ўзакда мавжуд эди, шунинг учун халқ маданиятининг қайси бир тизими(соҳаси)ни олманг унда дифференциаллашган меҳнат, хизмат кўрсатиш тури мавжудлигини кўрамиз. Бу аслида ҳозирги бозор иқтисодиётига хос меҳнат турлари эдики, улар эркин, ихтиёрий олди-сотди қонунларига, талабларига мувофиқ амалга оширилган. Бозор иқтисодиёти нафақат нарх-наволарни, шунингдек, маҳсулотлар, товарлар ва хизмат турларининг ҳам ранг-баранг бўлишини тақозо этган. Мазкур ранг-баранглик бозорда монополия ҳукмронлик қилишига йўл қўймаган, локал маданиятларнинг ривожланишига имкон бермаган”[6;51-52].

Шунинг учун оилавий тадбиркорлик халқ маданияти, халқ ижоди ва халқ ҳунармандчилиги тизимида қуйидаги шаклларда:

а) ижтимоий-иқтисодий тизим(соҳа) – иқтисодий маданият, бозор иқтисодиёти маданияти, ишлаб чиқариш маданияти, истеъмол маданияти, менежмент (ишбилармонлик, тадбиркорлик) маданияти, савдо-сотиқ маданияти;

б) қишлоқ хўжалик тизими(соҳаси) – қишлоқ меҳнат маданияти, қишлоқ тарзи ва хўжалиги маданияти, қишлоқ тафаккури, қишлоқ ахлоқий маданияти, қишлоқ урф-одатлари ва байрамлари, қишлоқ оиласи ва оилавий муносабатлар маданияти;

в) шаҳар ҳаёти ва маданияти тизими – илмий техника маданияти, урбанизация, ижтимоий ташкиллаштиришдан, нормативлаштирилган муҳит;

г) сиёсат, жамият ва давлатни бошқариш соҳаси – адолатли тузум, идеал ҳаёт ҳақидаги тасаввурлар, қарашлар, инсонпарвар ва халқпарвар давлат;

д) демократик институтларни ривожлантириш;

е) маърифат, маориф тарбия соҳаси – меҳнат тарбияси, дин, илму-маърифат тарбияси;

ё) хўжалик маиший ҳаёт соҳаси – уй жой қуриш маданияти, хўжалик юритиш маданияти, пазандачилик маданияти,

санитария-гигиена маданияти, турмуш маданияти, кийиниш, бўш вақтни ўтказиш анъанаси;

ж) адабиёт, санъат ва замонавий ҳаваскорлик ижоди билан боғлиқ соҳа – оғзаки ижод, амалий санъат, рангли тасвирий санъат, халқ театри, халқ кулгу маданияти, бахшичилик, халқ ўйинлари, байрамлар, карнаваллар, дорбозчилик ва шу кабилар тарзида мавжуд бўлган[7].

Мазкур тизим ёки соҳаларнинг ҳар бирида халқимизга хос тадбиркорликни топса бўлади. Масалан, уй-жой қуриш билан боғлиқ хизмат турини олайлик. Ёиштчилик, дурадгорлик, уй-жой қуриш ихтисослашган меҳнат турлари бўлгани учун уларни махсус уста-хунарамандлар амалга оширган. Бу хизматлар текинга бўлмаган, улар маълум бир ҳақ эвазига амалга оширилган. “Қўл ҳақи” ибораси азалдан тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи анъана бўлганидан дарак беради.

Пазандачилик, кандолатчилик, маданий-маиший хизматлар ҳам маълум бир ҳақ эвазига амалга оширилган. Дорбозчилик, халқ театри, аския томошалари, акробатик ўйинлар, кураш ҳам томошабинларнинг моддий қўллаб-қувватлаши, ёрдами эвазига намойиш этилган. Улар генезисига кўра, халқ маданиятининг ички тизимида, тарихий-миллий тажрибалар негизида яшаб, ривожланиб келган.

Оилавий тадбиркорликнинг халқ маданияти билан уйғун келиши унинг функционал хусусиятлари ва креатив белгиларига таъсир этади.

Оилавий тадбиркорликнинг аёллар ва гендер муаммолари билан боғлиқ томонлари ҳам мавжуд бўлиб “Аёллар тадбиркорлиги барча ижтимоий фаолият турлари каби ўзининг имманент белгиларига эга. Мазкур белгилар ижтимоий-иқтисодий муносабатларга, бозор иқтисодиёти ва унинг таъсирида шаклланаётган демократик қадриятларга, оилавий ижтимоий муҳитга, хотин-қизларнинг психофизиологик хусусиятларига, этномаданий анъаналарга мувофиқдир. Республикамизда барча жинслар учун тенг ижтимоий-ҳуқуқий макон яратилган бўлса-да, аёллар тадбиркорлигида ўзбек халқига хос бағрикенглик, онани

ҳурмат қилиш, аёл шаънини ва соғлиғини асраш, унга оғир жисмоний меҳнатни юкламаслик каби гуманистик ёндашувлар мавжудлиги кузатилади. Айнан шунинг учун ҳам аёллар тадбиркорлиги енгил, асосан жисмоний куч талаб этмайдиган соҳаларда кўпроқ учрайди. Бу билан аёллар ўз имкониятларини тўғри англаганликларини ифода этадилар ва ўзбек халқига хос меҳрибонлик, аёлпарварлик, оилапарварлик каби фазилатлардан фойдаланишга интиладилар”[6;57-58].

Оилавий тадбиркорликнинг функционал хусусиятлари аввало ҳуқуқий-норматив ҳужжатларда белгилаб берилади. Бу тадбиркорлик субъектлари фаолиятини аниқ тушуниш ва йўналтириш учун зарур. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги қонунида (2012 йил 26 апрель) оилавий тадбиркорликка оила аъзолари томонидан таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги асосида ихтиёрий тарзда даромад (фойда) олиш мақсадида амалга ошириладиган ташаббускорлик фаолияти (3-модда), деб таъриф берилган. Аммо унда оилавий тадбиркорликнинг функциялари 25-моддада атиги бир жумла билан, яъни оилавий корхона ҳар қандай фаолият тури билан қонун ҳужжатларига мувофиқ шуғулланиши мумкин дейилади. Мазкур қонунга 2013, 2015 йилларда тўлдириш киритилган, аммо улар ҳам оилавий тадбиркорлик функцияларига аниқлик киритмайди. Қонунда 30 маротабадан зиёд бошқа турли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга мурожаат этиш талаб қилинади, бу эса қонунни нафақат оддий, юридик маълумотсиз тадбиркор, ҳатто ҳуқуқшунос учун ҳам муаммога айлантиради. Ўтган ўн йилликларда тадбиркорлар дуч келган сансалорлик, қоғозбозлик ва ҳуқуқбузарликнинг асосий сабабларидан бири мана шу ердадир.

Ушбу масалани Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёев “Ҳар бир оила – тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги Қарорида қайд этади. Унинг фикрича оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, аҳолини унга жалб этиш, амалий ёрдам кўрсатиш, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш талаб

даражасида эмас. Қарорда оилавий тадбиркорликнинг функционал хусусиятларига беъвосита тааллуқли фаолият йўналишлари сифатида қуйидагилар кўрсатилади: халқимизнинг қадимий касб-хунар анъаналарини давом эттириш, ишбилармонлик салоҳиятини ошириш, хунармандчилик, касаначилик, тикувчилик, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, шахсий таморқадан фойдаланиш, микрофирмалар ташкил этиш, маданий-маиший хизмат турларини кенгайтириш, чорвачилик, балиқчилик билан шуғулланиш, аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини тўла қондиришга қаратилган сервисни йўлга қўйиш, ташқи ва ички бозорга товарлар етказиб бериш, янги иш ўринлари яратиш, бандлик билан шуғулланиш кабилардир[4].

Жорий йилдан бошлаб, иш ўрни яратишда, инновацияларни татбиқ этишда, солиқларни ўз вақтида тўлашда, экспорт қилишда, етук мутахассислар тайёрлашда

барчамизга намуна бўладиган бизнес вакиллари ҳақида ҳар йили “Йилнинг илғор тадбиркорлари” китоби чоп этиб борилади. Бундай тадбиркорларимизни муносиб тақдирлаш ва рағбатлантириш учун алоҳида давлат мукофотларини ҳам таъсис этамиз. Бундан буён тадбиркорларнинг ўз орден ва медаллари ҳам бўлади..... Биз доимо изланиб, янгиликка интилиб яшайдиган тадбиркорларимизни, ўз ишига фидойи ва жонкуяр, ватанпарвар инсонлар деб биламиз ва уларни қадрлаймиз”[1],- баён қилди.

Хулоса, ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш керакки Ш.М.Мирзиёев айтганидек: “Биз миллий иқтисодиётимизда ҳақиқий бозор муносабатларини жорий этиш, шу асосда мамлакатимизни тараққий эттириш учун тадбиркорларга бундан буён ҳам барча шароитларни яратиб берамиз. Нега деганда, тадбиркор – иқтисодиётнинг, ислохотларимизнинг асосий таянчи ва локомотивидир. Мана шу ҳақиқатни ҳеч ким унутмаслиги керак”[2].

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Мирзиёев Ш.М. Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш – энг муҳим вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. 2021 йил 20 август. // <https://uza.uz/uz/posts/tadbirkorlikni-zhadal-va-yanada-keng-rivozhlantirish-uchun-barcha-sharoitlarni-yaratish-eng-muhim-vazifamizdir> 294814.
2. Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз мустақиллиги – биз учун куч-қудрат ва илҳом манбаи, тараққиёт ва фаровонлик асоси. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 30 йиллик байрамига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 2021 йил 30 август. // <http://uza.uz/posts/298190>.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида” // Халқ сўзи. 2012, 8 май.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. “Ҳар бир оила - тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида” // Халқ сўзи, 2018, 8 июнь.
5. Абдуллаев Ё., Юлдашев Ш. Малый бизнес и предпринимательство. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2008, - С. 22,23,26.
6. Аннаева Н. Аёллар тадбиркорлигининг генезиси, назарияси ва амалиёти. Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд: 2017. – 51,52,57,58 б.
7. Давлетов Ж.Б. Ўзбекистонда “ҳар бир оила – тадбиркор” концепцияси ва унинг инновацион моҳияти 09.00.04 – ижтимоий фалсафа ихтисослиги бўйича фалсафа доктори (phd) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд: СамДУ, 2020 – Б.
8. Саидов А.Х. Иммануил Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2012. 58-60 б.
9. Сэй Ж.Б. Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. / Сост., вступ. ст. и коммент. М.К.Бункиной и А.М.Семенова. — М.: Дело, 2000. - С. 43.

10. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). – Москва: Прогресс, 1982. – С. 21-27.
11. Чжен В.А. Законодательные основы рынка. Т.3. – Ташкент: ИПК Шарк, 1996. – С. 190.
12. Helle Munkholm Davidsen. Entrepreneurship as a New Learning Philosophy University College Lillebaelt Department of Innovation and Development Lucernemarken 15260 Odense S, Denmark head@ucl.dk. 2015
13. Luke Pittaway. Philosophies in Entrepreneurship: A Focus on Economic Theories. Sheffield University Management School 9 Mappin Street Sheffield, S1 4DT. 2005.
14. Lauri J. Laine. “Process philosophy of entrepreneurship and spiritual innovation”. Aalto University School of Business, Helsinki. 2018. <https://docs.gre.ac.uk/data/assets/pdf/file/0004/1577866/Process-philosophy-of-entrepreneurship-and-spiritualinnovation.pdf>. http://ieeponline.com/wpcontent/uploads/2013/11/Webinar-2-Philosophy_Slides.pdf. <https://www.uv.es/bcjaueg/docs/LibroCuervoRibeiroRoigIntroduction.pdf>. <http://yedac.eu/media/5547/Entrepreneurship-as-a-New-Learning-Philosophy.pdf>
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. - Б.636.

MUNDARIJA TARIX

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич, Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири, Тарих фанлари доктори, профессор. *XX асрнинг 20-40 йилларида коммунистик тарғибот механизмида тарих фанларининг аҳамияти*..... 3

Қобулов Эшболта Отамуратович, Термиз иқтисодиёт ва сервис университети илмий ишлар ва инновациялар проректори, тарих фанлари доктори, профессор. **Худойбердиев Ўткир**, Термиз иқтисодиёт ва сервис университети мустақил тадқиқотчи. **Тиловов Файзулла**, Термиз иқтисодиёт ва сервис университети мустақил тадқиқотчи. *Темир йўл қурилиши ва илк саноат корхоналарининг шаклланишидаги ўрни*..... 8

Тўхтаев Абдуғани Қиличович, Термиз давлат педагогика институти доценти, тарих фанлари номзоди. *Мамлакатимиз экспорт салоҳиятини юксалтиришида миллий электротехника саноатининг тутган ўрни (2016-2020 йй.)* 14

Сафаров Бахтиёр Саттарович, Термиз давлат педагогика институти Тарих ва уни ўқитиш методикаси кафедраси катта ўқитувчиси. *Чор Россия империяси пахтачилик соҳасида олиб борган сиёсати ва унинг совет ҳокимияти даврида ривожланиши* 20

Кадирова Яқитжан Бувабаевна, Низомий номли Тошкент Давлат Педагогика Университети доценти. *Жанубий Ўзбекистонда саноат тизимидаги ўзгаришлар ва соҳада кўп тармоқли мулкчилик шаклларидаги йўлга қўйилиши* 24

Исаев Ойбек Ахмед ўғли, Термиз давлат педагогика институти Тарих ва уни ўқитиш методикаси кафедраси мудири (PhD). *XX асрнинг 1928 йилида Сурхон воҳасининг Шеробод тумани бўйича тугатилган собиқ амир амалдорлари, руҳоний ва бой хўжаликлар рўйхати*..... 31

Турсунов Анвар Сайпуллаевич, Термиз давлат педагогика институти Тарих ва уни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси, Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Мустақилликнинг йилларида Қашқадарё вилояти шаҳарларининг кундалик-маиший ҳаётидаги ўзгаришлар*..... 37

Янгибоева Дилноза Ўктамевна, Термиз давлат университети “Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик” кафедраси доценти в.б., тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Бухоро амирлигида 1910 йил январ воқеалари шарифжон маҳдум садр зиё талқинида*..... 42

Умаров Жамшид Сайидмуратович, Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси тадқиқотчиси, Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Сурхон воҳасида маориф тизимининг советча асосда қурилиши*..... 46

Nazarov Otabek Muzrobovich. Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi. *Yulduzi soʻngan qaxramon yoxud qatagʻon qurboni*..... 52

Choriyev Sanjar Hamzayevich, Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedراسи oʻqituvchisi. *Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarida Surxondaryoda madaniy oqartuv muassasalari faoliyati*..... 57

Raimov Mamasoat Safar oʻgʻli, Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedراسи oʻqituvchisi. *Termiz – Rossiya imperiyasining istehkomi*..... 60

Shodmonov Anvar, Termiz davlat universiteti Oʻzbekiston tarixi ixtisosligi tayanch doktoranti. *Janubiy Oʻzbekiston hududida ilk tafakkur kurtaklari*..... 64

Sanginova Iroda Nematullayevna, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti. *Oʻzbekistonda yoshlarning maʼnaviy yuksalishda mahalla tizimining oʻrni*..... 68

Чориев Жамшид Шокиржонович, Термиз давлат университети эркин тадқиқотчиси. *Урбанизацион жараёнларнинг шаҳар аҳолиси кундалик-маиший ҳаётига таъсири* 72

Наргиза Шоназарова, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети мустақил тадқиқотчиси. *Замонавий Тошкент шаҳри маҳаллаларининг умумий тавсифи ва таснифи (тарихий ва ижтимоий-демографик таҳлил)* 78

Қаюмов Алишер Тожиёвич, Термиз давлат университети эркин тадқиқотчиси. *Мўғул империяси томонидан Мовароуннаҳр шаҳарлари эгалланиши* 84

Гулноза Болтаева, Термиз давлат университети эркин тадқиқотчиси. *Ўзбек хотин қизларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги иштироки: ўзгаришлар ва муаммолар (XX асрнинг 50-70 йиллари)* 89

Muxammadiyev Omon Mamataliyevich, DXX ChQ "Yosh chegarachilar" harbiy akademik litseyi o'qituvchisi. *XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligi janubi-sharqiy hududlarida madaniy-ma'rifiy hayot* 93

Убайдуллаева Барно Машрабжоновна, Ўзбекистон Миллий университети “Антропология ва этнология” кафедраси доценти, тарих фанлари доктори. *Зигмунд фрейднинг психоанализ назарияси ва унинг антропология ва этнологияга таъсири* 98

Ботирова Халима Эшмаматовна, “ТИҚХММИ” МТУ, Гуманитар фанлар кафедраси в.б. доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Мустақиллик йилларида жанубий вилоятларида қишлоқ хўжалиги соҳасида мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласи* 104

ETNOGRAFIYA

Бўриев Очил, Қарши давлат университети профессори, **Усмонов Муртоз**, Қарши давлат университети доценти. *Қашқадарё воҳаси аҳолиси этнографиясининг тарихий манба ва адабиётлардаги тавсифи (XIII-XX аср бошлари)* 108

Турсунов Жовли Нарзуллаевич. Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди. *Жанубий Ўзбекистон аҳолиси ҳунармандчилигида трансформацион жараёнлар* 115

Умаров Икромжон Ибрагимович. Термиз Давлат университетининг Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси. *Боглидара кураш мактаби тарихи* 121

Dulanov Otabek Yuldashevich, Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi katta o'qituvchisi (PhD). *Surxon vohasida yuz (juz)larning milliy kiyim-kechaklar va zeb-ziynat buyumlari* 124

Akhmedov Sardor Sayriddin son, doctor of philosophy (PhD), teacher of the department of world history of Termiz State University. *The Skills of The Tajiks living in The Oasis in Horse and Cattle Breeding..* 128

Berdiyev Azamat Abdiyevich, Samarqand viloyat muzey-qo'riqxonasi ilmiy xodimi. *Nurota tizmasi shimoliy yon bag'ri qishloqlarining tarixiy geografiyasi* 131

Eshmo'minov Ozodbek Ziyodulla o'g'li, Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi o'qituvchisi. *Surxon vohasi aholisining migratsion jarayonlari. (1930-1950 yy.)* 135

FALSAFA VA MILLIY G‘OYA

Соҳибназар Каримов, Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, фалсафа фанлари доктори. *Ибн ал Арабийнинг “Ваҳдатул-Вужуд” таълимотининг хусусиятлари* 140

Холмирзаева Манзура Абдимуратовна, Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси. *Тадбиркорлар моддий манфаатларининг зоявий-мафкуравий хавфсизликни таъминлашнинг назарий ва амалий ечимлари* 144

«СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР» ЖУРНАЛИДА ЧОП ЭТИЛАДИГАН МАҚОЛАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

1. Журнал таҳририятига тақдим этилаётган мақолага 1) муаллиф(лар) ишлаётган муассаса раҳбариятининг йўлланма хати; 2) эксперт ҳайъати далолатномаси 2 нусхада; 3) мақола ёзилган фан йўналиши бўйича фан доктори имзолаган (имзо тегишли тартибда тасдиқланган бўлиши лозим) тақриз-тавсия илова қилинади (Изоҳ: Бу талаб четдан келадиган мақолалар учун).

2. Мақолалар ўзбек, рус ёки инглиз тилларида ёзилиши мумкин.

3. Қайси тилда ёзилишидан қатъи назар, мақолага уч тилда - ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги аннотацияси ҳамда таянч сўз ва иборалар (калит сўзлар) илова қилинади.

4. Мақола журнал таҳририятига «Microsoft Word» дастурида («Times New Roman» 14 ўлчамли шрифтда, сатрлар ораси бир ярим интервалда) терилган ҳолда икки нусхада, электрон варианты (флешка ёки СБда) билан топширилади.

5. Мақоланинг умумий ҳажми (расм, жадвал ва диаграммалар билан биргаликда) 8- 10 саҳифадан, илмий хабарларнинг ҳажми 4-5 саҳифадан ошмаслиги талаб этилади. Мақоланинг бир нусхаси муаллиф(лар) томонидан имзоланади.

6. Муаллифнинг фамилияси, исми шарифи, иш жойи, лавозими, у билан боғланиш мумкин бўлган манзил (уй вахизматтелефон рақамлари, электрон почта) кўрсатилади.

7. Агар мақолага расм, жадвал, диаграмма, схема, чизма, турли график белгилар киритилган бўлса, оқ-қора рангларда чизилган бўлиши, аниқ ва равшан тасвирланиши, қисқартмаларнинг тўлиқ изоҳи ёзилиши лозим. Рангли расм, жадвал ва диаграммалари мавжуд мақолалар фақат истисно тарзида, қўшимча ҳаражатларни муаллифлар ҳисобидан қоплаш шarti билангина қабул қилиниши мумкин. Формулалар матнга махсус компьютердастурларида киритилиши керак.

8. Иқтибос олинган ёки фойдаланилган адабиёт сатр ости изоҳи тарзида эмас, балки мақола охирида умумий рўйхатда кўрсатилади. Матн ичидаги кўчирмадан сўнг иқтибос олинган асарнинг рўйхатдаги тартиб рақами ва саҳифаси квадрат қавс ичида берилади. Бу ўринда китоб, тўплам, монографиялар учун муаллифларнинг исм- фамилиялари, манбанинг тўлиқ номи, нашр кўрсаткичи (шаҳар, нашриёт ва нашр йили) кўрсатилади. Журнал мақолалари ва бошқа даврий нашрлар учун муаллифларнинг исм- фамилиялари, мақола номи, журнал номи, йили ва сони, саҳифа номери кўрсатилади.

9. Юқоридаги талабларга жавоб бермайдиган мақолалар таҳририят томонидан қабул қилинмайди ва кўриб чиқилмайди.

10. Таҳририятга тақдим қилинган мақола энг аввал муаллифлик нуқтаи назаридан текширилади. Матнда плагиат аниқланган тақдирда мақолани кўриб чиқиш тўхтатилади. Таҳририят плагиат ҳолати аниқланган мақолалар юзасидан муаллиф фаолият юритаётган муассасага кўчириб олинган манбаларни илова қилган ҳолда ахборот юбориши мумкин. Плагиатга йўл қўйган муаллифларнинг мақолалари кейинги уч йил давомида қабул қилинмайди.

11. Муаллифлик жиҳатидан текширувдан ўтган мақола таҳририят томонидан ўрнатилган тартибда тақризга берилади. Мақола тақриздан қайтгач, агар зарур бўлса, барча савол ва эътирозлар бўйича муаллифга қайта ишлаш учун тақдим этилади. Мақола нусхалари муаллифларга қайтарилмайди.

12. Ижобий тақриз олган мақола таҳририят томонидан қабул қилинган саналади. Журнал таҳририяти мақола матнини қисқартириш ва унга таҳририй ўзгартиришлар киритишга ҳақлидир.

13. Профессор-ўқитувчилари томонидан тақдим қилинган мақолалар муайян йўналишлар бўйича таҳририят аъзоларининг ёки фан докторларининг тақриз-тавсияси (тегишли тартибда тасдиқланган бўлиши лозим) асосида қабул қилинади.